ਨਿ । ਸ਼ਾ । ਨੀ

ਅਮਰਜੀਤ ਚੰਦਨ

3.નવે.2011

ਨਿ । ਸ਼ਾ । ਨੀ

ਅਮਰਜੀਤ ਚੰਦਨ ਦੀਆਂ ਛਪੀਆਂ ਹੋਰ ਕਿਤਾਬਾਂ

ਕੌਣ ਨਹੀਂ ਚਾਹੇਗਾ (1975) ਕਵਿਤਾਵਾਂ

ਕਵਿਤਾਵਾਂ (1985)

ਫ਼ੈਲਸੂਫ਼ੀਆਂ (1991) ਲੇਖ

ਜੜ੍ਹਾਂ (1995) ਕਵਿਤਾਵਾਂ

ਬੀਜਕ (1996) ਕਵਿਤਾਵਾਂ

ਅਮਰਜੀਤ ਚੰਦਨ ਦੀਆਂ ਛਪੀਆਂ ਹੋਰ ਕਿਤਾਬਾਂ

ਕੌਣ ਨਹੀਂ ਚਾਹੇਗਾ (1975) ਕਵਿਤਾਵਾਂ
ਕਵਿਤਾਵਾਂ (1985)
ਫ਼ੈਲਸੂਫ਼ੀਆਂ (1991) ਲੇਖ
ਜੜ੍ਹਾਂ (1995) ਕਵਿਤਾਵਾਂ
ਬੀਜਕ (1996) ਕਵਿਤਾਵਾਂ

ਅਮਰਜੀਤ ਚੰਦਨ

ਨਿ । ਸ਼ਾ । ਨੀ

ਨਵਯੁਗ

NISHANI
Essays in Punjabi by
Amarjit Chandan

Navyug Publishers, New Delhi
1997

ISBN : 81 7599 012 0

© ਅਮਰਜੀਤ ਚੰਦਨ : 1997

ਨਿ।ਸ਼ਾ।ਨੀ ਦੇ ਸਰਵਰਕ ਦਾ ਚਿਤੇਰਾ : ਸਿਧਾਰਥ

ਗੁਰੂਲਿਪੀ ਫ਼ੌਂਟ ਚ ਅੱਖਰ ਕਰਤਾ ਨੇ ਆਪ ਬੀੜੇ।
ਕੰਪੀਉਟਰ ਸਹਾਇਕ : ਸ਼ਕੁੰਤਲਾ ਚੰਦਨ

ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ
ਨਵਯੁਗ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼
K 24 ਹੌਜ਼ ਖ਼ਾਸ, ਨਈ ਦਿੱਲੀ-110 016

ਭੇਟਾ: 95 ਰੁਪਏ

ਛਾਪਕ
ਭਾਰਤੀ ਪ੍ਰਿੰਟਰਜ਼
ਨਵੀਨ ਸ਼ਾਹਦਰਾ, ਦਿੱਲੀ

ਅਪਣੇ ਪਿਤਾ ਨਮਿਤ

ਬਾਬਲ ਮੇਰਾ ਕੰਬਣ ਕੰਬਣ ਕਰਦੇ
ਮੇਰੇ ਨਿੱਕੜੇ ਹੱਥ ਨੂੰ ਅਪਣੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਲੈ ਕੇ
ਪਹਲ-ਪ੍ਰਥਮਾ ਅੱਖਰ ਊੜਾ ਲਿਖਦਾ

ਮੈਂ ਜੋ ਵੀ ਲਿਖਦਾਂ
ਲਿਖਦਾਂ ਪਿਤਾ ਦੀ ਬਾਂਹ 'ਤੇ ਖੁਣਿਆ ੧ੳ ਦੇਖ ਦੇਖ ਕੇ
ਮੈਂ ਅਞਾਣਾ ਪਿਤਰਾਂ ਦੇ, ਪੈਂਤੀ ਦੇ ਪਾਏ
ਪੂਰਨਿਆਂ ਨੂੰ ਗੂੜ੍ਹਾ ਗੂੜ੍ਹਾ ਕਰਦਾ ਜਾਵਾਂ

-ਅ.

ਚਿਣਾਈ

ਸ਼ੁਕਰਾਨਾ viii
ਦੋ ਗੱਲਾਂ : ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ ਜੋਸ਼ ix
ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ xi

ਬੇਵਤਨੀ 2
ਵਿਛੋੜੇ ਦਾ ਸਾਕਾ 16
ਯਾਦਾਂ ਦੀ ਮਾਲ਼ਾ 26

ਕੁਨਨ ਕੁਨਨ 40
ਪ੍ਰੇਮ ਕੇਲਾ 52
ਗੋਰਕੀ ਦੀ ਕਾਲ਼ ਕੋਠੜੀ 58

ਹਰਨਾਮ ਰਸਨਾ ਕਹਨ 62
ਬਹੁਤ ਚੁੱਪ ਕੀਤਿਆਂ ਦਾ ਕਵੀ 70
ਹਾਂ, ਨਹੀਂ ਹਾਂ 84
ਛੁਹ 88
ਕਾਫ਼ਕਾ ਤੇ ਫ਼ੂਚਕ 90
ਇਤਿਆਦਿ 92

ਸ਼ੁਕਰਾਨਾ

ਲਿਖਤ ਮਿਤਰ ਪਿਆਰੇ ਨਾਲ਼ ਕੀਤੀ ਗੱਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਲਿਖਣ ਤੋਂ ਪਹਲੋਂ ਸੁਣਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਦ ਮੇਰੇ ਮਿਤਰ ਇਹ ਕਿਤਾਬ ਪੜ੍ਹਨਗੇ, ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਵਿਚ ਕਈ ਥਾਈਂ ਅਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਗੂੰਜਦੇ ਸੁਣਨਗੇ – ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਭਗਵਾਨ ਜੋਸ਼, ਅਮੀਨ ਮੁਗ਼ਲ, ਮੰਗਤ ਰਾਏ ਭਾਰਦਵਾਜ, ਮਜ਼ਹਰ ਤਿਰਮਜ਼ੀ ਤੇ ਵਰਿੰਦਰ ਪਰਿਹਾਰ ਤੋਂ ਮੈਨੂੰ ਬੜੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਾ। ਬਲਰਾਜ ਗਰੇਵਾਲ਼ ਨੂੰ ਮੇਰੀ ਛਪੀ ਕਿਤਾਬ ਦਾ ਮੈਂ ਤੋਂ ਵਧ ਚਾਅ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨਾਮਧਾਰੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਢੇਸੀਆਂ ਵਾਲ਼ੇ ਜੀਉਣ ਸਿੰਘ ਦਾ 1930 ਦਾ ਛਪਿਆ ਕਿੱਸਾ *ਅਫ਼ਰੀਕਾ ਦੀ ਖਿੱਚ* ਲਭ ਕੇ ਦਿੱਤਾ। ਚਿਤ੍ਰਕਾਰ ਪ੍ਰਾਣ ਨਾਥ ਮਾਗੋ ਤੇ ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਅਪਣੀਆਂ ਕਿਰਤਾਂ ਇਸ ਕਿਤਾਬ ਦੀ ਸੋਭਾ ਵਧਾਉਣ ਲਈ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਮੈਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਕੀਤਾ ਮੰਨਦਾ ਹਾਂ; ਇਹ ਤੇ ਹੋਰ ਕਿਤਾਬਾਂ ਰੂਹ ਨਾਲ਼ ਛਾਪਣ ਵਾਲ਼ੇ ਭਾਪਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਵੀ।

– *ਅਮਰਜੀਤ ਚੰਦਨ*

ਦੋ ਗੱਲਾਂ

ਫ਼ੈਲਸੂਫ਼ੀਆਂ ਵਾਂਙ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਵਿਚ ਵੀ ਅਮਰਜੀਤ ਚੰਦਨ ਨੇ ਲਿਖਣ ਦਾ ਨਵਾਂ ਤਜਰਬਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਿਤਾਬ ਸਾਹਿਤਕ ਸ਼ੈਲੀ ਦੀਆਂ ਪਛਾਣੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਤੋਂ ਪਰ੍ਹਾਂ ਜਾ ਕੇ ਨਵੀਂ ਕਿਸਮ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਸਿਰਜਣ ਦੀ ਗੰਭੀਰ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਹੈ। ਚੰਦਨ ਨੂੰ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਵਰਦਾਨ ਮਿਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚ ਸਹਜਤਾ ਤੇ ਮੌਲਿਕਤਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਖ਼ਾਸ ਲੋੜਵੱਸ ਜਨਮੀਆਂ ਹਨ; ਐਵੇਂ ਤਜਰਬੇ ਖ਼ਾਤਰ ਤਜਰਬਾ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ-ਚਿਤ੍ਰ ਤਾਂ ਆਮ ਲਿਖੇ ਜਾਂਦੇ ਰਹੇ ਹਨ, ਪਰ ਚਿਤ੍ਰਾਂ ਦਾ ਸ਼ਬਦਾਂਕਨ ਚੰਦਨ ਨੇ ਪਹਲੀ ਵਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਫ਼ਰਾਂਸੀਸੀ ਵਿਚ ਰੋਲਾਂ ਬਾਰਤ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਜੌਨ੍ਹ ਬਰਜਰ ਨੇ ਲਿਖੀਆਂ ਹਨ। ਵਿਸ਼ਾ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਭਾਵੇਂ ਮਾਮੂਲੀ ਲੱਗੇ, ਪਰ ਮਕਸਦ ਉਹਦੇ ਜੜ੍ਹ-ਮੂਲ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਤੇ ਸਮਝਾਉਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਜੋ ਕੁਝ ਵੀ ਵਿਚਰਦਾ ਤੇ ਵਾਪਰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਸਭ ਕੁਝ ਸਾਰਥਕ ਹੈ। ਮਾਮੂਲੀ ਜਿਹੀ ਲਗਦੀ ਗੱਲ ਦੀ ਖ਼ਾਸੀਅਤ ਤੇ ਵੱਡਿਤਣ ਨੂੰ ਜਤਲਾ ਸਕਣ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲਿਖਤਾਂ ਦੀ ਜਿੰਦ-ਜਾਨ ਹੈ। ਚੰਦਨ ਦੀਆਂ ਇਹ ਨਿਸ਼ਾਨੀਆਂ ਇਸ ਤੱਥ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਭਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ, **ਪ੍ਰੇਮ ਕੇਲਾ** ਲਿਖਤ ਵਿਚ ਲਿਖਾਰੀ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਦੋ ਇਜੇਹੇ ਕਿਰਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪਕੜਿਆ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੁਰਕਾਰੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ 'ਚੋਰ ਯਾਰ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਦਾ ਇਹ ਪੱਖ ਜਾਣਿਆ-ਪਛਾਣਿਆ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਸਾਡੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ (ਬਲਵੰਤ ਗਾਰਗੀ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ) ਨੂੰ ਸੂਤ ਨਹੀਂ ਬੈਠਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਉਪਰ ਖ਼ਾਸ ਕਿਸਮ ਦਾ ਧਾਰਮਿਕ ਤੇ ਸਮਾਜ ਸੁਧਾਰਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਵਾਲ਼ਾ ਸਾਹਿਤਕ ਸਦਾਚਾਰ ਭਾਰੂ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਮੁੱਢ ਹੀ ਇਜੇਹੀਆਂ ਲਹਰਾਂ ਦੇ ਅਸਰ ਹੇਠ ਬੱਝਾ ਸੀ। ਇਹਨੂੰ ਅੱਗੇ ਜਾ ਕੇ ਮਾਰਕਸੀ ਸਮਾਜ-ਸੁਧਾਰਕਾਂ ਨੇ ਮੋਕਲ਼ਾ ਤਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਕੀਤਾ, ਪਰ ਉਹਦੇ ਸਦਾਚਾਰਕ ਕੋਡ ਪਹਲਾਂ ਵਾਲ਼ੇ ਹੀ ਰਹੇ। ਛੜੇ ਤੇ ਅਮਲੀ ਤਾਂ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਆਉਣ ਦੇ ਦਿੱਤੇ, ਪਰ ਪ੍ਰੇਮ ਕੇਲੇ

ਰਹੇ। ਛੜੇ ਤੇ ਅਮਲੀ ਤਾਂ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਆਉਣ ਦੇ ਦਿੱਤੇ, ਪਰ ਪ੍ਰੇਮ ਕੇਲੇ ਦੇ ਕਿਰਦਾਰਾਂ ਨੂੰ 'ਯਥਾਰਥਵਾਦੀਆਂ' ਨੇ ਨੇੜੇ ਨਹੀਂ ਲੱਗਣ ਦਿੱਤਾ; ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ਼ ਹਮਦਰਦੀ ਕਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੁਰਕਾਰੀ ਰੱਖਿਆ। ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਇਹ ਸਾਹਿਤਕ ਸਦਾਚਾਰ ਡੂੰਘੀ ਖੋਜ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ।

ਦੂਸਰੀ ਗੱਲ – ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਸਦਾ ਹੀ ਇਸਤਰੀ ਜਾਤੀ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦਾ ਕੇਵਲ ਹੁੰਗਾਰਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਭਰਦਾ ਰਿਹਾ, ਸਗੋਂ ਉਹਦੀ ਤਰਜਮਾਨੀ ਵੀ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਲੇਖਕ ਸੁਸਤ ਮੁਦੱਈ ਦੇ ਚੁਸਤ ਗਵਾਹ ਬਣੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪੇਂਡੂ ਔਰਤ ਨੂੰ ਅਪਣੀ ਗੱਲ ਅਪਣੇ ਹੀ ਅਨੂਠੇ ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਕ ਮੁਹਾਵਰੇ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਕਰਨ ਦਿੱਤੀ। ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਆਖਦੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ – ਵੇ, ਐਵੇਂ ਨਾ ਮੈਨੂੰ ਤੰਗ ਕਰੋ, ਮੇਰਾ ਦਿਲ ਡੁੱਬਦਾ। – ਚੰਦਨ ਨੇ **ਯਾਦਾਂ ਦੀ ਮਾਲ਼ਾ** ਲੇਖ ਵਿਚ ਪਿੰਡ ਦੀ ਔਰਤ ਨੂੰ ਦਿਲ ਦੀ ਗੱਲ ਆਖਣ ਵਿਚ ਉਹਦੀ ਮਦਦ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ, ਸਗੋਂ ਉਹਦੇ ਬੋਲਾਂ ਨੂੰ ਇੰਨਬਿੰਨ ਕਲਮਬੰਦ ਕਰਕੇ ਇਹ ਅਹਸਾਸ ਕਰਵਾਇਆ ਹੈ ਕਿ ਅਪਣੇ ਅੰਤਰ ਦੀ ਸਮਝ ਲਈ ਐਨੀਆਂ ਪੜ੍ਹਾਈਆਂ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਜਿਸ ਕਿਸੇ ਦੇ ਇਹ ਕਿਤਾਬ ਹੱਥ ਆਵੇ, ਉਹ ਇਹ ਲੇਖ ਜ਼ਰੂਰ ਪੜ੍ਹੇ – ਇਹ ਅਨਪੜ੍ਹ ਪਰ ਗੁੜ੍ਹੀ ਹੋਈ ਪੰਜਾਬਣ ਦੀ ਅਦੁੱਤੀ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਹੈ। ਇਸ ਬੀਬੀ ਨੇ ਜੀਵਨ-ਪੁਸਤਕ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਚਾਰਿਆ ਹੈ। ਚੰਦਨ ਨੇ ਇਸ ਲੇਖ ਵਿਚ ਦਿਲਦੀਦ ਗਵਾਹੀ ਭਰੀ ਹੈ; ਚਸ਼ਮਦੀਦ ਨਹੀਂ।

ਚੰਦਨ ਦਿਲ ਤੇ ਦਿਮਾਗ਼, ਕਵਿਤਾ ਤੇ ਵਾਰਤਕ 'ਚ ਕੋਈ ਫ਼ਰਕ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਸੰਜਮ, ਸਾਦਗੀ ਤੇ ਸੁਹਿਰਦਤਾ ਇਹਦੀ ਲਿਖਤ ਦੀ ਕੁੰਜੀ ਹੈ। ਇਹ ਪੜ੍ਹਦਿਆਂ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਸੁਧਾ ਅਨੁਭਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਮਾਰਚ 1997

– *ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ ਜੋਸ਼*

ਸਕੂਲ ਔਫ ਓਰੀਐਂਟਲ

ਐਂਡ ਅਫ਼ਰੀਕਨ ਸਟੱਡੀਜ਼, ਲੰਡਨ ਯੂਨੀਵਰਸਟੀ

ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ

ਅਮਰਜੀਤ ਚੰਦਨ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਕਿਤੇ ਵੀ ਰਹੇ, ਇਹ ਏਸ ਧਰਤੀ ਦਾ ਅੰਗ ਬਣਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਹਦਾ ਸਾਹਿਤਕ ਕਲਚਰ ਬਹੁਤ ਅਮੀਰ ਹੈ। *ਫ਼ੈਲਸੂਫ਼ੀਆਂ* ਵਿਚ ਇਹਨੇ ਪੁੱਠਾ ਲੱਲਾ ਪਾ ਕੇ 'ਸ਼ਰਾਰਤ' ਕੀਤੀ ਸੀ, ਪਰ ਇਸ ਨਾਲ਼ ਪੰਜਾਬੀ ਗੱਦ ਵਿਚ ਕੀਮਤੀ ਵਾਧਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਰਦੂ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਵਿਧਾ ਹੈ – ਇਨਸ਼ਾਈਆ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਹਾਸਾ ਤੇ ਗੁੱਝੀਆਂ ਚੋਟਾਂ ਵੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ; ਪਰ ਉਹਦੇ ਵਿਚ ਭਾਵੁਕਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਸਿਧਾਂਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਪਰ ਚੰਦਨ ਨੇ ਇਸ ਵਿਧਾ ਚ ਹੱਸਦਿਆਂ-ਖੇਡਦਿਆਂ ਸੰਜੀਦਾ ਤੇ ਸਿਧਾਂਤਕ ਗੱਲਾਂ ਵੀ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਇਹਦੀ ਵੱਖਰੀ ਪਛਾਣ ਹੈ। ਚੰਦਨ ਨੇ ਅਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪਿਛਾਂਹ ਤਕ ਵਾਚਿਆ ਤੇ ਵਿਚਾਰਿਆ ਹੈ। ਇਹਦੇ ਅੰਦਰ ਪੁਰਾਣਾ ਸਾਰਾ ਪੰਜਾਬ ਵਿਦਮਾਨ ਹੈ। ਇਹਦੀ ਸੋਚ ਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਇਹ ਗੱਲਾਂ ਦਸਦੀ ਹੈ। ਇਹਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਨਾਲ਼ ਐਸੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀਧੁਨੀਆਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਸ ਨਾਲ਼ ਇਹਦੀ ਲਿਖਤ ਸਘਨ ਤੇ ਡੂੰਘੀ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਇਹਦਾ ਸਾਹਿਤਕ ਕਲਚਰ ਬਹੁਤ ਅਮੀਰ ਹੈ। ਇਹ ਨਵੀਂ ਭਾਸ਼ਾ ਵੀ ਸਿਰਜਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਚ-ਵਿਚ ਪਿੱਛੇ ਵੀ ਤੁਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਨਾਲ਼ ਵੀ। ਇਹਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਆਮ-ਜਿਹੇ ਹਨ, ਪਰ ਇਹਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹਨ। ਇਹ ਆਮ ਗੱਲ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਬਣਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਿਰਜਕ ਹੈ ਤੇ ਵਿਦਵਾਨ ਵੀ। ਇਹਨੂੰ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਯਾਦ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ; ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਤਾਂ ਰੋਮਾਂਟਿਕ ਸੀ। ਚੰਦਨ ਅਜੇਹੀ ਗੱਦ ਰਚ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਖ਼ੂਬੀਆਂ ਦਾ ਹਾਲੇ ਪੰਜਾਬੀ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਅਹਿਸਾਸ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ।

•

[ਜਾਨਲੇਵਾ ਬੀਮਾਰੀ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ ਅਤਰ ਸਿੰਘ (1932–1994) ਨੇ *ਫ਼ੈਲਸੂਫ਼ੀਆਂ* ਕਿਤਾਬ ਬਾਬਤ ਇਹ ਗੱਲਾਂ ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕੋਲੋਂ ਮਾਰਚ 1993 ਵਿਚ ਟੇਪ ਕਰਵਾਈਆਂ ਸਨ]

1

ਬੇਵਤਨੀ

ਤਸਵੀਰ ਅਸਲੀਅਤ ਦਾ ਝਉਲ਼ਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਅਸਲੀਅਤ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਤਸਵੀਰ ਵਿਚ ਤਾਂ ਬੇੜੀ ਤੇ ਸਮੁੰਦਰ ਦੀਆਂ ਛੱਲਾਂ, ਦੁਮੇਲ 'ਤੇ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੇ ਜਹਾਜ਼ ਕਪੜੇ ਦੇ ਪਰਦੇ ਉੱਤੇ ਵਾਹੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਹ ਫ਼ੋਟੋਗਰਾਫ਼ਰ ਦੀ ਹੱਟੀ ਵਿਚ ਟੰਗੇ ਪਰਦੇ ਅਗਾੜੀ ਬੈਠ ਕੇ ਖਿਚਵਾਈ ਫ਼ੋਟੋ ਹੈ। ਸਮੁੰਦਰ ਤੇ ਜਹਾਜ਼ ਸਫ਼ਰ ਦੀਆਂ ਨਿਸ਼ਾਨੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਸਫ਼ਰ ਦੇਸੋਂ ਪਰਦੇਸ ਤੇ ਪਰਦੇਸੋਂ ਦੇਸ ਦਾ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ – ਇਕ ਬੰਨਿਓਂ ਗ਼ਮੀ ਦਾ ਸਫ਼ਰ ਤੇ ਦੂਜੇ ਬੰਨਿਓਂ ਘਰ ਮੁੜਨ ਦੀ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਦਾ।

ਇਹ ਤਸਵੀਰ ਮੇਰੇ ਬਾਪ ਨੇ ਅਪਣੇ ਸਫ਼ਰ ਤੇ ਪਰਦੇਸ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਰੱਖਣ ਲਈ ਅਤੇ ਸੁੱਖਸਾਂਦ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਅਪਣੇ ਘਰ ਦਿਆਂ ਨੂੰ ਘੱਲਣ ਲਈ ਖਿਚਵਾਈ ਹੋਏਗੀ। ਮੇਰੀ ਦਾਦੀ ਨੇ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਨਾ ਕਦੇ ਜਹਾਜ਼ ਦੇਖਿਆ ਤੇ ਨਾ ਸਮੁੰਦਰ। ਏਹ ਅਪਣੇ ਪੁੱਤ ਨੂੰ ਏਸ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਦੇਖ ਕੇ ਬੜਾ ਘਬਰਾਈ ਸੀ। ਪਹਿਲਾਂ ਮੇਰਾ ਦਾਦਾ ਤੇ ਉਹਦੇ ਭਰਾ ਇਸ ਸਦੀ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਚੀਨ ਕਨੇਡੇ ਗਏ ਸਨ। ਸਾਡੀਆਂ ਮਾਵਾਂ ਦੇ ਭਾਣੇ ਪਰਦੇਸ ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੋਏਗਾ? ਓਦੋਂ ਨਕਸ਼ਾ ਕਿਹਨੂੰ ਦੇਖਣਾ ਆਉਂਦਾ ਸੀ? ਓਦੋਂ ਚੀਨ ਕਨੇਡੇ ਨੂੰ ਜਹਾਜ਼ ਕਾਲ਼ੀ ਮਿੱਟੀ ਕਲਕੱਤਿਓਂ ਚਲਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸੀ। ਮੇਰੀ ਦਾਦੀ ਸੋਚਦੀ ਹੋਣੀ ਹੈ – ਪਰਦੇਸ ਕੋਈ ਜਗ੍ਹਾ ਹੈ, ਹਰਿਦੁਆਰੋਂ ਵੀ ਅਗਾਂਹ, ਚੜ੍ਹਦੇ ਵਲ। ਓਦੋਂ ਦੁਮੇਲ ਬਹੁਤ ਨੇੜੇ ਹੁੰਦਾ-ਹੁੰਦਾ ਸੀ – ਧਰਤੀ ਤੇ ਆਕਾਸ਼ ਪਿੰਡ ਦੇ ਬਾਹਰਵਾਰ ਹੀ ਮਿਲ਼ ਜਾਂਦੇ ਸੀ। ਓਦੋਂ ਹਵਾਈ ਜਹਾਜ਼ ਵੀ ਕਿਹੜੇ ਹੁੰਦੇ ਸੀ ਤੇ ਨਾ ਟੈਲੀਵੀਯਨ। ਹੁਣ ਧਰਤੀ ਤੇ ਆਕਾਸ਼ ਰੇਲ ਗੱਡੀ ਦੀਆਂ ਲੀਹਾਂ ਵਾਂਙ ਬਰੋ-ਬਰਾਬਰ ਹੋ ਗਏ ਹਨ।

ਅਪਣਾ ਘਰ ਵਤਨ ਛੱਡ ਕੇ ਪਰਾਈ ਥਾਂ ਵਸਣ ਦੀ ਗੱਲ ਮੈਨੂੰ ਦਿਨ-ਰਾਤ ਸਲ੍ਹਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਅਹਸਾਸ ਸਾਹ ਵਾਂਙ ਨਾਲ਼-ਨਾਲ਼ ਚਲਦਾ ਹੈ। ਲਗਦਾ ਹੈ ਹਰ ਪਲ ਅੰਦਰ ਕੁਝ ਖੁਰਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬੇਵਤਨੇ ਨੂੰ ਅਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਕੋਸੀ ਜਾਣ ਦੀ ਕਸਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਫ਼ਰੰਗੀਆਂ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਚਾਕਰੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਘਰਬਾਰ ਛੱਡਣ ਦੀ ਗੱਲ ਕੋਈ

ਕਰਮਾਂ-ਮਾਰਿਆ ਹੀ ਕਰਦਾ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਗ਼ਰੀਬੀ, ਕਾਲ਼ ਦੇ ਮਾਰੇ ਜਾਂ ਕਤਲ ਧਾੜਾ ਕਰਕੇ ਲੋਕ ਜੱਦੀ ਥਾਂ ਛੱਡ ਕੇ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਥਾਂ ਜਾ ਵੱਸਦੇ ਸਨ। ਫੇਰ ਫ਼ਰੰਗੀ ਆ ਵੜੇ। ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੇ ਪਹਲੀ ਵਾਰ ਪਿਛਲੀ ਸਦੀ ਦੇ ਅਖ਼ੀਰ ਵਿਚ ਬਰਮਾ ਵਲ ਮੂੰਹ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਲੋਕਗੀਤ ਗਵਾਹ ਹੈ:

ਨਾ ਜਾ ਬਰਮਾ ਨੂੰ ਲੇਖ ਜਾਣਗੇ ਨਾਲ਼ੇ

ਸ਼ਹਰ ਚੱਲੀਏ ਮਜ਼ੂਰੀ ਲੱਭੀਏ, ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਭੰਗ ਭੁੱਜਦੀ

ਪੂਰਬੀ ਅਫ਼ਰੀਕਾ ਤੇ ਚੀਨ, ਧੁਰ ਪੂਰਬ ਤੇ ਕਨੇਡਾ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਵਸਿਆਂ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਇਕ ਸਦੀ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਹਾਲੇ ਵੀ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਗਲ਼ੀਆਂ ਸੁੰਨੀਆਂ ਹੋਣੋਂ ਨਹੀਂ ਹਟੀਆਂ। ਦੁਆਬੇ ਨੂੰ ਕੋਈ ਸਰਾਪ ਲੱਗਾ ਹੈ।

ਪੀਲ਼ੀ ਮਿੱਟੀ ਆ ਜਲੰਧਰਾਂ ਦੀ
ਮਾਹੀਆ ਪਰਦੇਸ ਗਿਆ, ਸੁੰਨ ਪੈ ਗਈ ਅੰਦਰਾਂ ਦੀ

ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਗੋਪਾਲ ਸਿੰਘ ਤੀਹ ਕੁ ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਸੀ, ਜਦ ਇਹ ਸੰਨ 1929 ਵਿਚ ਪਹਲੀ ਵਾਰ ਈਸਟ ਅਫ਼ਰੀਕਾ ਗਏ ਸੀ। ਓਦੋਂ ਦੀ ਲਿਖੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਥਿਆ ਮੈਂ ਸਾਂਭ-ਸਾਂਭ ਰੱਖੀ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਸੁਭਾਅ ਬੜਾ ਜਜ਼ਬਾਤੀ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਰਗਾ ਗੁਰਮੁਖ ਮੈਂ ਕੋਈ ਵਿਰਲਾ ਹੀ ਦੇਖਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਥਿਆ ਦੀ ਸਾਦਗੀ ਦੇਖਣ ਵਾਲ਼ੀ ਹੈ। ਉੱਤਮ ਕਲਾ ਓਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸਦਾ ਭਾਵ ਉਹਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਸਮੋਇਆ ਹੋਏ; ਬਾਹਰ ਨਾ ਡੁਲ੍ਹਦਾ ਫਿਰੇ।

ਲੋਕਗੀਤਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਕ ਔਰਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਰਦੇਸੀਂ ਤੁਰਦੇ ਮਰਦ ਨਾਲ਼ ਤੀਵੀਂ ਹੀ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਮਰਦ ਅੱਗੋਂ ਚੁੱਪ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਰੋਣਾ ਮਰਦਾਨਗੀ ਨਹੀਂ ਸਮਝੀ ਜਾਂਦੀ। ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਦੀ ਇਸ ਵਿਥਿਆ ਵਿਚ ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਦਾ ਨਾਂ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਪਿਤਾ ਨੇ ਅਪਣੀ ਮਾਂ ਦਾ ਨਾਂ ਨਹੀਂ ਲਿਆ।

ਮੇਰੇ ਭਰਾ ਭੈਣਾਂ ਤੋਂ ਵਿਛੜਨ ਦਾ ਕੋਈ ਜ਼ਿਕਰ ਨਹੀਂ। ਸਿਰਫ਼ ਇੱਕੋ ਹੀ ਫ਼ਿਕਰਾ ਹੈ: "ਹੱਸਦੇ ਖੇਡਦੇ ਕੁਝ ਦਿਲਗੀਰੀਆਂ ਵਿਚ ਪਹਲੀ ਵੇਰ ਘਰਦਿਆਂ ਤੋਂ ਜੁਦਾ ਹੋ ਰਹੇ ਸੀ।" ਦਿਲਗੀਰੀ ਹਾਸੇ ਦੇ ਨਾਲ਼ੋ-ਨਾਲ਼ ਪਰਛਾਵੇਂ ਵਾਂਙ ਚਲਦੀ ਹੈ। ਕਦੇ ਦਿਲਗੀਰੀ ਪਰਛਾਵਾਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਕਦੇ ਹਾਸਾ।

ਇੰਡੀਆ ਆਫ਼ਿਸ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਵਿਚ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਵੇਲੇ ਦੀਆਂ ਫ਼ਾਈਲਾਂ ਫੋਲਦਿਆਂ ਕੋਈ ਸਰਕਾਰੀ ਰਜਿਸਟਰ ਮੇਰੇ ਹੱਥ ਲੱਗਾ। ਇਸ ਵਿਚ ਸੰਨ 1930 ਵਿਚ ਛਪੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਪੰਜਾਬੀ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਸੀ। ਇਕ ਥਾਂ ਨਿਗ੍ਹਾ ਅਟਕੀ:

> *ਅਫ਼ਰੀਕਾ ਦੀ ਖਿੱਚ (ਤੀਵੀਂ ਆਦਮੀ ਦਾ ਤਕਰਾਰ),*
> ਜੀਵਨ ਸਿੰਘ ਢੇਸੀਆਂ ਕਲਾਂ ਜਲੰਧਰ, ਗੁਰਬਾਣੀ ਸੇਵਕ ਪ੍ਰੈਸ
> ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, 2 ਆਨੇ 1000 ਕਾਪੀਆਂ 1930

ਇਸ ਕਿੱਸੇ ਵਿਚ ਢੇਸੀਆਂ ਵਾਲ਼ੇ ਜੀਵਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕੀ ਲਿਖਿਆ ਹੋਵੇਗਾ ? ਇਹੀ ਕਿ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਅਫ਼ਰੀਕਾ ਦੀ ਖਿੱਚ ਸਤਾ ਰਹੀ ਹੈ; ਤੀਵੀਂ ਅਪਣੀ ਜਵਾਨੀ ਦੇ ਵਾਸਤੇ ਪਾ-ਪਾ ਜਾਣੋਂ ਰੋਕਦੀ ਹੈ, ਝਗੜਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਆਦਮੀ ਹੱਠ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਅਫ਼ਰੀਕਾ ਚਲੇ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਿੱਸਾ ਲੱਭਿਆ; ਪੜ੍ਹਿਆ; ਤਾਂ ਓਹੋ ਗੱਲ ਨਿਕਲ਼ੀ। ਪਰ ਕਹਾਣੀ ਜਿਸਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿੱਸਾ ਲਿਖਣ ਵਾਲ਼ੇ ਨੇ ਮੁਕਾਈ, ਉਹ ਨਿਆਰੀ ਸੀ। ਤੀਵੀਂ ਮਗਰੋਂ ਕਿਸੇ ਛੜੇ ਅਮਲੀ ਨਾਲ਼ ਰਲ਼ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਤੀਵੀਂ ਤਰਜ਼ ਤੇਲੂ ਵਿਚ ਮੁੜ-ਘਿੜ ਚਤਾਰਦੀ ਹੈ: ਤੁਸੀਂ ਪਰਦੇਸ ਗਏ ਪੀਆ ਜੀ ੨ ਬਾਗ ਬਿਨ ਮਾਲੀ ਦੇ ਨਾ ਰਹਿੰਦਾ...।

ਲੋਕਗੀਤ ਵਿਚ ਸੱਸ ਨੂੰਹ ਨੂੰ ਸਮਝਾਉਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹਦਾ ਪੁੱਤ ਕਿਸੇ ਦਾ ਘੱਲਿਆ ਪਰਦੇਸ ਨਹੀਂ ਗਿਆ; ਉਹ ਦੰਮਾਂ ਦੇ ਲੋਭ ਨੂੰ ਗਿਆ ਹੈ। ਲੋਕਗੀਤ ਨਹੀਂ ਦੱਸਦਾ ਕਿ ਪਰਦੇਸੀਂ ਗਏ ਦਾ ਵੀ ਦਿਲ ਹੈਗਾ; ਉਹਦਾ

ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕੋਈ ਈ ਖ਼ਿਆਲ ਨਹੀਂ।

ਵਿਥਿਆ

ਮਾਰਚ 1929

ਅਜੇ ਨਕੋਦਰ ਹੀ ਸਾਂ। ਬਾਪੂ ਹਦਾਇਤਾਂ ਕਰਨ ਲੱਗਾ : ਜਹਾਜ਼ ਵਿਚ ਬੜਾ ਬਾਰੀਕ ਆਟਾ ਮਿਲ਼ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵਿਚ ਜ਼ਰਾ ਘੇਉ ਪਾ ਕੇ ਗੁੰਨ੍ਹੀਦਾ ਹੈ, ਤਾਂਕਿ ਛੇਤੀ ਹਜ਼ਮ ਹੋ ਜਾਏ। ਕਪੜੇ ਹੰਢੇ ਹੋਏ ਪਾਸ ਰੱਖੀਂ; ਰੋਜ਼ ਧੋ ਲਏ। ਆਖ਼ਰ ਮੰਜ਼ਲ ਤੇ ਪੁਜ ਕੇ ਸਮੁੰਦਰ ਵਿਚ ਸੁੱਟ ਦੇਈਂ। ਇਕ ਬੋਤਲ ਸ਼ਰਾਬ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰ ਕੋਲ਼ ਰੱਖੀਂ। ਰੋਜ਼ ਪੀ ਲਿਆ ਕਰੀਂ। ਜਹਾਜ਼ ਵਿਚ ਉਲ਼ਟੀਆਂ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਨਾ ਆਉਣਗੀਆਂ। ਹੋਰ ਵੀ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਹਦਾਇਤਾਂ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਇਕ ਦਿਨ ਬੀਬੀ ਪਰੇਮ ਪਾਸ ਬੈਠੀ ਸੀ (ਨਕੋਦਰ ਹਸਪਤਾਲ਼ ਦੇ ਡਾਕਟਰ ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ ਪੁਰੀ ਦੀ ਧੀ) ਹਸ ਪਈ ਤੇ ਕਿਹਾ, "ਭਾਈ ਜੀ! ਤੁਸੀਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਣ ਲਈ ਕਹਿੰਦੇ ਹੋ, ਸਾਡਾ ਜ਼ਨਾਨੀਆਂ ਦਾ ਕੀ ਹਾਲ?" ਮੈਂ ਅੱਗੋਂ ਉੱਤਰ ਦਿੱਤਾ, "ਜਦ ਸਾਨੂੰ ਕਿਸੇ ਪੀਣੀ ਸਿਖਾਈ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਅਸੀਂ ਕਿਵੇਂ ਪੀ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਸਮਝੋ ਅਸੀਂ ਜ਼ਨਾਨੀਆਂ ਹਾਂ।"

...

ਹੱਸਦੇ ਖੇਡਦੇ ਕੁਝ ਦਿਲਗੀਰੀਆਂ ਵਿਚ ਪਹਲੀ ਵੇਰ ਘਰਦਿਆਂ ਤੋਂ ਜੁਦਾ ਹੋਣਾ ਤੇ ਅਜੇ ਅਪਣੇ ਦੇਸ ਨਾਲ਼ ਐਨਾ ਪਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਦੇਸ ਦਾ ਪਿਆਰ ਬਾਹਰਲੇ ਮੁਲਕ ਜਾ ਕੇ ਹੀ ਜਾਗਦਾ ਹੈ। ਆਖ਼ਿਰ 4.3.29 ਬੰਬਈ ਸਟੇਸ਼ਨ ਤੋਂ ਪਿਛੇ ਹੀ ਪੈਸੰਜਰ ਏਜੰਟ ਮਿਲ਼ ਪਏ ਤੇ ਸਾਤੋਂ ਟਿਕਟ ਵੀ ਪਹਲੇ ਹੀ ਲੈ ਗਏ। ਅਸੀਂ ਕਿਸੇ ਏਜੰਟ ਦਾ ਕਾਰਟ ਨਾ ਲਿਆ। ਸਾਡੇ

ਦਿਮਾਗ਼ ਵਿਚ ਸੀ ਖ਼ਾਸਕਰ ਮੇਰੇ ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਂ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਇਸ਼ਤਿਹਾਰ ਪੜ੍ਹਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਏਜੰਟਾਂ ਦੀ ਲੁੱਟ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਨੇ ਅਪਣਾ ਆਦਮੀ ਰੱਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਜੋ ਤੁਹਾਡੀ ਚੰਗੀ ਸੇਵਾ ਕਰੇਗਾ। ਪਰ ਸਾਨੂੰ ਸਟੇਸ਼ਨ ਉੱਤੇ ਕੋਈ ਸੇਵਾਦਾਰ ਨਾ ਮਿਲ਼ਿਆ। ਅਸੀਂ ਵੀ ਬੜੇ ਢੀਠ ਸੀ। ਕੁਲੀਆਂ (ਤੀਵੀਆਂ) ਨੂੰ ਸਾਮਾਨ ਚੁਕਾਇਆ ਤੇ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਦੇ ਦੁਆਰੇ ਅੱਗੇ ਖ਼ਾਨਾਬਦੋਸ਼ਾਂ ਵਾਂਙ ਖੜ੍ਹੇ ਹੋ ਗਏ। ਆਖ਼ਿਰ ਪੁੱਛਿਆ ਤੇ ਸੇਵਾਦਾਰ ਆਇਆ ਤੇ ਸਾਨੂੰ ਨਵੀਂ ਲਈ ਬਿਲਡਿੰਗ ਦੇ ਚੁਬਾਰੇ ਵਿਚ ਬਿਠਾ ਆਇਆ। ਹਾਲੇ ਬੱਤੀ ਦਾ ਕੋਈ ਇੰਤਜ਼ਾਮ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਰ ਪਾਣੀ ਦਾ ਨਲ਼ਕਾ ਸਾਡੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਹੀ ਸੀ। ਆਖ਼ਿਰ ਪੁੱਛਿਆ ਤੇ ਸਾਨੂੰ ਇੰਜਣ ਵਾਂਗ ਚਲਣ ਵਾਲ਼ੀ ਲਾਲਟੈਨ ਦੇ ਗਿਆ, ਜਿਸਨੂੰ ਬੁਝਾਉਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਆਪੇ ਹੀ ਬੁਝਣਾ ਜਾਣਦੀ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਵਾਹਵਾ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਦਾ ਸੁਆਦ ਮਾਣਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਤੋਂ ਰਹਿਣ ਦਾ ਕਰਾਇਆ ਵੀ ਘਟ ਨਾ ਲਿਆ। ਪਰ ਅੱਗੋਂ ਕੰਨਾਂ ਨੂੰ ਹੱਥ ਲੁਆ ਦਿੱਤੇ। ਅਸੀਂ ਸਾਹਮਣੇ ਕੋਣੇ ਵਾਲ਼ੇ ਮਕਾਨ ਉੱਤੇ ਲਈ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੀ ਬਿਲਡਿੰਗ ਵਿਚ ਮੈਂ ਤੇ ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵਾਜੇ 'ਤੇ (ਜੋ ਮੇਰਾ ਆਪਣਾ ਬਣਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ) ਨਾਲ਼ ਬਸੰਤ ਰਾਗ ਵਿਚ ਸਾਧੋ ਮਨ ਕਾ ਮਾਨ ਤਿਆਗੋ ਗਾਵਿਆਂ। ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਜੋੜੀ ਵਜਾਈ।

...ਅਸੀਂ ਕਾਹਲ਼ੀ-ਕਾਹਲ਼ੀ ਚਿੜੀਆਘਰ ਦੇਖਿਆ ਤੇ ਵਾਪਸ ਮੁੜ ਆਏ, ਕਿਉਂਕਿ ਭਾਂਡੇ ਤੇ ਰਾਸ਼ਨ ਵਗ਼ੈਰਾ ਵੀ ਖ਼ਰੀਦਣਾ ਸੀ। ਆਖ਼ਿਰ ਭਾਂਡੇ ਵੀ ਖ਼ਰੀਦੇ ਤੇ ਰਾਸ਼ਨ ਵੀ ਲਿਆ। ਦੁੱਧ ਦੇ ਡੱਬੇ ਵੀ ਲਏ। ਸਾਨੂੰ ਘੱਟੋ-ਘਟ ਸੋਲ਼ਾਂ ਡੱਬੇ ਲੈਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਸੀ, ਪਰ ਨਾਲ਼ਦਿਆਂ ਨੇ ਸੂਮਪੁਣੇ ਤੋਂ ਕੰਮ ਲਿਆ। ਦੋ ਡੱਬੇ ਬਹੁਤ ਹਨ ਕਹਿ ਕੇ ਬਸ ਕੀਤੀ ਤੇ ਏਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਬਣ ਵੀ ਕਾਫ਼ੀ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਵੀ ਘਟ ਹੀ ਖ਼ਰੀਦ ਕੀਤਾ। ਸਬਜ਼ੀ ਵਲ ਵੀ ਘਟ ਹੀ ਮੂੰਹ ਕੀਤਾ। ਬਹੁਤਾ ਡਰ ਇਹੋ ਕਿ ਖ਼ਬਰਿਆ ਜਹਾਜ਼ ਵਿਚ ਰੋਟੀ ਖਾ ਵੀ ਹੋਵੇ ਕਿ ਨਾ। ਫਲਾਂ ਦਾ ਤਾਂ ਨਾਂ ਹੀ ਨਾ ਲਿਆ। ਦਰਅਸਲ ਸੂਮਪੁਣੇ ਦੇ ਘਰ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਸੀ।

ਵਿਹਲੇ ਹੋ ਕੇ ਚਿਤ ਵਿਚ ਆਇਆ ਚਲੋ ਬੰਦਰ ਦੀ ਸੈਰ ਵੀ ਕਰ ਆਈਏ। ਬੰਦਰ ਬਾਜ਼ਾਰ ਦੇ ਨਾਲ਼ ਹੀ ਹੈ। ਪੁੱਛਦੇ-ਪੁਛਾਉਂਦੇ ਗੋਦੀ ਦੇ ਅੰਦਰ ਚਲੇ ਗਏ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਲੇ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ **ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ** ਜਹਾਜ਼ ਦੇਖਿਆ। ਹੈਰਾਨ ਹੋ ਗਏ। ਤੇ ਡਰ ਵੀ ਲੱਗੇ ਕਿਵੇਂ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਤਰ ਕੇ ਐਨੇ ਸੈਂਕੜੇ ਮੀਲਾਂ ਦੀ ਵਾਟ ਕਰਾਂਗੇ। ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਪਾਣੀ ਦੇ ਕੰਢੇ ਵਲ ਵਧੇ, ਦਿਲ ਵੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੀ ਗ਼ੋਤੇ ਖਾਣ ਨੂੰ ਕਾਹਲ਼ਾ ਪੈਂਦਾ ਜਾਵੇ। ਦੇਖ-ਚਾਖ ਕੇ ਵਾਪਸ ਓਸ ਅਨ੍ਹੇਰੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਆ ਵੜੇ।

ਮੇਰੇ ਪਾਸ 7 x 5 ਇੰਚ ਦਾ ਅਮਰੀਕਨ ਕੈਮਰਾ ਸੀ। ਨਾਲ਼ ਸਟੈਂਡ ਵੀ ਸੀ ਤੇ ਹੈਟ ਵੀ। ਸਲਾਈਡ ਬੜਾ ਹਲਕਾ ਜਿਹਾ। ਖ਼ਿਆਲ ਆਇਆ ਚਲੋ ਇਕ ਡੱਬਾ 1/2 (ਨੈਗਟਿਵ) ਪਲੇਟਾਂ ਦਾ ਹੀ ਲੈ ਲਈਏ। ਸਾਢੇ ਤਿੰਨ ਰੁਪਏ ਦਾ ਖ਼ਰੀਦ ਲਿਆ (12 ਨੈਗਟਿਵ)। ਦੁਕਾਨਦਾਰ ਨੂੰ ਹੀ ਕਿਹਾ - ਇਕ ਪਲੇਟ ਲੋਡ ਕਰ ਦਿਓ। ਉਹ ਸਾਨੂੰ ਡਾਰਕਰੂਮ ਵਿਚ ਲੈ ਗਿਆ। ਇਕ ਆਦਮੀ ਨੇ ਡੱਬਾ ਖੋਲ੍ਹਿਆ ਤੇ ਡੱਬਾ ਹੱਥੋਂ ਡਿਗ ਪਿਆ। ਪਲੇਟ ਟੁਟ ਗਏ। ਉਹਨੇ ਸਾਨੂੰ ਹੋਰ ਡੱਬਾ ਦਿੱਤਾ। ਫ਼ੋਟੋ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਕੋਈ ਨਾ ਲਈ, ਕਿਉਂਕਿ ਕੈਮਰਾ ਅਜੇ ਅਧੂਰਾ ਸੀ। ਇਹ ਕੈਮਰਾ ਭਾਈ ਮਨਸ਼ਾ ਸਿੰਘ ਬੋਪਾਰਾਏ ਪਾਸੋਂ 10 ਰੁ: ਦਾ ਲਿਆ ਸੀ।

ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਹੁਕਮ ਹੋਇਆ - ਸਵੇਰੇ ਦਸ ਵਜੇ ਡਾਕਟਰੀ ਕਰਵਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਜਾਣਾ ਹੈ। ਨਵੇਂ ਲੋਕ ਕਾਫ਼ੀ ਸਨ। ਡਾਕਟਰ ਨੇ ਛਾਤੀ ਤਕ ਕਮੀਜ਼ਾਂ ਉਤਰਵਾਈਆਂ। ਹੱਥ ਲਾ ਕੇ ਦੇਖਦੇ ਜਾਣ ਤੇ ਸਾਡੀਆਂ ਬਾਹਵਾਂ 'ਤੇ ਮੋਹਰਾਂ ਲਾਉਂਦੇ ਜਾਣ। ਸਾਰੇ ਪਾਸ ਹੋ ਗਏ।

ਸਮੁੰਦਰ ਦੇ ਕੰਢੇ ਫਿਰਦਿਆਂ ਗੁੱਜਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਦਿਲ ਬਹੁਤਾ ਪਾਣੀ ਦੇਖ ਕੇ ਡੋਲ ਗਿਆ। ਕਹਣ ਲੱਗਾ, "ਮੈਂ ਤਾਂ ਅੱਗੇ ਨਹੀਂ ਜਾਣਾ। ਘਰ ਨੂੰ ਅੱਜ ਹੀ ਰਾਤ ਦੀ ਗੱਡੀ ਮੁੜ ਜਾਊਂਗਾ।" ਮੈਂ ਕਿਹਾ, "ਲੈ ਤਾਂ ਮੁੜਨ ਦਾ ਨਾਂ, ਜੇ ਤੈਨੂੰ ਸਮੁੰਦਰ ਚ ਧੱਕਾ ਨਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਤਾਂ।" ਫੇਰ ਵਾਜੇ ਵਾਸਤੇ ਟਰੰਕ ਵੀ ਲੈ ਲਿਆ।

ਮੈਂ ਵੀ ਪਾਣੀ ਦੇਖ ਕੇ ਅੰਦਰੋਂ ਘਾਬਰਾਂ। ਪਰ ਉਪਰੋਂ ਹੱਸਾਂ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ,

"ਮਰ ਗਿਆਂ ਵੇਲੇ ਗਊ ਦਾਨ ਕਰਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਤਾਂ ਕਿ ਬੰਦਾ ਗਊ ਦੀ ਪੂਛ ਫੜ ਕੇ ਬੈਤਰਨੀ ਨਦੀ ਪਾਰ ਕਰ ਲਏ। ਪਰ ਇਹ ਤਾਂ ਬੜਾ ਬੇੜਾ ਹੈ। ਇਹਦੀ ਪੂਛ ਫੜਨ ਦੀ ਤਾਂ ਲੋੜ ਨਹੀਂ। ਪਰ ਜੁੱਤੀ ਸਣੇ ਇਸ ਵਿਚ ਬੈਠ ਜ਼ਰੂਰ ਜਾਣਾ ਹੈ।"

ਹੱਸਦੇ ਖੇਡਦੇ ਘੋੜੇਗੱਡੀ ਵਿਚ ਬੈਠੇ। ਨਾਲ਼ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਦਾ ਸੇਵਾਦਾਰ ਵੀ; ਜੋ ਕੰਮਕਾਰ ਕਰਨਾ ਸੀ, ਪਾਸਪੋਰਟਾਂ 'ਤੇ ਮੋਹਰਾਂ ਲਗਣੀਆਂ ਸਨ, ਲੁਆ ਲਿਆਇਆ। ਕਸਟਮ ਵੀ ਦੇ ਆਇਆ। ਸਾਨੂੰ ਜਹਾਜ਼ ਦੇ ਮੂਹਰੇ ਜਾ ਖੜ੍ਹਾ ਕੀਤਾ। ਲੋਹੇ ਦੀਆਂ ਚਾਦਰਾਂ ਦੀ ਛੱਤ ਹੇਠ ਅਸੀਂ ਖੜ੍ਹੇ ਵੈਸੇ ਵੀ ਗਰਮੀਓਂ ਗਰਮੀ ਹੋ ਰਹੇ ਸੀ। ਪਰ ਜੋ ਸਾਡਾ ਅੰਦਰਲਾ ਭਰਮ ਸਾਨੂੰ ਮਾਰੀ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਉਸਦੀ ਗਰਮੀ ਸਾਨੂੰ ਬਹੁਤ ਤਪਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਪਿਆਸ ਵੀ ਲੱਗੇ, ਪਰ ਪਾਣੀ ਕਿਤੇ ਨੇੜੇ ਦਿਸੇ ਨਾ, ਭਾਵੇਂ ਬੇਹਿਸਾਬੇ ਪਾਣੀ ਦੇ ਕੰਢੇ ਖੜ੍ਹੇ ਸੀ। ਹੁਕਮ ਹੋਇਆ, "ਪਾਸਪੋਰਟ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਫੜ ਲਓ।" ਫੜ ਲਏ। ਮੈਂ ਅੱਗੇ ਸੀ।

ਗੇਟਕੀਪਰ ਨੇ ਮੈਤੋਂ ਪੁੱਛਿਆ – ਕਿਧਰ ਜਾਉਗੇ?

– ਨੈਰੋਬੀ।

– ਕਯਾ ਕਾਮ ਕਰਨੇ ਜਾ ਰਹਾ ਹੈ?

– ਤਰਖਾਨਾ।

– ਕਿਸ ਕੇ ਪਾਸ?

– ਫੁਮਣ ਸਿੰਘ ਤਰਲੋਕ ਸਿੰਘ ਫ਼ਰਨੀਚਰ ਮੇਕਰ ਕੇ ਪਾਸ।

ਮੋਹਰ ਲਗ ਗਈ ਤੇ ਨਾਲ਼ ਦਿਆਂ ਦਾ ਕੰਮ ਮੇਰੇ ਨਾਲ਼ ਪਾਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਅਸੀਂ ਫੱਟੇ ਉੱਤੇ ਪੈਰ ਧਰ ਕੇ ਜਹਾਜ਼ ਦੇ ਅੰਦਰ ਜਾ ਦਾਖ਼ਲ ਹੋਏ। ਸਾਡਾ ਸਾਮਾਨ ਪਹਲੇ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਸਾਡੇ ਅੰਦਰ ਵੜਦਿਆਂ ਹੀ ਡਰ-ਡੁਕਰ ਸਭ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਥੇ ਚਲੇ ਗਏ। ਖ਼ੁਸ਼ ਹੋ ਗਏ। ਪਹਲੀ ਵੇਰ ਚੱਲੇ ਕਰਕੇ ਹਰ ਗੱਲ ਤੋਂ ਅਣਜਾਣ ਸੀ। ਕਿੱਥੇ ਸਾਮਾਨ ਰੱਖਣਾ ਹੈ ਤੇ ਕਿੱਥੇ ਬਿਸਤਰੇ ਲਗਾਉਣੇ ਹਨ। ਸਾਡਾ ਸਾਮਾਨ ਹੇਠਲੀ ਛੱਤ ਵਿਚ ਕੁਲੀ ਰਖ ਆਏ। ਓਥੇ ਦੀਵਾਰ ਨਾਲ਼ ਫੱਟੇ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਜਿਸ ਉੱਤੇ ਚਾਰ ਬਿਸਤਰੇ

ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਲਗ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਚੌਹੀਂ ਪਾਸੀਂ ਚਾਰ ਐਂਚੀ-ਐਂਚੀ ਮੋਟੇ ਸਰੀਏ ਲਾ ਕੇ ਫੱਟੇ ਲਟਕਾਏ ਹੋਏ ਸਨ। ਅਸੀਂ ਅਪਣਾ ਸਾਮਾਨ ਓਥੇ ਪਿਆ ਦੇਖਿਆ ਤੇ ਖ਼ਾਲੀ ਫੱਟੇ ਉੱਤੇ ਚੁਕ ਕੇ ਬਿਸਤਰੇ ਕਰ ਲਏ। ਉਸ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਸਾਰਿਆਂ ਫੱਟਿਆਂ ਉੱਤੇ ਕੱਛਣਾਂ ਗੁਜਰਾਤਣਾਂ ਤੀਵੀਂਆਂ ਹੀ ਤੀਵੀਂਆਂ ਸਨ। ਅਸੀਂ ਹੀ ਸਿਰਫ਼ ਚਾਰ ਮਰਦ ਸੀ। ਖ਼ੈਰ, ਹਵਾ ਵਾਸਤੇ ਉਪਰੋਂ ਪਾਈਪ ਸੀ ਤੇ ਜਹਾਜ਼ ਵਿਚੋਂ ਪੱਖਿਆਂ ਨਾਲ਼ ਹਵਾ ਵੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਬੱਤੀਆਂ ਚੌਵੀ ਘੰਟੇ ਬਲ਼ਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਸਾਡੇ ਜਹਾਜ਼ ਦਾ ਵਜ਼ਨ 5 ਹਜ਼ਾਰ ਟਨ ਸੀ ਅਤੇ ਨਾਂ ਸੀ – **ਐੱਸ ਐੱਸ ਅਲੋਰਾ**।

ਅਸੀਂ ਅਪਣੇ ਦੇਸ ਤੋਂ ਪਹਲੀ ਵੇਰ 6.3.29 ਸ਼ਾਮ ਦੇ ਚਾਰ ਵਜੇ ਵਿਛੜੇ। ਦਿਲ ਜ਼ਰੂਰ ਡੁੱਬਦਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਕੀ ਕਰਦੇ? ਦੇਸ ਵਿਚ ਖਾਣ ਨੂੰ ਰੋਟੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮਿਲ਼ਦੀ। ਆਖ਼ਰ ਜਹਾਜ਼ ਨੇ ਵਿਸਲ ਦਿੱਤਾ, ਜਿਸ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਬੜੀ ਭਾਰੀ ਸੀ। ਜਹਾਜ਼ ਨਾਲੋਂ ਪੌੜੀਆਂ ਹਟਾ ਲਈਆਂ ਗਈਆਂ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਰੀਸੋ-ਰੀਸੀ ਅਸੀਂ ਜਹਾਜ਼ ਦੇ ਜੰਗਲ਼ੇ ਨਾਲ਼ ਲਗ ਕੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਰੌਣਕ ਤੇ ਬੰਬਈ ਦਾ ਨਜ਼ਾਰਾ ਦੇਖਣ ਲਗ ਪਏ। ਜਹਾਜ਼ ਗੋਦੀ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿੱਕੇ-ਜਿਹੇ ਜਹਾਜ਼ ਨੇ ਖਿਚ ਕੇ ਆਸਤੇ-ਆਸਤੇ ਬਾਹਰ ਕੱਢਿਆ। ਇਕ ਮੋਟਰਾਂ ਵਾਸਤੇ ਪੁਲ਼ ਵੀ ਸੀ। ਉਹ ਵੀ ਉਪਰ ਨੂੰ ਸਫ਼ਾਲ਼ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋ ਗਿਆ, ਜਿਸਨੇ ਸਾਡੇ ਬੇੜੇ ਨੂੰ ਰਸਤਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਸਾਡਾ ਬੇੜਾ ਨਿੰਮੀ-ਨਿੰਮੀ ਚਾਲੇ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਨੂੰ ਵਧਣ ਲੱਗਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਜਹਾਜ਼ ਦਾ ਮੂੰਹ ਪਹਲੇ ਅੰਦਰ ਨੂੰ ਸੀ; ਓਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਖਿਚਕੇ ਬਾਹਰ ਲਿਆਂਦਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਜਿਉਂ-ਜਿਉਂ ਪਾਣੀ ਡੂੰਘਾ ਹੁੰਦਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਤਿਉਂ-ਤਿਉਂ ਜਹਾਜ਼ ਵੀ ਤੇਜ਼ ਸਪੀਡ ਫੜਦਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਆਖ਼ਰ ਸਾਡੇ ਬੀਬੇ ਰਾਣੇ ਅਲੋਰੇ ਜਹਾਜ਼ ਦਾ ਮੂੰਹ ਸੂਰਜ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਕੁਝ ਘੰਟਿਆਂ ਵਿਚ ਬੰਬਈ ਸਾਡੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਤੋਂ ਓਝਲ ਹੁੰਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ ਤੇ ਰਾਤ ਰਾਣੀ ਵੀ ਅਪਣੀ ਤਾਰਿਆਂ-ਭਰੀ ਚਾਦਰ ਵਿਛਾਈ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਅੰਤ ਰਾਤ ਪੂਰੇ ਜੋਬਨ 'ਤੇ ਆ ਗਈ। ਅਸੀਂ ਅਣਜਾਣ ਸੀ ਤੇ ਸੀ ਵੀ ਹੇਠਲੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ। ਏਸ

ਵਾਸਤੇ ਨਾ ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਰੋਟੀ ਦੀ ਹੋਸ਼ ਰਹੀ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਚਾਹ ਦੀ। ਇਕ ਦੂਜੇ ਵਲ ਦੇਖਦੇ ਚੁਪ ਕਰਕੇ ਦਿਨ ਦੀ ਖਾਧੀ ਰੋਟੀ ਚੇਤੇ ਕਰਕੇ ਅੱਖਾਂ ਮੀਟਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰੀਏ। ਪਰ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਨੀਂਦ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਾਡੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਔਰਤਾਂ ਅਪਣੇ ਰਾਗ-ਰੰਗ ਵਿਚ ਮਸਤ ਸਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਰੇ ਉਪਰ ਸਨ।

ਮੁਲਕ ਮਾਹੀ ਦਾ ਵਸਦਾ ਸੀ।
ਕੋਈ ਰੋਂਦਾ ਤੇ ਕੋਈ ਹਸਦਾ ਸੀ।।

ਕਈ ਉਲ਼ਟੀਆਂ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ ਤੇ ਕਈ ਤਿਆਰੀ ਵਿਚ ਸਨ। ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਗੱਪਾਂ ਮਾਰਦੇ ਰਹੇ। ਆਖ਼ਰ ਅਪਣੇ ਟਿਕਾਣੇ 'ਤੇ ਜਾਣਾ ਹੀ ਪਿਆ। ਤਿੰਨ ਕੁ ਵੱਜੇ ਹੋਣਗੇ ਕਿ ਪਾਣੀ ਦੇ ਨਲ਼ਕਿਆਂ 'ਤੇ ਇਸ਼ਨਾਨ ਵਾਲ਼ਿਆਂ ਦੀ ਰੌਣਕ ਲਗ ਗਈ। ਅਸੀਂ ਵੀ ਖੜਕਾ ਸੁਣ ਕੇ ਉਠ ਬੈਠੇ। ਨੀਂਦ ਤਾਂ ਘਟ ਹੀ ਆਈ ਸੀ। ਜਦ ਵੀ ਪਾਣੀ ਦੀ ਵੱਡੀ-ਸਾਰੀ ਛੱਲ ਦਾ ਖੜਕਾ ਹੁੰਦਾ, ਅਸੀਂ ਤ੍ਰਭਕ ਉਠਦੇ।

ਲੋਕਾਂ ਵਲ ਦੇਖ-ਦੇਖ ਅਸੀਂ ਵੀ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲਗ ਪਏ। ਅੰਗੀਠੀ ਮਘਾਈ; ਰੋਟੀਆਂ ਵੀ ਪਕਾਈਆਂ; ਕੁਝ ਦਾਲ਼ ਵੀ ਬਣਾਈ। ਵਿਹਲੇ ਹੋ ਕੇ ਫਿਰ ਦੂਜਿਆਂ ਨਾਲ਼ ਮੜ੍ਹਾਕ ਮਾਰਨ ਲਗ ਪਏ।

ਇਕ ਰਾਤ ਉਪਰ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਮਹਫ਼ਲ ਲੱਗੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਖ਼ੂਬ ਹਾਸਾ-ਠੱਠਾ ਚਲ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਕ ਜਣੇ ਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਮੇਰੇ ਪਾਸ ਹਾਰਮੋਨੀਅਮ ਹੈ। ਉਹ ਖਹੜੇ ਪੈ ਗਏ। ਵਿਚ ਝਿੰਗੜਾਂ ਦਾ ਠਾਣੇਦਾਰ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਵੀ ਸੀ। ਵਾਜਾ ਮੈਂ ਹੇਠੋਂ ਲੈ ਆਇਆ ਤੇ ਰਾਗ-ਰੰਗ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ।

...

ਜਹਾਜ਼ ਵਿਚ ਬੈਠਿਆਂ ਨੂੰ ਛੇ ਦਿਨ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਚਿਤ ਅਕਲ਼ਕਾਨ ਪੈ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਖਲਾਸੀ ਪਾਸੋਂ ਪੁੱਛਿਆ, "ਜਹਾਜ਼ ਮੁੰਬਾਸੇ ਕਦੋਂ ਲੱਗੇਗਾ?" ਉਹਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਪਹਲਾਂ ਜ਼ੰਜ਼ੀਬਾਰ ਜਾਣਾ ਹੈ। ਉਪਰ ਸਾਬਣ, ਪਿਆਜ਼ ਤੇ ਖੰਡ ਲੱਦੀ ਹੋਈ ਹੈ, ਉਹ ਉਤਾਰ ਕੇ ਬਾਰਾਂ ਘੰਟਿਆਂ ਮਗਰੋਂ ਮੁੰਬਾਸੇ

ਪਹੁੰਚ ਜਾਏਗਾ।

ਸਵੇਰੇ ਅੱਠ ਵਜੇ ਜ਼ੰਜ਼ੀਬਾਰ ਦੇ ਜਹਾਜ਼ੀ ਆ ਗਏ। ਬਹੁਤ ਕਾਲ਼ੇ, ਮੋਟੇ-ਮੋਟੇ ਬੁਲ੍ਹਾਂ ਵਾਲ਼ੇ ਦੇਖ ਕੇ ਡਰ ਤਾਂ ਲੱਗਾ, ਪਰ ਪਹਲੀ ਵਾਰੀ ਹਬਸ਼ੀਆਂ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਹੈਰਾਨੀ ਜ਼ਰੂਰ ਹੋਈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਆਉਂਦਿਆਂ ਹੀ ਜਹਾਜ਼ ਦੇ ਦੋਹੀਂ ਪਾਸੀਂ ਲੱਗੇ ਕਰੇਨਾਂ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ ਤੇ ਲੱਗੇ ਕਰੇਨ ਖੜਾਖੜ ਚਲਣ। ਦੋਹੀਂ ਪਾਸੀਂ ਬਹੁਤ ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਬੇੜੇ ਖੜ੍ਹੇ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸਾਮਾਨ ਲੱਦਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਨਿੱਕੇ-ਨਿੱਕੇ ਜਹਾਜ਼ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖਿਚ ਕੇ ਕੰਢੇ ਉੱਤੇ ਲੈ ਜਾਂਦੇ ਸਨ।

ਰਾਤ ਪੈ ਗਈ। ਸੌਂ ਗਏ ਤੇ ਮੁੰਬਾਸੇ ਦੇ ਸੁਪਨੇ ਦੇਖਣ ਲੱਗੇ।

13.3.29 ਨੂੰ ਸਵੇਰੇ ਛੇ ਕੁ ਵਜੇ ਸਾਡਾ ਜਹਾਜ਼ ਗੋਦੀ ਤੋਂ ਅਪਣੇ ਖੜ੍ਹੇ ਹੋਣ ਵਾਲ਼ੀ ਜਗ੍ਹਾ 'ਤੇ ਆ ਕੇ ਆਸਤੇ-ਆਸਤੇ ਚਲ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਕ ਪਾਸੇ ਬਾਹਰ ਨੂੰ ਫੱਟਾ ਵਧਾ ਕੇ ਜਹਾਜ਼ੀ ਹੱਥ ਵਿਚ ਲੰਮੀ ਰੱਸੀ (ਜਿਸ ਦੇ ਸਿਰੇ ਭਾਰ ਬੱਧਾ ਹੋਇਆ ਸੀ) ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਸੁਟ ਕੇ ਉੱਚੀ ਬੋਲ ਕੇ ਉਪਰ ਬੈਠੇ ਪਾਇਲਟ ਨੂੰ ਦਸ ਰਿਹਾ ਸੀ – ਐਨੀ ਦੂਰ ਹੇਠਾਂ ਨੂੰ ਪਾਣੀ ਹੈ। – ਘਟ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਜਹਾਜ਼ ਫਸ ਜਾਣ ਦਾ ਡਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਆਖ਼ਰ ਮੁੰਬਾਸਾ ਪੋਰਟ ਦਾ ਛੋਟਾ ਜਹਾਜ਼ ਆ ਗਿਆ। ਉਹਦਾ ਪਾਇਲਟ ਰੱਸਿਆਂ ਦੀ ਪੌੜੀ ਨਾਲ਼ ਸਾਡੇ ਜਹਾਜ਼ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹ ਗਿਆ ਤੇ ਜਹਾਜ਼ ਦਾ ਸਟੇਰਨ ਅਪਣੇ ਹੱਥ ਲੈ ਲਿਆ ਤੇ ਖੁਲ੍ਹੀ ਗੋਦੀ ਵਿਚ ਜਹਾਜ਼ ਲਜਾ ਕੇ ਖੜ੍ਹਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਓਦੋਂ ਮੁੰਬਾਸੇ ਦੀ ਬੰਦਰਗਾਹ ਹਾਲੇ ਬਣ ਰਹੀ ਸੀ।

ਕਈਆਂ ਦੇ ਦੋਸਤ ਮਿਤਰ ਬੇੜੀਆਂ ਵਿਚ ਬੈਠ ਕੇ ਮਿਲਣ ਆਏ। ਹੇਠਾਂ ਖੜ੍ਹੇ ਰੁਮਾਲ ਹਲਾਉਣ ਤੇ ਇਸ਼ਾਰਿਆਂ ਨਾਲ਼ ਰਾਜ਼ੀਖ਼ੁਸ਼ੀ ਪੁੱਛਣ। ਪਰ ਅਸੀਂ ਕੀਹਦੀ ਉਡੀਕ ਕਰਨੀ ਸੀ। ਵਗ ਵਿਚ ਗੁਆਚੀ ਵੱਛੀ ਦਾ ਹਿਸਾਬ ਸੀ। ਜਿਧਰ ਮੂੰਹ ਆਇਆ ਤੁਰ ਪਏ। ਜੰਗਲ਼ੇ ਨਾਲ਼ ਲਗ ਕੇ ਖੜ੍ਹੇ ਰਹੇ। ਹੱਸਦਿਆਂ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਹੱਸਣ ਲਗ ਪੈਣਾ।

ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਡਾਕਟਰ ਸਾਹਮਣੇ ਲਾਈਨਾਂ ਵਿਚ ਖੜ੍ਹੇ ਗਏ। ਹਰ ਕਿਸੇ ਦੇ

ਵਿਡ ਨੂੰ ਹੱਥ ਲਾ ਕੇ ਦੇਖੀ ਜਾਏ। ਸਭ ਅੱਛਾ ਦੀ ਮੋਹਰ ਵਾਲ਼ੀ ਪਰਚੀ ਦੇਈ ਜਾਏ। ਅੱਗੇ ਇਮੀਗ੍ਰੇਸ਼ਨ ਵਾਲ਼ੇ ਅਪਣਾ ਅੱਡਾ ਜਮਾਈ ਬੈਠੇ ਸਨ। ਉਹ ਪਾਸਪੋਰਟਾਂ 'ਤੇ ਮੋਹਰ ਲਾਈ ਜਾਣ ਤੇ ਕਾਰਡ-ਜਿਹਾ ਫੜਾਈ ਜਾਣ - TO LAND ਧਰਤੀ ਉਪਰ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹੋ। ਅਸੀਂ ਅਪਣਾ ਸਾਮਾਨ ਚੁਕ ਕੇ ਪੌੜੀ ਥਾਣੀਂ ਉਤਰ ਕੇ ਬੇੜੀ ਵਿਚ ਬੈਠ ਗਏ ਤੇ ਕਸਟਮ ਸ਼ੈੱਡ ਵਿਚ ਪੁਜ ਗਏ। ਸਾਮਾਨ ਖੋਲ੍ਹ ਦਿੱਤਾ। ਕਲਰਕ ਨੇ ਚਾਕ ਨਾਲ਼ ਦਸਖਤ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਅਸੀਂ ਅਣਜਾਣ ਸੀ। ਸਾਨੂੰ ਰਸਤੇ ਪਾਉਣ ਵਾਲ਼ਾ ਕੋਈ ਨਾ ਮਿਲ਼ੇ। ਆਖ਼ਰ ਮੋਰਿੰਡੇ ਦਾ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਕੁਸ਼ਨਮੇਕਰ ਮਿਲ਼ ਪਿਆ। ਸਾਨੂੰ ਕਿਹਾ - ਆਪਾਂ ਮੋਟਰ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਾਂ। ਅਸੀਂ ਕਲਿੰਡਨੀ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਪੁਜ ਗਏ, ਜੋ ਪੁਰਾਣੇ ਢੰਗ ਦਾ ਲਕੜੀ ਦਾ 1898 ਦਾ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕਾਰੀਗਰਾਂ ਨੇ ਇਹ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਲਾਂ ਬਣਾਇਆ ਸੀ।

ਗੱਡੀ ਵਲ਼-ਵਲ਼ੇਵੇਂ ਖਾਂਦੀ ਆਖ਼ਰ ਨੈਰੋਬੀ ਛੱਤੇ ਹੋਏ ਸਟੇਸ਼ਨ ਪਹੁੰਚ ਗਈ। ਏਥੋਂ ਦੇ ਵੀ ਅਸੀਂ ਅਣਜਾਣੂ ਸੀ। ਕੋਈ ਮੱਖਣ ਸਿੰਘ ਭੇਰੇ ਵੱਲ ਦਾ ਗੱਡੀਆਂ 'ਤੇ ਭਾਰ ਢੌਂਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਹਨੂੰ ਸਾਮਾਨ ਚੁਕਾਇਆ ਤੇ ਪਤਾ ਦਸ ਕੇ ਉਹਦੇ ਨਾਲ਼ ਤੁਰ ਪਏ। ਇਹਨੇ ਸਾਨੂੰ ਤੋੜ ਦੁਆਬਾ ਟੇਲਰਿੰਗ ਹਾਉਸ ਦੇ ਅੱਗੇ ਜਾ ਖੜ੍ਹਾ ਕੀਤਾ।

ਦੁੱਖਾਂ ਤੇ ਫ਼ਿਕਰਾਂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਨਾਲ਼ ਲੈ ਕੇ ਗਏ ਸੀ। ਸਾਡੇ ਵਾਲ਼ੇ ਜਹਾਜ਼ ਹੀ ਡਾਕ ਜਾਣੀ ਸੀ। ਓਦੋਂ ਹਵਾਈ ਡਾਕ ਨਹੀਂ ਸੀ ਚਾਲੂ ਹੋਈ। ਦੁਪਹਰੇ ਦੋ ਵਜੇ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਗੁੱਜਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਪਤੇ ਉੱਤੇ ਚਿੱਠੀ ਮਿਲ਼ ਗਈ ਕਿ ਜਿਸ ਦਿਨ ਤੁਸੀਂ ਗਏ ਹੋ, ਓਸੇ ਦਿਨ ਸਵੇਰੇ ਹੀ ਮਾਮੇ ਹੋਰੀਂ (ਗੋਂਦਾ ਸਿੰਘ ਵਿਰਦੀ ਪਿੰਡ ਸ਼ੰਕਰ) ਅਕਾਲ ਚਲਾਣਾ ਕਰ ਗਏ। ਮੇਰੇ ਉਸਤਾਦ ਗੁੱਜਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਮਾਮਾ ਜੀ ਸਨ। ਚਿੱਠੀ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਜਿਵੇਂ ਮੈਂ ਯਤੀਮ ਹੋ ਗਿਆ।... ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਮਗਰੋਂ ਮੈਂ ਰੇਲਵੇ ਹੈੱਡਕੁਆਰਟਰ ਕੰਮ 'ਤੇ ਲਗ ਗਿਆ।

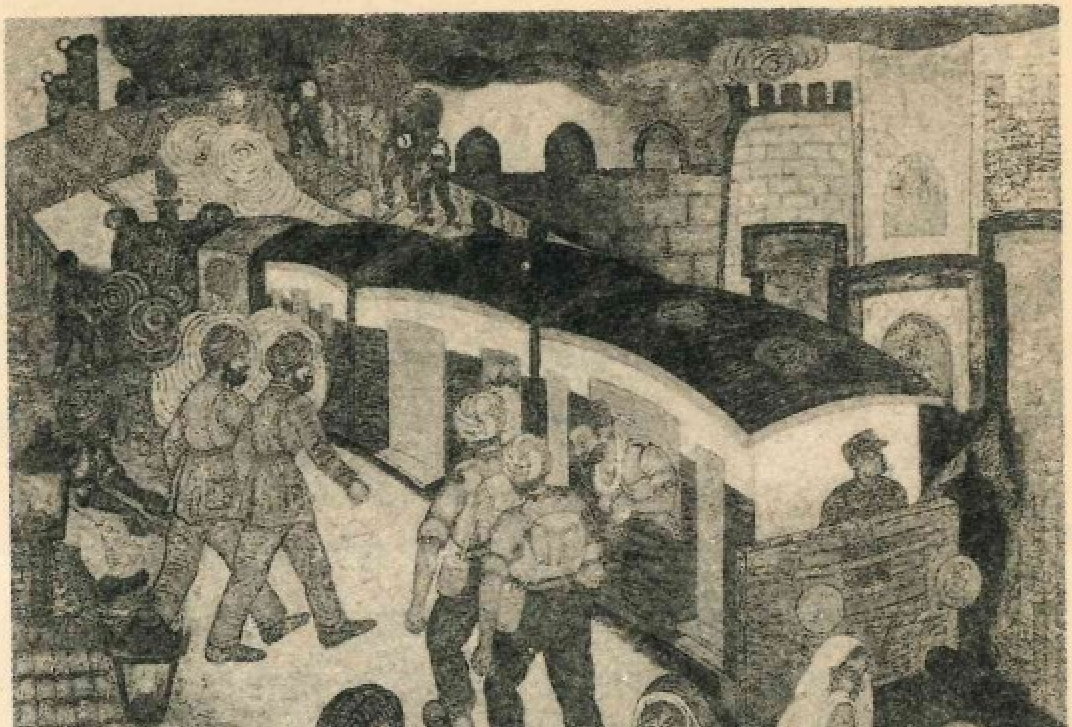

2

ਵਿਛੋੜੇ ਦਾ ਸਾਕਾ

ਨਿ । ਸ਼ਾ । ਨੀ

ਨਦੀਆ ਵਾਹ ਵਿਛੁੰਨਿਆ ਮੇਲਾ ਸੰਜੋਗੀ ਰਾਮ
– ਆਸਾ ਮਹਲਾ ੧

ਹੱਥੀਂ-ਵਾਹੀਆਂ ਦੋ ਤਸਵੀਰਾਂ ਦਿਨ-ਰਾਤ ਮੇਰਾ ਪਿੱਛਾ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਕ ਤਾਂ ਹੈ, ਪ੍ਰਾਣ ਨਾਥ ਮਾਗੋ ਦੀ ਬਣਾਈ **ਫ਼ੇਅਰਵੈੱਲ** ਅਤੇ ਦੂਜੀ ਹੈ, ਅਮ੍ਰਿਤਾ ਸ਼ੇਰਗਿਲ ਦੇ ਭਾਣਜੇ ਵਿਵਾਨ ਸੁੰਦਰਮ ਦੀ **ਦ' ਸ਼ੇਰਗਿਲ ਫ਼ੈਮਿਲੀ**। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਦਾ ਇਸ ਸਦੀ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਨਾਲ਼ ਨੇੜੇ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਹੁਣ **ਫ਼ੇਅਰਵੈੱਲ** ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਹਾਂ।

ਇਹ ਤਸਵੀਰ ਗੁਜਰਖ਼ਾਨ ਰੇਲਵੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਦੀ ਹੈ। ਦੂਜੀ ਵੱਡੀ ਜੰਗ ਦਾ ਵੇਲਾ ਹੈ ਤੇ ਫ਼ੌਜੀ ਲਾਮ 'ਤੇ ਚੱਲੇ ਹਨ। ਇਹ ਸਾਡੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਪਿਆ ਚਿਬ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ਼ ਲੋਕਗੀਤ ਭਰੇ ਪਏ ਹਨ। ਇਹ ਤਸਵੀਰ ਮੈਂ ਜਦ ਪਹਲਾਂ ਪਟਿਆਲ਼ੇ ਯੂਨੀਵਰਸਟੀ ਵਿਚ 1968 ਵਿਚ ਦੇਖੀ ਸੀ, ਤਾਂ ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਭਰ ਆਈਆਂ ਸਨ। ਏਨੇ ਸਾਲਾਂ ਮਗਰੋਂ ਮੈਂ ਇਹਦੀ ਗੱਲ ਕਰਕੇ ਦਿਲ ਦਾ ਭਾਰ ਹੌਲ਼ਾ ਕਰਨ ਲੱਗਾ ਹਾਂ।

ਜਿਹਲਮ ਤੇ ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਦੇ ਵਿਚਾਲ਼ੇ ਵਸੇ ਕ਼ਸਬੇ ਗੁੱਜਰਖ਼ਾਨ ਦੇ ਜੰਮਪਲ਼ ਪ੍ਰਾਣ ਨਾਥ ਮਾਗੋ (ਜਨਮ 1922) ਨੇ ਇਹ ਤਸਵੀਰ 1945 ਵਿਚ ਬਣਾਈ ਸੀ, ਜਦ ਇਹ ਬੰਬਈ ਦੇ ਸਰ ਜੇ.ਜੇ. ਆਰਟ ਸਕੂਲ 'ਚ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਪੁਰਾਣੀ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਮਿਨੀਏਚਰ ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਹੈ; ਮੋਟੀਆਂ ਛੁਹਾਂ ਵਾਲ਼ੇ ਤੇਲ-ਰੰਗਾਂ 'ਚ ਕਈ ਗੁਣਾ ਵੱਡੀ ਕੀਤੀ ਹੋਈ – 3 x 4 ਫ਼ੁਟ। ਪਹਲੀਆਂ ਵਿਚ ਚਿਤੇਰੇ ਇਸ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ, ਕਾਮ ਤੇ ਮਿਥਹਾਸ ਚਿਤਰਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਪ੍ਰਾਣ ਨਾਥ ਨੇ ਇਸ ਤਸਵੀਰ ਵਿਚ ਰਵਾਇਤ ਤੋੜਕੇ ਸਮਾਜੀ ਤਵਾਰੀਖ਼ ਨੂੰ ਪਹਲੀ ਵਾਰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ।

ਫ਼ਲਸਫ਼ੀ ਰੋਲਾਂ ਬਾਰਤ ਆਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਤਸਵੀਰ ਦਾ ਨਾਂ ਜਾਂ ਤਰਸ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਰੱਖੀਦਾ ਹੈ, ਜਾਂ ਉਹਨੂੰ ਉਚਿਆਣ ਲਈ, ਮਨਤਕ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਲਈ। ਇਹ ਤਸਵੀਰ ਏਨੀ ਮੂੰਹੋਂ ਬੋਲਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹਦਾ ਨਾਂ ਚਿਤੇਰੇ ਨੇ ਨਾ ਵੀ ਰੱਖਿਆ ਹੁੰਦਾ, ਤਾਂ ਕੋਈ ਫ਼ਰਕ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪੈਣਾ। ਪਰ

ਸ਼ਾਇਦ ਤਰਸ ਘਟ ਜਾਗਣਾ ਸੀ।

ਜਦ ਮੈਂ ਇਹ ਤਸਵੀਰ ਪਹਲੀ ਵਾਰ ਦੇਖੀ ਸੀ, ਤਾਂ ਦੋ ਹੱਥ ਜੋੜ ਕੇ ਸਤਿ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਬੁਲਾ ਰਿਹਾ ਮੁੰਡਾ ਮੈਨੂੰ ਅਪਣਾ-ਆਪ ਲੱਗਾ ਸੀ। ਪ੍ਰਾਣ ਨਾਥ ਦਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਇਹ ਮੁੰਡਾ ਅਪਣਾ-ਆਪ ਹੀ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਤੀਜੇ ਤੇ ਚੌਥੇ ਦਹਾਕੇ ਵਿਚ ਗੁੱਜਰਖ਼ਾਨ ਸਟੇਸ਼ਨ 'ਤੇ ਐਸੇ ਸਾਕੇ ਆਮ ਵਾਪਰਦੇ ਸਨ। ਸ਼ਾਇਦ ਹਰ ਦਰਸ਼ਕ ਨੂੰ ਇਸ ਮੁੰਡੇ ਨਾਲ਼ ਇਹ ਸਾਂਝ ਮਹਸੂਸ ਹੁੰਦੀ ਹੋਵੇ। ਮਰਦ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਤੋਂ ਇਹ ਮੁੰਡਾ ਕੇਂਦਰੀ ਬਿੰਦੂ ਹੈ ਤੇ ਔਰਤ ਦਰਸ਼ਕ ਨੂੰ ਫ਼ੌਜੀ ਦੀ ਭੈਣ ਨਾਲ਼ ਸਾਂਝ ਮਹਸੂਸ ਹੁੰਦੀ ਹੋਣੀ ਹੈ। ਇਸ ਮੁੰਡੇ ਨੇ ਪਿੱਛੇ ਇਕੱਲਿਆਂ ਰਹ ਜਾਣਾ ਹੈ; ਫ਼ੌਜੀ ਨੇ ਵਿਛੋੜਾ ਦੇ ਕੇ ਚਲੇ ਜਾਣਾ ਹੈ। ਕੀ ਵੱਡੇ ਜਾਣਦੇ ਹਨ ਕਿ ਬੱਚੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ਼ੋਂ ਵੀ ਵਧ ਦੁੱਖ ਝੱਲਦੇ ਹਨ? ਉਹ ਵਿਛੋੜਾ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਭੁੱਲਦੇ। ਉਹ ਬੇਜ਼ਬਾਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸਾਡੇ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਜਿਹੜੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਲੀ ਮੱਤ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਇਹ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਆਏ-ਗਏ ਨੂੰ ਸਤਿ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਬੁਲਾਈਦੀ ਹੈ; ਐਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਦੋ ਹੱਥ ਜੋੜ ਕੇ। ਬੱਚੇ ਵਾਸਤੇ ਸਾਸ੍ਰੀਕਾਲ ਬੁਲਾਉਣੀ ਕੋਈ ਸੌਖੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਪਰ ਜੇ ਜਾਣ ਵਾਲ਼ਾ ਉਹਦਾ ਬਹੁਤ ਸਕਾ ਹੋਵੇ, ਤਾਂ ਉਹਦੇ ਦਿਲ ਦਾ ਤੇ ਝੂਠੇ ਪੈਂਦੇ ਕਰ-ਪੈਰਾਂ ਦਾ ਹਾਲ ਪੁੱਛਿਆਂ ਵੀ ਨਾ ਜਾਣੀਏ। ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਮੈਨੂੰ ਜਦ ਛੱਡ ਕੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ, ਤਾਂ ਮੇਰੀ ਸਾਸ੍ਰੀਕਾਲ ਦਾ ਮਤਲਬ ਹੁੰਦਾ ਸੀ - ਜਾਓ, ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਲ਼ ਨਹੀਂ ਬੋਲਣਾ। ਤੁਸੀਂ ਮੈਨੂੰ ਛੱਡ ਕਿਉਂ ਚੱਲੇ ਹੋ? ਮੇਰਾ ਹੋਰ ਕੌਣ ਹੈ? ਤੇ ਜਦ ਉਹ ਪਰਦੇਸੋਂ ਆਏ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਸਾਸ੍ਰੀਕਾਲ ਬੁਲਾਈ ਦੋ ਹੱਥ ਜੋੜ ਕੇ, ਜਿਹਦਾ ਮਤਲਬ ਸੀ - ਤੁਸੀਂ ਆ ਗਏ! ਸੱਚ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ। - ਗਰਮੀਆਂ 'ਚ ਕੋਠੇ 'ਤੇ ਸੌਣ ਲੱਗਿਆਂ ਮਾਂ ਪੂਰਬ ਵਲ ਤਾਰਿਆਂ ਵਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਕੇ ਮੈਥੋਂ ਅਖਵਾਉਂਦੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ - ਭਾਪਾ ਜੀ, ਆ ਜਾਓ...। - ਮੇਰਾ ਕੋਈ ਮਿਤਰ ਜਾਣ ਲੱਗਾ ਮਖ਼ੌਲ ਨਾਲ਼ 'ਛੋਟੀ ਸਾਸ੍ਰੀਕਾਲ' ਆਖਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਦ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਵੱਡੀ ਸਤਿ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਆਖੀ ਸੀ, ਤਾਂ ਮੈਥੋਂ ਕੁਛ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬੋਲਿਆ

ਗਿਆ। ਫ਼ੇਅਰਵੈੱਲ ਤਸਵੀਰ ਲਾਮ 'ਤੇ ਚੱਲੇ ਫ਼ੌਜੀ ਦੀ ਹੀ ਤਸਵੀਰ ਨਹੀਂ, ਇਹ ਪਰਦੇਸੀਂ ਕਮਾਈ ਕਰਨ ਗਏ ਹਰ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਹੈ। ਇਹ ਅਟੱਲ ਹੋਣੀ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਹੈ। ਇਹ ਜਗ ਰੇਲ ਦਾ ਟੇਸ਼ਣ ਹੈ ਤੇ ਗੱਡੀ ਮੌਤ ਦਾ ਵਾਹਨ।

ਜਾਣ ਵਾਲ਼ਾ ਅਪਣੇ ਬੁੱਢੇ ਪਿਉ ਦੇ ਪੈਰੀਂ ਹੱਥ ਲਾ ਕੇ ਹਟਿਆ ਹੀ ਹੈ। ਪਿਉ ਤੇ ਮਾਂ ਦਾ ਅਸੀਸ ਵਾਲ਼ਾ ਹੱਥ ਹਾਲੇ ਵੀ ਹਵਾ 'ਚ ਅਟਕਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਤੇ ਹੁਣ ਪੁਤ ਮਾਂ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਨੂੰ ਹੱਥ ਲਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮਾਂ ਪਹਲਾਂ ਵੀ ਇਸ ਪਲ ਨੂੰ ਚਿਤਵਦੀ ਕਈ ਵਾਰ ਰੋ ਚੁੱਕੀ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਹੁਣ ਦਾ ਪਲ ਤਾਂ ਕਹਰ ਦਾ ਪਲ ਹੈ। ਜਾਣ ਵਾਲ਼ਾ ਦੇਖ ਮਿੱਟੀ ਵਲ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਪਰ ਸੋਚ ਕੁਝ ਹੋਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਹਦੀ ਭੈਣ ਅਪਣੀ ਭਾਬੀ ਨੂੰ ਹੌਸਲਾ ਦੇ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਹਦੇ ਕਰ-ਪੈਰ ਜਵਾਬ ਦੇ ਗਏ ਹਨ ਤੇ ਥਾਏਂ ਬੈਠੀ ਹੈ ਮੱਥਾ ਫੜੀ। ਕੈਸਾ ਬੰਧੇਜ ਹੈ ਕਿ ਜਣੇ ਨੇ ਜਾਣ ਲੱਗਿਆਂ ਅਪਣੀ ਤੀਵੀਂ ਨੂੰ ਅੰਗ ਵੀ ਨਹੀਂ ਲਾ ਸਕਣਾ।

ਕੋਲ਼ ਖੜੋਤੀ ਦੇ ਚੜ੍ਹ ਗਿਆ ਚੀਨ ਦੀ ਗੱਡੀ

...

ਟੇਸ਼ਣ 'ਤੇ ਜਲ਼ ਬੱਤੀਏ
ਜਿਵੇਂ ਮੇਰਾ ਮਾਹੀ ਖੜਿਆ
ਉਵੇਂ ਵਾਪਸ ਕਰ ਗੱਡੀਏ

ਬਲ਼ਦੀ ਬੱਤੀ, ਉੱਚਾ ਪੁਲ਼ ਤੇ ਪਾਣੀ ਨਾਲ਼ ਭਰੇ ਘੜਿਆਂ ਦਾ ਛੱਤੜਾ ਗੁਜਰਖ਼ਾਨ ਰੇਲ ਟੇਸ਼ਣ 'ਤੇ ਹੁੰਦਾ-ਹੁੰਦਾ ਸੀ; ਪਰ ਪਿਛੋਕੜ ਦੀ ਕਿਲੇ ਵਰਗੀ ਕੰਧ ਤੇ ਦਰਵੱਜੇ ਖ਼ਿਆਲੀ ਹਨ, ਤਾਂ ਕਿ ਤਸਵੀਰ ਦ਼ਾ ਭਾਵ ਹੋਰ ਉਘੜ ਆਵੇ। ਅਸਤ ਹੋ ਰਹੇ ਸੂਰਜ ਨੇ ਸਾਰੇ ਮਾਹੌਲ ਨੂੰ ਹੋਰ ਉਦਾਸ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਛੇਤੀ ਹੀ ਹਰ ਕਿਸੇ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਅੱਗੇ 'ਨੇਰ੍ਹਾ ਛਾ ਜਾਣਾ ਹੈ। ਫੇਰ ਲੰਬੀ ਰਾਤ ਪੈ ਜਾਏਗੀ। ਮੌਜੂਦ ਦਾ ਵੇਲਾ ਬੜੀ ਦੇਰ ਲਈ ਮਨਫ਼ੀ ਹੋ ਜਾਣਾ ਹੈ। ਲੰਘ ਗਏ ਤੇ ਆਉਣ ਵਾਲ਼ੇ ਵੇਲੇ ਦੇ ਦੋ ਕੱਸੇ ਹੋਏ ਸਿਰੇ ਰਹ ਜਾਣੇ ਹਨ। ਯਾਦ ਤੇ ਉੱਮੀਦ। ਏਸ ਰੱਸਾਕਸ਼ੀ 'ਚ ਕੋਈ ਨਹੀਂ

ਜਿੱਤਦਾ। ਇਹ ਸੂਰਜ ਅਸਤਣ ਵੇਲੇ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਹੈ - ਤ੍ਰਿਕਾਲ ਸੰਧਯਾ ਦੀ, ਜਦ ਤਿੰਨ ਵੇਲਿਆਂ ਦਾ ਮਿਲਾਪ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬੜਾ ਭਾਰਾ ਵੇਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਇਹ।

ਤਸਵੀਰ ਵਿਚਲੇ ਫ਼ੌਜੀਆਂ ਨੇ ਤੇ ਹੋਰਨਾਂ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਫ਼ੌਜੀਆਂ ਨੇ ਲਾਮ ਟੁੱਟੀ 'ਤੇ ਘਰ ਮੁੜ ਆਉਣਾ ਹੈ, ਪਰ ਮਾਂ ਦੇ ਪੈਰੀਂ ਹੱਥ ਲਾ ਰਹੇ ਇਸ ਫ਼ੌਜੀ ਨੇ ਨਹੀਂ ਮੁੜਨਾ। ਇਹ ਤਾਂ ਮਰ-ਜਾਣਾ ਹੈ। ਇਹੀ ਇਸ ਵੇਲੇ ਦੀ ਹੋਣੀ ਹੈ। ਏਸ ਪਲ ਇਸ ਫ਼ੌਜੀ ਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ ਅਪਣੇ ਘਰਦਿਆਂ ਦੇ ਪਿਆਰ ਦੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪਿਆਰ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਜੇ ਇਹਨੇ ਮੁੜ ਆਉਣਾ ਹੁੰਦਾ, ਤਾਂ ਇਹ ਤਸਵੀਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬਣਨੀ। ਏਸ ਗੱਲੋਂ ਇਹ ਤਸਵੀਰ ਬੜੀ ਬੇਫ਼ਿਕਰ ਹੈ। ਮੌਤ ਕਿਤੇ ਖੜ੍ਹੀ ਹੱਸ ਰਹੀ ਹੈ, ਪਰ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ। ਜੋ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਹੈ - ਇੱਕੋ ਵੇਲੇ ਕਿੰਨੀ ਅਮਰ ਤੇ ਕਿੰਨੀ ਨਾਸ਼ਵਾਨ। ਇਸ ਫ਼ੌਜੀ ਦੀ ਮੌਤ ਕਿਸੇ ਲੇਖੇ ਨਹੀਂ ਲੱਗਣੀ। ਇਹਨੂੰ ਕਿਸੇ ਸ਼ਹੀਦ ਨਹੀਂ ਆਖਣਾ। ਇਹਦੀ ਕਿਤੇ ਕੋਈ ਯਾਦਗਾਰ ਨਹੀਂ ਬਣਨੀ। ਇਹ ਰਜਪੂਤੀ ਜਾਂ ਖ਼ਾਲਸਾਈ ਸ਼ਾਨ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਕੋਈ ਜੂਝਣ ਚੱਲਿਆ ਜੈ ਮਲ ਜਾਂ ਖ਼ਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜ ਦਾ ਯੋਧਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਭਾੜੇ ਦਾ ਫ਼ੌਜੀ ਹੈ। ਫ਼ਰੰਗੀਆਂ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਅਪਣੀ ਫ਼ੌਜ ਵਿਚ 1846 ਵਿਚ ਹੀ ਲੈ ਲਿਆ ਸੀ। ਸੰਨ 1853-54 ਦੌਰਾਨ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜੀਆਂ ਨੇ ਗੰਗਾ ਘਾਟੀ ਵਿਚ ਸੰਥਾਲਾਂ ਦੀ ਬਗ਼ਾਵਤ ਕੁਚਲੀ ਸੀ। ਸੰਨ 1860 ਵਿਚ 'ਲੂਧੀਆਹ' (ਲੁਧਿਆਣਾ) ਰਜਮੰਟ ਨੇ ਹਾਂਙਕਾਂਙ ਤੇ ਪੀਕਿੰਙ ਸਰ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜੀ ਅੱਧੀ ਸਦੀ ਤਕ ਸਰਹੱਦੀ ਸੂਬੇ ਵਲ ਪਠਾਣਾਂ ਦੀਆਂ ਬਗ਼ਾਵਤਾਂ ਦਬਾਉਂਦੇ ਰਹੇ ਅਤੇ ਪਰਦੇਸਾਂ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਬੀਸੀਨੀਆ, ਮਲਾਇਆ, ਬਰਮਾ (1885), ਅਫ਼ਗ਼ਾਨਿਸਤਾਨ, ਕੇਂਦਰੀ ਪੂਰਬੀ ਤੇ ਦੱਖਣੀ ਅਫ਼ਰੀਕਾ ਵਿਚ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਾਮਰਾਜ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਲਾਈਆਂ। ਦੋਹਵਾਂ ਆਲਮੀ ਜੰਗਾਂ ਵਿਚ 70 ਹਜ਼ਾਰ ਤੋਂ ਵਧ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜੀ ਮਰੇ ਸਨ। ਇਸ ਤਸਵੀਰ ਦਾ ਫ਼ੌਜੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮਰਨ ਵਾਲ਼ਿਆਂ 'ਚ ਸੀ। ਕਬੀਰ ਜੀ ਤੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਬਾਨ ਆਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਨਾਲ਼ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ।

ਨਿ । ਸ਼ਾ । ਨੀ

ਤੇਰੇ ਨਾਲ਼ ਕੀ ਤਲੰਗਿਆ ਜਾਣਾ, ਛੱਡ ਗਿਉਂ ਟੇਸ਼ਣ 'ਤੇ...

ਫ਼ਰੰਗੀ ਜਿਵੇਂ ਰੇਲ ਗੱਡੀ 'ਚ ਹੀ ਬੈਠ ਕੇ ਆਏ ਸਨ। ਲੋਕ ਤੇ ਬਾਲਮਨ ਵਿਚ ਰੇਲਗੱਡੀ ਦਾ ਕੋਈ ਅਨੋਖਾ ਮੁਕਾਮ ਹੈ। ਇਹ ਸੁਫ਼ਨਿਆਂ ਦੀ ਵਾਹਨ ਹੈ। ਪਿਛਲੀ ਸਦੀ ਵਿਚ ਕਿਸੇ 'ਜਨਾਬ ਨੂਰ' ਨੇ ਕਾਗ਼ਜ਼ 'ਤੇ ਰੇਲਗੱਡੀ ਵਾਹੀ ਸੀ।

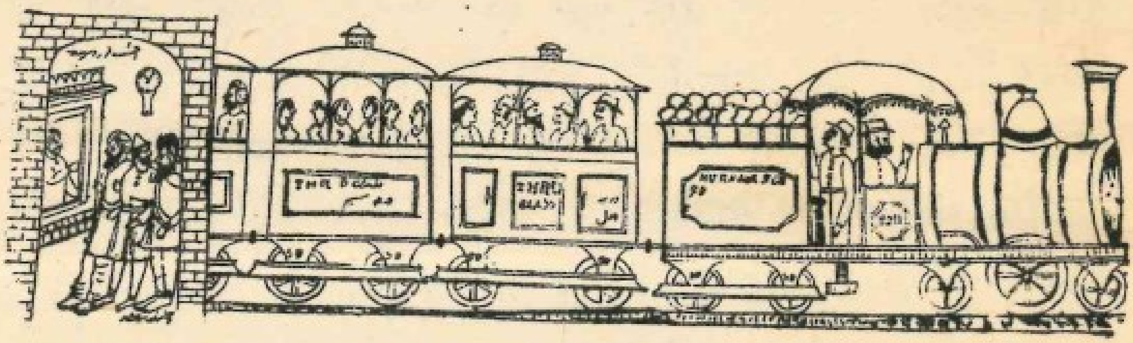

ਇਹ ਖਿਡੌਣੇ ਵਰਗੀ ਗੱਡੀ ਕਿਤੇ ਜਾਣੀ ਨਹੀਂ। ਤਕਰੀਬਨ ਹਰ ਭਾਰਤੀ ਫ਼ਿਲਮ ਵਿਚ ਰੇਲਗੱਡੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ; ਖ਼ਾਸਕਰ ਬੰਗਾਲੀ ਫ਼ਿਲਮਾਂ ਵਿਚ। ਇਹ ਪਿੰਡ ਨੂੰ ਸ਼ਹਰ ਨਾਲ਼, ਗ਼ੁਰਬਤ ਨੂੰ ਖ਼ੁਸ਼ਹਾਲੀ ਨਾਲ਼ ਮੇਲਣ ਵਾਲ਼ੀ ਸੰਗਯਾ ਤੇ ਕਿਰਿਆ ਹੈ। ਫ਼ੌਜੀਆਂ ਵਾਲ਼ੀ ਗੱਡੀ ਘਰ ਨੂੰ ਮੋਰਚੇ ਨਾਲ਼ ਜੋੜਦੀ ਹੈ ਤੇ ਇਹਦੀ ਵਾਪਸੀ ਯਕ਼ੀਨੀ ਨਹੀਂ। ਇਹਦਾ ਸਫ਼ਰ ਇਕਤਰਫ਼ਾ ਹੈ। ਕੁਝ ਸਾਲਾਂ ਨੂੰ 1947 ਵਿਚ ਇਸ ਗੱਡੀ ਨੇ ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਇਕ ਹੋਰ ਸਫ਼ਰ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਓਦੋਂ ਇਸ ਟੇਸ਼ਣ 'ਤੇ ਕੋਈ ਤੋਰਨ ਵਾਲ਼ਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ; ਸਭਨਾਂ ਨੇ ਤੁਰ ਜਾਣਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਜਿਹਲਮ ਦਾ ਮੁੰਡਾ ਸਤੀਸ਼ ਗੁਜਰਾਲ ਬਣਾਏਗਾ।

ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਵੰਡ ਤੇ ਦੋਹਵਾਂ ਜੰਗਾਂ 'ਚ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਫ਼ੌਜੀਆਂ ਦੀਆਂ ਮੌਤਾਂ ਇਸ ਸਦੀ ਦੇ ਬਹੁਤ ਵੱਡੇ ਦੁਖਾਂਤ ਹਨ। ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਟੁੱਟਣਾ ਜੰਗਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਡਾ ਦੁਖਾਂਤ ਹੈ; ਤਾਂਹੀਓਂ ਇਹਦਾ ਕੋਈ ਲੋਕਗੀਤ ਨਹੀਂ ਬਣਿਆ, ਸਿਰਫ਼ ਦੋ-ਤਿੰਨ ਨਜ਼ਮਾਂ ਹੀ ਲਿਖੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਜੰਗਾਂ ਦਾ ਦੁੱਖ ਵੀ ਕਿਸੇ ਨਹੀਂ ਲਿਖਿਆ।

ਸਿਗਨਲ ਡਾਊਨ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਬੇਮੁੱਖ ਗਾਰਡ ਨੇ ਹਰੀ ਝੰਡੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਹੈ ਤੇ ਸੀਟੀ ਮਾਰਨ ਲਈ ਸਾਹ ਭਰਿਆ ਹੈ। ਜੇਲਾਂ ਤੇ ਹਸਪਤਾਲਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਰੇਲਗਾਰਡ ਵਰਗੇ ਬੰਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਜੂਦ ਮੁਲਾਕਾਤੀਆਂ ਨੂੰ ਆਖਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ – ਹੁਣ ਬਸ ਵੀ ਕਰੋ। ਵੇਲਾ ਹੋ ਗਿਆ। – ਜੇ ਇਹ ਨਜ਼ਾਰਾ ਕਿਸੇ ਫ਼ਿਲਮ 'ਚ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਡਰਾਮੇ ਵਿਚ, ਤਾਂ ਪਿਛਵਾੜੇ ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ ਸੰਗੀਤ ਵੱਜੇ? ਸਾਕਾ ਵਰਤਣ ਵੇਲੇ ਸਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਵੱਜਦੇ ਹੁੰਦੇ, ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕੋਈ ਰਫ਼ੀ ਮੁਹੰਮਦ ਗੀਤ ਗਾਉਂਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇੰਜਣ ਨੇ ਹੁਣੇ ਚੀਕ ਮਾਰਨੀ ਹੈ। ਪਹੀਏ ਇਕ ਵਾਰੀ ਲੀਹ 'ਤੇ ਉਂਜ ਹੀ ਘੁੰਮ ਜਾਣਗੇ। ਦਿਲਾਂ ਦੀ ਧੜਕਣ ਖੁੰਝ ਜਾਏਗੀ। ਲੋਹੇ ਦੀਆਂ ਲੀਹਾਂ 'ਤੇ ਧੜਵੈਲ ਪਹੀਆਂ ਦੇ ਘਿਸਰਨ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਨਿਕਲ਼ੇਗੀ। ਖੜਕਦੇ ਡੱਬੇ ਹੁਝਕੇ ਮਾਰਨਗੇ। ਨਾ ਚੱਲਣ ਦੀ ਜ਼ਿਦ ਕਰਨਗੇ।

ਟੁੱਟ ਜਾਏਂ ਰੇਲਗੱਡੀਏ
ਤੇਰਾ ਇੰਜਣ ਹੁਲਾਰੇ ਖਾਵੇ
ਰੋਕੋ ਨੀ ਕੁੜੀਓ
ਮੇਰਾ ਢੋਲ ਲਾਮ ਨੂੰ ਜਾਵੇ

ਤਸਵੀਰ ਵਿਚ ਇਕੱਲੇ ਰਹ ਗਏ ਫ਼ੌਜੀਆਂ ਦੇ ਸਿਰਾਂ ਦੁਆਲ਼ੇ ਆਭਾਮੰਡਲ ਨਹੀਂ, ਇੰਜਣ ਦੀ ਭਾਫ਼ ਦੇ ਛੱਲੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਛੱਲਿਆਂ ਨੇ ਹਰ ਸ਼ਕਲ ਸੰਗਲੀ 'ਚ ਪਰੋਈ ਹੋਈ ਹੈ; ਦੁਮੇਲ ਵੀ। ਜਿਵੇਂ ਕੈਲੰਡਰ 'ਤੇ ਕਿਸੇ ਤਾਰੀਖ਼ ਦੁਆਲ਼ੇ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਲਾਈਦੀ ਹੈ, ਇਵੇਂ ਤਸਵੀਰ ਵਿਚ ਟਾਈਮ ਤੇ ਸਪੇਸ ਨੂੰ ਸਿਮਰਤੀ ਨੇ ਬੰਨ੍ਹ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਸਿਮਰਤੀ ਦੀ ਇਹ ਕਾਰ ਕੋਈ ਵੀ ਨਹੀਂ ਉਲੰਘ ਸਕਦਾ।

ਮਰ ਰਹੇ ਬੰਦੇ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਅੱਗੇ ਆਖ਼ਰੀ ਪਲਾਂ ਵਿਚ ਕੀ ਕੁਝ ਆਉਂਦਾ ਹੋਵੇਗਾ? ਯਮ ਇੰਜਣ 'ਤੇ ਸਵਾਰ ਹੋ ਕੇ ਇਸ ਫ਼ੌਜੀ ਨੂੰ ਲੈਣ ਆਏ ਹੋਣਗੇ। ਇਹਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨੇ ਕੀ ਕੁਝ ਦੇਖਿਆ ਹੋਏਗਾ – ਮਾਂ ਦੇ

ਪੈਰ? ਪਿਉ ਦੀ ਬੱਗੀ ਕੰਬਦੀ ਦਾਹੜੀ? ਜਾਂ ਅਪਣੀ ਤੀਵੀਂ ਦੇ ਕੰਨਾਂ ਦੀ ਵਾਲ਼ੀ?

ਬੰਦਰਗਾਹਾਂ ਅਤੇ ਹਵਾਈ ਅੱਡਿਆਂ 'ਤੇ ਵੀ ਵਿਛੋੜੇ ਦਾ ਸਾਕਾ ਵਾਪਰਦਾ ਹੈ। ਬੰਦਰਗਾਹ ਵਿਚ ਗੱਡੀ ਦੀ ਲੀਹ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਪਾਣੀ ਦੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਹਵਾਈ ਅੱਡੇ ਵਿਚ ਲਹਿਰਾਂ ਤੇ ਲੀਹਾਂ ਖੜ੍ਹੇ ਰੁਖ਼ ਹੋ ਕੇ ਅਲੋਪ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਥੇ ਦੁਮੇਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਧਰਤੀ ਤੇ ਆਕਾਸ਼ ਮਿਲ਼ਦੇ ਨਹੀਂ ਕਦੇ ਵੀ, ਜਿਵੇਂ ਰੇਲ ਦੀਆਂ ਲੀਹਾਂ ਨਹੀਂ ਮਿਲ਼ਦੀਆਂ।

ਵਿਛੋੜੇ ਵਿਚ ਮਿਲਾਪ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਟੱਬਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਜੀਆਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਇਦ ਅੱਜ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਪੋ ਵਿਚ ਕਿੰਨਾ ਪਿਆਰ ਹੈ; ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੀ ਕਿੰਨੀ ਲੋੜ ਹੈ, ਖ਼ਾਸਕਰ ਜਾਣ ਵਾਲ਼ੇ ਦੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਮਿਲਾਪ ਪਹਿਲਾਂ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਇਆ। ਅੱਜ ਵਿਛੜ ਕੇ ਸਾਰੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਬਹੁਤ ਨੇੜੇ ਹੋ ਜਾਣਗੇ।

3

ਯਾਦਾਂ ਦੀ ਮਾਲ਼ਾ

1965 ਦੀ ਇਹ ਤਸਵੀਰ ਸਤਵੰਤ ਕੌਰ (1928–1995) ਦੀ ਹੈ, ਜੀਹਦੇ ਨਾਲ਼ ਕੀਤੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਤੁਸੀਂ ਹੁਣੇ ਪੜ੍ਹਨੀਆਂ ਹਨ। ਨਾਲ਼ ਇਹਦਾ ਆਦਮੀ ਹੈ, ਜਲੰਧਰ ਜ਼ਿਲੇ ਦੇ ਨਗਰ ਬਿਲ਼ਗੇ ਦਾ ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਮਠਾਰੂ ਅਤੇ ਪਛਾੜੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪੁਤ ਬਲਵਿੰਦਰ, ਜੋ ਫ਼ੋਟੋ ਖਿੱਚੇ ਜਾਣ ਵੇਲੇ ਗਿਆਰਾਂ ਸਾਲਾਂ ਦਾ ਸੀ; ਹੁਣ ਇਹ ਇੰਗਲੈਂਡ ਰਹਿੰਦਾ ਕਾਮਯਾਬ ਆਰਕੀਟੈਕਟ ਹੈ ਤੇ ਕਵਿਤਾ ਵੀ ਲਿਖਦਾ ਹੈ।

ਇਹ ਕੋਈ ਨਾਟਕੀ ਤਸਵੀਰ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਇਸ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਜੀਉੜਿਆਂ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਦਰਜ ਹੈ; ਜਿਹਨੂੰ ਪੜ੍ਹ ਤਾਂ ਇਹੀ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਮੇਰੇ ਤੁਹਾਡੇ ਵਰਗੇ ਤਾਂ ਸਿਰਫ਼ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਹੀ ਲਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪਹਲੀ ਵਾਰੀ 1954 ਚ ਇੰਗਲੈਂਡ ਆਉਣ ਮਗਰੋਂ ਬਲਵਿੰਦਰ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਹ ਤਿੰਨੇ ਰੂਹਾਂ ਗਿਆਰਾਂ ਸਾਲ ਵਿਛੜੀਆਂ ਰਹੀਆਂ। ਬੰਦੇ ਦਾ ਜੇਰਾ ਦੇਖੋ ਕਿ ਸੱਤਾਂ ਘਰਾਂ ਚ ਮਸਾਂ-ਮਸਾਂ ਹੋਏ ਪੁਤ ਨੂੰ ਏਨੇ ਸਾਲਾਂ ਮਗਰੋਂ ਮਿਲਿਆ। ਇਸ ਤਸਵੀਰ ਵਿਚ ਚਿਹਰਿਆਂ ਦੀ ਨਿਰੰਤਰ ਤਿਕੋਣ ਹੈ, ਜੋ ਕਿਸੇ ਇਕ ਚਿਹਰੇ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਮੁੱਕਦੀ ਹੈ। ਤੁਸੀਂ ਹੋਰ ਨੀਝ ਲਾ ਕੇ ਦੇਖੋ – ਇਹ ਤਿਕੋਣ ਤਿਕੋਣ ਨਹੀਂ ਰਹੀ, ਦਾਇਰਾ ਬਣ ਗਈ ਹੈ।

ਪੋਜ਼ ਕੀਤੀ ਇਸ ਫ਼ੋਟੋ ਵਿਚ ਉਚੇਚ ਤਾਂ ਹੈ ਹੀ – ਕਪੜਿਆਂ ਵਿਚ, ਬੈਠਣ ਖੜੋਣ ਦੇ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿਚ, ਪਿਛਾੜੀ ਟੰਗੀ ਮੋਰਾਂ ਵਾਲ਼ੀ ਚੱਦਰ ਤੇ ਬੀਬੀ ਦੇ ਮੁਰਗ਼ਾਬੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਿੰਟ ਵਾਲ਼ੇ ਜੰਪਰ ਵਿਚ। ਪਰ ਬੀਬੀ ਸਤਵੰਤ ਨੇ ਦੋ ਗੱਲਾਂ ਵਿਚ ਖੁਲ੍ਹ ਲਈ ਹੋਈ ਹੈ – ਇਹਨੇ ਸ਼ਫ਼ੂਨ-ਕਰੇਪ ਦੀ ਚੁੰਨੀ ਨਾਲ਼ ਅਪਣਾ ਜੂੜੇ ਵਾਲ਼ਾ ਸਿਰ ਨਹੀਂ ਢਕਿਆ ਤੇ ਘੜੀ ਵਾਲ਼ੀ ਅਪਣੀ ਖੱਬੀ ਬਾਂਹ ਅਪਣੇ ਆਦਮੀ ਦੀ ਬਾਂਹ ਨਾਲ਼ ਲਾ ਕੇ ਬੈਠੀ ਹੈ। ਇਸ ਖੁਲ੍ਹ ਦਾ ਇਕ ਕਾਰਣ ਇਹ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਫ਼ੋਟੋ ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪ ਹੀ ਖਿੱਚੀ ਸੀ, ਔਟੋਮੈਟਿਕ ਕੈਮਰੇ ਨਾਲ਼। ਬੀਬੀ ਫ਼ੋਟੋ ਵਿਚ ਅਪਣੀ ਉਮਰ ਨਾਲ਼ੋਂ ਕਿਤੇ ਛੋਟੀ ਲਗਦੀ ਹੈ।

ਗੁਰਬਖ਼ਸ਼ ਸਿੰਘ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਸੀ ਕਿ ਜਦ ਮੈਂ ਫ਼ੋਟੋ ਖਿਚਾਵਾਂ, ਤਾਂ

ਮਨ 'ਚ ਧਾਰ ਲੈਂਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਮੈਂ ਅਪਣੀ ਸੱਜਣੀ ਵਲ ਦੇਖ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਪਰ ਏਸ ਤਸਵੀਰ ਦੇ ਜੀਆਂ ਨੂੰ ਅਪਣੇ ਪਿਆਰੇ ਦੇ ਕਿਆਸ ਦੀ ਲੋੜ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ; ਇਹ ਤਾਂ ਸੱਚੀਮੁੱਚੀ ਦੇ ਵਸਲ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਹੈ। ਪਰ ਨਾਲ਼ ਹੀ ਇਸ ਵਿਚ ਵੱਡੇ ਵਿਛੋੜੇ ਦੀ ਭਵਿਖਬਾਣੀ ਹੈ - ਸਤ ਸਾਲਾਂ ਮਗਰੋਂ ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਬੈਂਡਫ਼ਰਡ (ਇੰਗਲੈਂਡ) ਵਿਚ ਸੜਕ ਹਾਦਸੇ ਵਿਚ ਮੁੱਕ ਜਾਣਾ ਸੀ ਤੇ ਤੀਹ ਸਾਲਾਂ ਮਗਰੋਂ ਬੀਬੀ ਨੇ।

ਬੀਬੀ ਦੀਆਂ ਸਹਜ-ਭਾਅ ਕੀਤੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਵਿਚ ਸੋਚ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ਼ ਇਕਸੁਰ ਹੈ। ਇਹ ਗੁਣ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਲੇਖਕਾ ਦੀ ਲਿਖਤ ਵਿਚ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ। ਇਸ ਇਕਸੁਰਤਾ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਮਹਾਕਵੀ ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪਤਨੀ ਮਾਇਆ ਦੇਵੀ ਦੀਆਂ ਲਿਖੀਆਂ ਯਾਦਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਬੀਬੀ ਤੁਹਾਨੂੰ ਨਿੱਕੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਦਾ ਕਿੰਨਾ ਕੁ ਚੇਤਾ ਹੈ?

ਕਿਧਰੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰੀਏ ਤੇ ਕਿਧਰੋਂ ਖਤਮ ਕਰੀਏ, ਇਹ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਲਗਦੀ। ਭਰਾ ਬਰਮਾ 'ਚ ਰਹਿੰਦੇ ਸੀਗੇ। ਮੈਂ ਛੋਟੀ ਸੀਗੀ। ਉਹ ਆਏ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ਼ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਈ। ਇਹ ਬਰਮਾ ਦੇ ਰੌਲ਼ੇ ਪੈਣ [ਦੂਜੀ ਜੰਗ 1939] ਤੋਂ ਚਾਰ ਕੁ ਸਾਲ ਦੀ ਪਹਲਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਆ। ਮੇਰਾ ਜਨਮ '28 ਦਾ ਆ।

ਮੈਂ ਸੋਚਣਾ ਮੈਂ ਕੱਲੀ ਰਹ ਜਾਵਾਂ, ਜਦ ਕੋਈ ਵੀ ਨਾ ਦਿਸੇ, ਮੈਂ ਚਲੇ ਜਾਵਾਂ ਅਪਣੇ ਭਰਾਵਾਂ ਕੋਲ਼। ਜਦ ਮੈਂ ਕੱਲੀ ਰਹ ਜਾਵਾਂ, ਤੇ ਓਥੇ ਮੇਰਾ ਕੋਈ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਅਪਣੇ ਇਕੱਲਪੁਣੇ ਨੂੰ ਕਿੱਦਾਂ ਕੱਟਾਂ? ਤੇ ਫੇਰ ਮੈਂ ਲਭਦੀ-ਲਭਦੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲੱਝ ਲਵਾਂ। ਫੇਰ ਮੈਨੂੰ ਕਿੰਨੀ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਹੋਵੇ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਉਹ ਲਭ ਪਏ ਆ।

ਤੇ ਫੇਰ ਜਦ ਉਹ ਆਏ, ਓਹੋ ਜਹੀ ਨੇਰ੍ਹੀ ਫੇਰ ਕਦੀ ਨਹੀਂ ਆਈ। ਇਕਦਮ ਕਾਲ਼ੀਬੋਲ਼ੀ। ਤੰਦੂਰਾਂ 'ਚ ਰੋਟੀਆਂ ਲਾਉਂਦੀਆਂ ਸੀਗੀਆਂ। ਜਿਥੇ ਕੋਈ ਸੀਗਾ, ਓਥੇ ਈ ਬਹ ਗਿਆ, ਖੂਹ ਦੀ ਮੌਣ ਨੂੰ ਹੱਥ ਪਾ ਕੇ। ਲੋਕਾਂ

ਦੇ ਦਰਾਂ ਮੂਹਰੇ ਦੋ-ਦੋ ਫੁਟ ਰੇਤਾ ਆ ਗਈ ਸੀ। ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਖੁਲ੍ਹਦੇ।

ਵੱਡਾ ਭਰਾ ਬਰਮਾ ਨੂੰ ਚੱਲਿਆ, ਤਾਂ ਨਾਲ਼ ਮੈਂ ਵੀ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਈ। ਮਾਂ ਕਹਿੰਦੀ – ਤੂੰ ਜਾਣਾ ਨਹੀਂ। ਮੈਂ ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਰੋ-ਰੋ ਕੱਟੀ ਕਿ ਮੈਂ ਜਾਣਾ।

ਤੁਹਾਡੇ ਕਿੰਨੇ ਭਰਾ ਬਰਮਾ ਗਏ ਸੀ, ਕੀ ਕਰਨ ਗਏ ਸੀ?

ਤਿੰਨ ਸੀ। ਕੰਮ ਕਰਨ ਗਏ ਸੀ [ਹੱਸ ਕੇ] ਰੋਟੀ ਕਮਾਉਣ ਵਾਸਤੇ। ਪਹਲਾਂ ਸ਼ੈਤ ਛੋਟਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਪੱਕਾ ਚੇਤਾ ਨਹੀਂ। ਵੱਡਾ ਨਰੰਜਣ ਸਿੰਘ। ਓਦੂੰ ਛੋਟਾ ਹਰਬੰਸ ਸਿੰਘ ਤੇ ਇਕ ਛਡ ਕੇ ਤੀਜਾ ਸਵਰਨ ਸਿੰਘ। ਮੈਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜਾਣ ਦੀ ਕੋਈ ਹੋਸ਼ ਨਹੀਂ। ਇਕ ਤਾਂ ਵਿਆਹ ਕੇ ਹੀ ਚਲੇ ਗਿਆ ਸੀ। ਤੇਰਾਂ ਕੁ ਸਾਲਾਂ ਦਾ ਸੀ। ਚਾਰ ਪੰਜ ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਫੇਰ ਉਹ ਆਇਆ, ਤਾਂ ਓਦੋਂ ਦੀ ਮੈਨੂੰ ਹੋਸ਼ ਆ। ਜਿਹੜਾ ਦੂਸਰਾ ਸੀ ਜਾਂ ਮੈਨੂੰ ਸੁਫ਼ਨਾ ਆਇਆ ਜਾਂ ਮੈਨੂੰ ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਦੇ ਦੱਸਣ ਤੋਂ ਪਤਾ ਆ – ਮੇਰਾ ਭਰਾ ਲਹੌਰੋਂ ਮੇਰੇ ਲਈ ਫਰਾਕ ਲਿਆਇਆ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਪਾਉਂਦਾ। ਉਹਦੇ ਚੈੱਕ ਦਾ ਮੈਨੂੰ ਚੇਤਾ ਆ।

ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ ਚੈੱਕ ਸੀ ਉਹਦਾ?

ਉਹਦਾ ਰੰਗ ਪੀਚ-ਜਿਹਾ ਸੀ। ਵਿਚ ਕਾਲ਼ੇ-ਜਿਹੇ ਡੋਰੇ ਸੀ। ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਸੀ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਉਠਾਲ਼ ਕੇ ਫਰਾਕ ਪਾਉਂਦਾ ਸੀ। ਉਹਦੀ ਲੜਕੀ ਤਕਰੀਬਨ ਮੈਥੋਂ ਸਾਲ ਸਵਾ-ਸਾਲ ਛੋਟੀ ਸੀ। ਉਹ ਛੱਡ ਕੇ ਬਰਮਾ ਚਲੇ ਗਿਆ। ਮੁੜ ਨਹੀਂ ਆਇਆ। ਓਧਰ ਹੀ ਮੁੱਕ ਗਿਆ। ਭਰਾ ਮੈਨੂੰ ਆਪ ਮੋਢੇ ਲਾ ਕੇ ਸੁਆਲ਼ ਕੇ ਮੰਜੇ 'ਤੇ ਪਾ ਗਿਆ। ਜਦ ਅੱਖ ਖੁਲ੍ਹੀ, ਤਾਂ ਚੀਕਾਂ ਮਾਰ-ਮਾਰ ਰੋਈ। ਬਾਹਰਲਾ ਜਿੰਦਾ ਲਾਇਆ ਸੀ। ਫੇਰ ਕੋਈ ਮਗਰ ਸੈਕਲ 'ਤੇ ਗਿਆ ਤੇ ਓਨ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਕੁੜੀ ਨੇ ਮਰ ਜਾਣਾ। ਤਾਂ ਭਰਾ ਕਹਿੰਦਾ – ਮੈਂ ਗੱਡੀ ਨਹੀਂ ਚੜ੍ਹਨਾ, ਵਾਪਸ ਮੁੜ ਜਾਣਾ।

ਤੁਹਾਡੇ ਪੇਕੇ ਪਿੰਡ ਚਾਚੋਕੀ ਤੋਂ ਹੋਰ ਕੌਣ ਗਿਆ ਸੀ ਬਰਮਾ ਨੂੰ?

ਨਹੀਂ। ਮੇਰੇ ਨਾਨਕੇ ਸਾਰੇ ਸੀ ਓਥੇ। ਮੇਰੇ ਨਾਨਕੇ ਮਨਸੂਰਪੁਰ ਆ।

ਮੇਰੇ ਭਰਾ ਠੇਕੇ ਲੈਂਦੇ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਥੱਲੇ ਗੋਰੇ ਵੀ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਸੀ। ਫੇਰ ਜੰਗ ਲਗ ਗਈ। ਮੁੜਨਾ ਪਿਆ। ਸਾਢੇ ਚਾਰ ਮਹੀਨੇ ਲਾ ਕੇ ਆ ਕੇ ਬੰਨੇ ਲੱਗੇ ਤੁਰਕੇ। ਕਪੜਾ ਦੁਆਲ਼ੇ ਨਾ ਸੀ। ਦਰੀ ਪਿੱਛੇ ਬੰਨ੍ਹੀ ਹੋਈ ਤੇ ਜੰਗਾਲ ਲੱਗੀ ਹੱਥ ਚ ਪੀਪੀ ਤੇ ਪਿਤਲ਼ ਦਾ ਗਲਾਸ। ਪਿੰਡ ਦੇ ਲਾਗੇ ਆ ਕੇ ਸਾਡਾ ਰੋਹੀ ਵਾਲ਼ਾ ਖ਼ੂਹ ਕਹਿੰਦੇ ਸੀ। ਬੀਬੀਆਂ ਬਾਲਣ ਲਈ ਪੱਤੇ ਕੱਠੇ ਕਰਦੀਆਂ ਸੀ। ਭਰਾ ਉਤਰ ਕੇ ਕਹਿੰਦਾ - ਚਾਚੀ ਸਾਸ੍ਰੀਕਾਲ! - ਚਾਚੀ ਕਹਿੰਦੀ - ਵੇ ਤੂੰ ਸਵਰਨ ਸੁੰਹ ਆਂ?

ਕੋਈ ਮਨ ਚ ਨਕਸ਼ਾ ਬਣਦਾ ਸੀ ਬਰਮਾ ਕਿਥੇ ਹੈ ਇਸ ਧਰਤੀ 'ਤੇ?

ਹਾਂ ਬਣਦਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਭਰਾ ਬਰਮਾ ਗਏ ਆ। ਚਿੱਠੀਆਂ ਆਉਂਦੀਆਂ ਸੀ। ਮੈਂ ਖੁਦ ਥੋੜਾ-ਥੋੜਾ ਪੜ੍ਹਨ ਲਗ ਪਈ ਸੀ। ਨਕਸ਼ਾ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਮੈਨੂੰ ਦੇਖਣਾ ਆਉਂਦਾ। ਜਿੱਦਾਂ ਘਰ ਚ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਸੀ - ਬਰਮਾ ਕੋਈ ਮੁਲਕ ਆ। ਅਸੀਂ ਕਿਹੜਾ ਅਖਬਾਰਾਂ ਪੜ੍ਹਦੇ ਸੀ ਜਾਂ ਰੇਡੀਓ ਸੁਣਦੇ ਸੀ। ਸਾਡੀ ਮਾਂ ਨੇ ਅਪਣੇ ਭਰਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਫੋਟੋਆਂ ਲਾਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸੀ; 'ਏਹ ਭਰਾ ਰੰਗੂਨ ਰਹਿੰਦਾ' - ਏਦਾਂ ਕਰਕੇ। ਸਾਨੂੰ ਵੀ ਉਹ ਰਟ ਪਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਤੁਹਾਡੇ ਪਿੰਡੋਂ ਹੋਰਨਾਂ ਮੁਲਕਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਲੋਕ ਗਏ ਸੀ?

ਹਾਂ ਅਫ਼ਰੀਕਾ ਨੂੰ। ਸਾਡੀ ਕਾਫ਼ੀ ਹੋਸ਼ ਤੋਂ ਪਹਲਾਂ ਮਿਲਕਣ [ਅਮਰੀਕਾ] ਨੂੰ। ਸਾਡੇ ਚਾਚੇ ਦੋ ਗਏ ਹੋਏ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਾਂ-ਨਿਸ਼ਾਨ ਨਹੀਂ। ਆਏ ਨਹੀਂ ਮੁੜ ਕੇ। ਇਕ ਦਾ ਨਾਂ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਸੀ ਤੇ ਇਕ ਦਾ ਕਰਮਾ। ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲਕਣ ਕਿਥੇ ਗਏ ਸੀ। ਜਿਹੜਾ ਮੁੜਿਆ, ਉਹਦਾ ਨਾਂ ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਸੀ। ਸਾਰੇ ਵਿਆਹ ਕਰਾ ਕੇ ਗਏ ਸੀ। ਹਾਂ ਜੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਜਨਾਨੀਆਂ ਏਨੀਆਂ ਖ਼ੂਬਸੂਰਤ ਸੀਗੀਆਂ। ਪਹਲਾ ਇਕ ਤਾਂ ਵਿਆਹਿਆ ਸੀ। ਉਹਦੀ ਤਾਂ ਪਹਲੀ ਜਨਾਨੀ ਸੀ। ਹੈਗੀ ਆ ਹਜੇ। ਉਹ ਜਾਣੀ ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਬਣੀ ਹੋਈ ਆ। ਇਕ ਜਿਹੜੀ ਸੀ, ਉਹਦੇ ਲੜਕਾ ਹੋਇਆ, ਤਾਂ ਮਰ ਗਿਆ ਤੇ ਆਪ ਵੀ ਮਰ ਗਈ। ਫੇਰ [ਚਾਚੇ ਦਾ] ਸੱਤਾਂ

ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਕੁੜੀ ਨਾਲ਼ ਵਿਆਹ ਕਰ 'ਤਾ। ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਸਾਲ ਛੇ ਮਹੀਨੇ ਬਾਅਦ ਉਹ ਚਲੇ ਗਿਆ। ਚਲੇ ਗਿਆ, ਤਾਂ ਉਹ ਚਾਚਾ ਨਹੀਂ ਆਇਆ ਮੁੜ ਕੇ। ਉਹਦੀ ਭੈਣ ਪਰਸਿੰਨੋਂ ਤੁਰਨ ਲੱਗੇ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੀ – ਲਾਲਾ ਸਿਹਾਂ, ਮੈਂ ਕੀ ਦੇਖੂੰਗੀ? ਮੈਂ ਬਚ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ ਤੈਥੋਂ ਬਿਨਾਂ। ਤੂੰ ਅਪਣੀ ਪੱਗ ਲਾਹ ਕੇ ਟੰਗ ਜਾ। – ਉਹ ਹਰ ਸਾਲ ਓਸ ਦਿਨ ਆ ਕੇ ਅਪਣੇ ਭਰਾ ਦੀ ਪੱਗ 'ਤੇ ਰੇਸ਼ਮੀ ਰੁਮਾਲ ਪਾਉਂਦੀ ਸੀ। ਫੇਰ ਸਾਡੀ ਚਾਚੀ ਦਾ ਸੋਟੀ ਨਾਲ਼ ਮੁਕਲਾਵਾ ਲਿਆਂਦਾ। ਬੜੀ ਸੁਣੱਖੀ ਸੀ। ਏਸ ਕਾਕੇ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਕੁੜੀ ਆ ਏਥੇ। ਉਹ ਜਦੋਂ ਹੋਈ, ਤਾਂ ਚਾਚੀ ਮਰੀ ਸੀ। ਬੜੀ ਤਕਲੀਫ਼ ਕੱਟੀ। ਫੇਰ ਚਾਚਾ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਆਇਆ। ਬੁੱਢਾ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਪੰਝਤਰਾਂ-ਅੱਸੀਆਂ ਦੇ ਨੇੜੇ। ਚਾਚੀ ਨੇ ਮਹਿੰ ਲਈ ਹੋਈ ਸੀ। ਸਾਡੀ ਮਾਂ ਦੇ ਨਾਨਕਿਆਂ ਤੋਂ ਸੀ। ਜਦ ਅਸੀਂ ਗਏ ਮਿਲਣ, ਅਸੀਂ ਕਿਹਾ – ਬੀਬੀ, ਤੈਨੂੰ ਵਧਾਈਆਂ। – ਰੋ ਕੇ ਕਹਿੰਦੀ – ਅੱਜ ਪਰਸ ਰਾਮ ਹੁੰਦਾ। ਮੈਨੂੰ ਆਦਮੀ ਤਾਂ ਲੱਭ ਗਿਆ, ਪਰ ਪੁੱਤ ਨਹੀਂ ਲੱਭਣਾ। – ਚਾਚਾ ਫੇਰ ਮੁੜ ਗਿਆ ਆਖ ਕੇ – ਤੈਨੂੰ ਮੰਗਾ ਲੈਣਾ।

ਮਿਲਕਣ ਚਾਚਿਆਂ ਨੇ ਹੋਰ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾਏ ਸੀ?

ਇਹ ਨਹੀਂ ਪਤਾ। ਅਫਵਾਹਾਂ ਤਾਂ ਕਈ ਵਾਰੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਵੀ ਆ। ਬਿਆਹ ਕਰਵਾਇਆ ਤਾਂ ਕੋਈ ਨਾ ਸੀ ਦਸਦਾ, ਪੜਦਾ ਈ ਰੱਖਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸੀ। ਪੈਸਾ-ਧੇਲਾ ਸੁੱਖ-ਸਨੇਹਾ ਘਟ ਹੀ ਘੱਲਦੇ ਸੀ। ਅੱਜ ਕਲ੍ਹ ਤਾਂ ਫੋਟੋਆਂ ਝਟ ਈ ਭੇਜ ਦਿੰਦੇ ਹਾਂ। ਓਦੋਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਭੇਜਦੇ। ਕਦੀ ਦੇਖੀਆਂ ਨਾ ਸੀ। ਚਿੱਠੀ ਵੀ ਸਾਲ ਛੇਈਂ ਮਹੀਨੀਂ ਆਉਂਦੀ ਸੀ।

ਘਰੋਂ ਤੁਰਨ ਲੱਗਿਆਂ ਕੀ ਰਸਮਾਂ ਕਰਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸੀ?

ਚਾਵਾਂ ਨਾਲ਼ ਤੋਰਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸੀ। ਭਰਾ ਗਏ, ਤਾਂ ਮਾਂ ਨੇ ਬੜੇ ਸੁਹਣੇ ਸਗਨ ਕਰਕੇ ਤੋਰਨਾ। ਕਹਣਾ – ਨੇਰ੍ਹੇ-ਸਨੇਰ੍ਹੇ ਕੋਈ ਟੱਕਰੇ ਨਾ। – ਇਕ ਸਾਡੀ ਭਰਜਾਈ ਨਵੀਂ-ਨਵੇਲੀ ਦੋ ਵਾਰੀ ਆਈ ਸੀ। ਸਮਝੋ, ਓਦੋਂ ਏਦਾਂ ਰਵਾਜ ਹੀ ਸੀਗਾ ਕਿ ਕੁੜੀਆਂ ਬੀਬੀਆਂ ਨੇ ਆਉਣਾ, ਤਾਂ ਦੋ-ਚਾਰ ਮਹੀਨੇ ਰਹਣਾ। ਘਰਵਾਲ਼ਿਆਂ ਨੇ ਜਾਣਾ, ਤਾਂ ਓਨ੍ਹੀਂ ਪੇਕਿਆਂ ਨੂੰ ਚਲੇ

ਜਾਣਾ। ਸਾਡੀ ਮਾਂ ਨੇ ਸਾਡੀ ਭਰਜਾਈ ਨੂੰ ਪਿੱਛੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਛੱਡਿਆ। ਜਦ ਆਦਮੀਆਂ ਨੇ ਮੁੜਨਾ, ਤਾਂ ਤੇਲ ਚੋਣਾ। ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਹੋ ਕੇ ਦੱਸਣਾ ਕਿ ਮੁੰਡਾ ਆਇਆ ਹੋਇਆ।

ਬਲਵਿੰਦਰ ਦਾ ਭਾਪਾ ਇੰਗਲੈਂਡ ਪਹਿਲਾਂ ਕਦੋਂ ਆਇਆ ਸੀ?

ਚੁਰਿੰਜਾ ਵਿਚ। ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਆ ਸਤਾਈ ਮਾਰਚ ਦਾ ਦਿਨ ਸੀ। ਓਦੋਂ ਬਸ ਤਿਆਰ ਹੋਏ ਤੇ ਤੁਰ ਪਏ। ਏਦਾਂ ਵੀ ਨਾ ਸੀ ਕਿ ਆਦਮੀ ਚੱਲਿਆ, ਤਾਂ ਔਰਤ ਨੇ ਮਿਲ਼ ਹੀ ਲਿਆ, ਸਾਸ੍ਰੀਕਾਲ ਬੁਲਾ ਲਈ। [ਹੱਸਦਿਆਂ] ਝੁੰਡ ਏਡਾ ਕੱਢਿਆ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਤੁਰਨ ਲੱਗੇ। ਬਾਹਰ ਭਾਈਆ ਜੀ ਪੌੜੀ 'ਤੇ ਖੜ੍ਹੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਾਲ਼ੀਆਂ ਐਨਕਾਂ ਲਾ ਲਈਆਂ। ਮੈਂ ਅੰਦਰੇ ਹੀ ਹੱਸ ਪਈ। ਕਹਿੰਦੇ - ਕੁਸ਼ ਰਹ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਗਿਆ? - ਇਹ ਜਦ ਕਦੀ ਕੰਮ 'ਤੇ ਵੀ ਜਾਂਦੇ ਸੀ, ਏਹੀ ਗੱਲ ਕਰਨੀ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ - ਰਹ ਗਈ ਆਂ ਮੈਂ! - ਕਹਿੰਦੇ - ਇਹ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ! - ਬਸ ਹੈਨੀ ਗੱਲ ਹੋਈ। ਸਟੇਸ਼ਨ 'ਤੇ ਭੈਣਾਂ ਗਈਆਂ ਚੜ੍ਹਾਉਣ। ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਗਈ। ਬਸ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕੁਛ ਐਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਸੀ। ਫਖਰ ਸਮਝਦੀ ਸੀ ਨਹੀਂ ਗਈ। ਇਹਦਾ [ਬਲਵਿੰਦਰ ਦਾ] ਸਤਾਈ ਦਿਨ ਪਿੱਛੋਂ ਜਨਮ ਆ ਕਾਕੇ ਦਾ। ਫੇਰ ਇਹਦੀ ਵੱਡੀ ਭੂਆ ਕਹਣ ਲੱਗੀ - ਭਰਜਾਈ ਤੂੰ ਗਈ ਨਹੀਂ। ਬੀਬੀ ਬਹੁਤ ਗੁਸੇ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। - ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਕਿਹਾ - ਭੈਣਾਂ ਭਰਾਵਾਂ ਦਾ ਮੇਲ਼ ਗੱਡੀਆਂ 'ਤੇ ਜਾਂ ਬਾਹਰ ਹੁੰਦਾ। ਮਾਂ ਵੀ ਸੁਹਣੀ ਲੱਗਦੀ ਆ, ਪੁੱਤ ਨੂੰ ਕਲ਼ਾਵੇ ਚ ਲੈ ਕੇ ਖੜ੍ਹੀ ਹੁੰਦੀ। ਪਰ ਮੈਂ ਓਥੇ ਸੁਹਣੀ ਲੱਗਦੀ ਸੀ?

ਸਾਡੇ ਵਰਗੀਆਂ ਮਾਈਆਂ ਨੇ ਏਦਾਂ ਦਾ ਸਫਰ ਬਹੁਤ ਕੱਟਿਆ ਸੀਗਾ। ਏਸ ਕਰਕੇ ਦੇਖ-ਦੇਖ ਕੇ ਘਰਾਂ ਦੀਆਂ ਤੰਗੀਆਂ ਤਕਲੀਫਾਂ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਮਹਸੂਸ ਕਰਦੇ ਸੀਗੇ। ਸਾਨੂੰ ਇਹ ਚਾਅ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਨਾਲ਼ ਜਾਈਏ ਜਾਂ ਅਸੀਂ ਚੜ੍ਹਾਉਣ ਜਾਈਏ। ਅਸੀਂ ਤਾਂ ਕਹਿੰਦੇ ਸੀ ਪਈ ਸਾਡੇ ਬੱਚਿਆਂ ਲਈ ਕੁਝ ਸਰਬੰਧ ਚੰਗੇ ਬਣ ਜਾਣ। ਅਸੀਂ ਔਖੇ ਤਾਂ ਹੈਗੇ ਈ ਆਂ। ਆਉਣ ਵਾਲ਼ੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਸੁਹਣੀ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰੂਗੀ। ਸੁਹਣੀ ਰਹਣੀ-ਬਹਣੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੋਊਗੀ। ਚੰਗੇ ਬਣਨਗੇ। ਏਸ ਗੱਲ ਦੀ ਸੋਚ ਸੀ।

ਏਸ ਗੱਲ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਸੀ। [ਹੱਸ ਕੇ]

ਤਿਆਰੀ ਕਿੱਦਾਂ ਕੀਤੀ ਸੀ?

ਬਲਵਿੰਦਰ ਦਾ ਫੁਫੜ ਬਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਸੀ ਏਜੰਟ। ਦਿੱਲੀ ਪਾਸਪੋਰਟ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਘੱਲਿਆ ਇੱਕੋ ਬੰਦਾ ਝਿਲਮਣ ਸਿੰਘ ਸਮਰਾਆਂ ਦਾ ਏਥੇ ਆਇਆ ਸੀ। ਓਨ੍ਹੀਂ ਦਿਨੀਂ ਦੋ ਕੁ ਹਜ਼ਾਰ ਰੁਪਿਆ ਲੱਗਦਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਪਾਸਪੋਰਟ ਬਣਨ ਦੇ ਦਿਨ ਤੋਂ ਈ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਚਲੇ ਜਾਣਾ ਹੈ। ਤਿੰਨਾਂ ਕੁ ਹਫਤਿਆਂ ਚ ਤਿਆਰੀ ਕਰ ਲਈ।

ਏਡੀ ਕਾਹਲ਼ੀ ਕਾਹਦੀ ਸੀ? ਨਾਲ਼ੇ ਬਲਵਿੰਦਰ ਹੋਣ ਵਾਲ਼ਾ ਸੀ।

ਪੈਸੇ ਦੀ ਖਾਤਰ। ਤੈਨੂੰ ਵੀ ਪਤਾ ਈ ਆ, ਤੂੰ ਵੀ ਤਾਂ ਓਥੋਂ ਈ ਆਇਆਂ! ਤੰਗੀ ਤਾਂ ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸੋਚਣ ਦਿੰਦੀ। ਓਸ ਵੇਲੇ ਤਾਂ ਸੀਗਾ ਕਿ ਕਿਹੜੀ ਘੜੀ ਜਾਣ ਤੇ ਹਾਲਾਤ ਚੰਗੇ ਹੋ ਜਾਣ ਸਾਡੇ। ਬਜ਼ੁਰਗ ਵੀ ਬਮਾਰ ਰਹਿੰਦੇ ਸੀਗੇ ਹਮੇਸ਼ਾਂ।

ਅਪਣੇ ਬੋਲੀ ਪਾਉਂਦੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ – ਮਾਹੀਆ ਪਰਦੇਸ ਗਿਆ, ਸੁੰਨ ਪੈ ਗਈ ਅੰਦਰਾਂ ਦੀ...। – ਇਹ ਅੰਦਰਾਂ ਦੀ ਸੁੰਨ ਕੀ ਹੁੰਦੀ ਆ?

ਕਹਣ ਤੇ ਸੋਚਣ ਦਾ ਬਹੁਤ ਫਰਕ ਆ। ਇਹਨੂੰ ਜੇ ਡੂੰਘਾਈ ਚ ਲਜਾਓ, ਤਾਂ ਬੰਦਾ ਪਾਗਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ; ਉਠ ਈ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਮੈਂ ਹਰ ਵਿਛੋੜੇ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਗਹਰੀ ਨਿਗਾਹ ਨਾਲ਼ ਦੇਖਿਆ। ਮੈਂ ਘਰਵਾਲ਼ੇ ਦੇ ਵਿਛੋੜੇ ਨੂੰ ਹੀ ਏਦਾਂ ਨਹੀਂ ਦੇਖਦੀ। ਵਿਛੋੜਾ ਪਹਲਾਂ ਭਰਾਵਾਂ ਦਾ ਰਿਹਾ। ਫੇਰ ਇਹ ਹੋਇਆ। ਸਾਨੂੰ ਲਾਲਸਾ ਸੀਗੀ। ਲਾਲਸਾ ਦੇ ਨਾਲ਼ ਵਿਛੋੜੇ ਦੀ ਗੱਲ ਸੀ – ਚੰਗਾ ਬਣਨ ਦੀ, ਪੈਸੇ ਦੀ, ਅਪਣੀ ਭੁੱਖ ਦੂਰ ਕਰਨੇ ਦੀ। ਜੇ ਸੁੰਨ ਹੀ ਦੇਖਦੇ ਰਹੇ ਨਾ, ਤਾਂ ਮਨ ਕਸ਼ਟ ਚ ਆਉਂਦਾ। ਸੁੰਨ ਮਨ ਨੇ ਦੇਖੀ ਆ। ਹੁਣ ਕਈ ਵਾਰੀ ਮਨ ਕਹਿੰਦਾ ਆ, ਸਾਰਾ ਪਿਛੋਕੜ ਚੇਤੇ ਆਉਂਦਾ, ਬਲ ਘਟ ਜਾਂਦਾ। ਏਸ ਸਰੀਰ ਨਾਲ਼ ਏਨਾ ਕੁਝ ਕੀਤਾ, ਅਪਣੀ ਆਬਰੂ ਵੀ ਰੱਖੀ। ਮਨ ਨੇ ਓਸ ਵੇਲੇ ਕੋਈ ਤਕਲੀਫ ਨਹੀਂ ਮੰਨੀ। [ਹੱਸ ਕੇ] ਕਿਸੇ ਦੇ ਘਰ ਇਕ ਬਜ਼ੁਰਗ ਹੋਊਗਾ, ਦੋ ਹੋਣਗੇ, ਸਾਡੇ ਘਰੇ ਚਾਰ ਸੀ। ਜਗ੍ਹਾ ਬਹੁਤ ਥੋਹੜੀ ਸੀ। ਹਰ ਗੱਲ ਦੀ ਸੰਕੋਚ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ।

ਅੱਧੀ ਬਾਂਹ ਦੀ ਕਮੀਜ ਪਾਉਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਨਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਵੀਹ-ਬਾਈ ਸਾਲ ਕਮੀਜ ਅੱਧੀ ਬਾਂਹ ਦੀ ਨਹੀਂ ਪਾਈ।

ਸੁੰਨ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵਾਹ ਕੇ ਤਾਂ ਕੋਈ ਦਸ ਈ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਜਾਹਰ ਤਾਂ ਏਦਾਂ ਈ ਹੁੰਦੀ ਕਿ ਮਨ ਨੂੰ ਉਦਾਸੀ ਹੁੰਦੀ ਆ। ਕਿਵੇਂ ਕਹਾਂ? ਤੈਨੂੰ ਵੀ ਪਤਾ ਕਿ ਮਨ ਇਕਦਮ ਉਦਾਸ ਹੁੰਦਾ ਤੇ ਬੁਝਿਆ-ਬੁਝਿਆ ਰਹਿੰਦਾ – ਬਸ ਸੰਸਾਰ ਚ ਸਭ ਕੁਸ਼ ਐਵੇਂ ਈ ਆ। ਏਹੀ ਆ ਸੁੰਨ। ਜੇ ਸੁੰਨ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਤਾਂ ਸੰਸਾਰ ਬੜਾ ਖਚਖਚਾ ਲੱਗਦਾ। ਬੜਾ ਮਹਕਣਾ ਲਗਦਾ ਆ। ਸੁੰਨ ਤਾਂ ਏਹੀ ਹੁੰਦੀ ਆ ਕਿ ਕੁਸ਼ ਕਰਨ ਨੂੰ ਜੀਅ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ – ਨਾ ਕਪੜਾ ਪਾਉਣ ਨੂੰ, ਨਾ ਖਾਣ ਨੂੰ।

ਤੁਸੀਂ ਅਪਣੀਆਂ ਭਰਜਾਈਆਂ, ਅਪਣੀਆਂ ਚਾਚੀਆਂ ਦੀ ਅੰਦਰਲੀ ਸੁੰਨ ਤਾਂ ਦੇਖੀ ਹੋਣੀ ਐਂ।

ਨਹੀਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਾਨੂੰ ਜ਼ਾਹਰ ਕੀਤਾ। ਕਦੀ ਨਹੀਂ। ਉਹ ਸਾਤੋਂ ਬਹੁਤ ਜਾਦੇ ਵੱਡੀਆਂ ਸੀ। ਸਾਡੇ ਮਾਂ ਪੇ ਦੇ ਹਾਣ ਦੀਆਂ। ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬੁੜ੍ਹੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ। ਅਸੀਂ ਜਦ ਕਿਤੇ ਗੱਲ ਕਰਨੀ, ਤਾਂ ਏਦਾਂ ਕਹਣਾ – ਚਾਚੀ, ਚਾਚੇ ਹੁਰਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਚਿੱਠੀ? – ਤਾਂ ਅੱਗੋਂ ਕਹਣਾ – ਹਾਂ! ਚਿੱਠੀ ਤੁਹਾਡੇ ਚਾਚੇ ਨੇ ਕੀ ਪਾਉਣੀ ਆਂ! – ਬਸ ਏਦੂੰ ਵਧ ਕਦੀ ਕੁਸ਼ ਨਾ ਦੱਸਣਾ।

ਏਸ ਗੱਲ ਚ ਵੀ ਨਹੋਰਾ ਐ। ਇਹ ਵੀ ਸੁੰਨ ਈ ਐ ਕਿ ਉਹਨੂੰ ਚਿੱਠੀ ਦੀ ਉਡੀਕ ਈ ਨਹੀਂ ਰਹੀ। ਉਡੀਕ ਹੋਊਗੀ ਵੀ ਸ਼ਾਇਦ।

ਅੰਦਰ ਦੀ ਸੁੰਨ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਜੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਾਣ ਦੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ, ਤਾਂਹੀਓਂ ਪੁੱਛ ਸਕਦੀਆਂ ਸੀ। ਪਰ ਅਸੀਂ ਤਾਂ ਹਾਣ ਦੀਆਂ ਤੋਂ ਵੀ ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸੁਣੀ। ਸੱਚੀ ਗੱਲ ਤਾਂ ਇਹ, ਓਦੋਂ ਬੁੜ੍ਹੀਆਂ ਦੇ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮੁੱਕਦੇ ਹੁੰਦੇ। ਚੱਕੀ ਪੀਹ ਕੇ ਹਟੀਆਂ, ਚਰਖਾ ਕੱਤਣ ਲਗ ਪਈਆਂ, ਭਾਂਡੇ ਚਕ ਲਏ, ਕਪੜੇ ਧੋ ਲਏ, ਰੋਟੀਆਂ ਪਕਾ ਲਈਆਂ। ਖੂਹਾਂ ਤੋਂ ਪਾਣੀ ਲਿਆਉਣਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੁੰਨ ਮਹਸੂਸ ਕਰਨ ਜਾਹਰ ਕਰਨ ਦਾ ਵੇਲਾ ਹੀ ਨਾ ਸੀ ਮਿਲ਼ਦਾ।

ਭਾਈਆ ਜੀ ਨੇ ਕਦੇ ਚਿੱਠੀ ਲਿਖਣੀ, ਤਾਂ ਪੁੱਛਣਾ – ਅਜੀਤ ਕੁਰ ਨੂੰ ਪੁੱਛੋ, ਕੀ ਲਿਖ ਦਈਏ? – ਓਨ ਕਹਣਾ – ਜੋ ਮਰਜੀ ਲਿਖ ਦਿਓ, ਰਾਜੀ ਖੁਸ਼ੀ ਬਸ। – ਭਰਜਾਈ ਪਿੱਛੋਂ ਪੰਜ ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਬਰਮਾ ਗਈ ਸੀ। ਓਦੋਂ ਸ਼ਰਮ ਬਹੁਤ ਹੁੰਦੀ ਸੀ।

ਇਕ ਦਿਨ ਗਿੱਧੇ ਚ ਮੈਂ ਦੇਖਿਆ। ਸਾਡੇ ਗਵਾਂਢ ਚਾਚੀ ਸੀ। ਉਹਦਾ ਪੇ ਗਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਮਿਲਕਣ। ਇੱਕੋ ਧੀ ਸੀ। ਚਾਚੀ ਦੀ ਮਾਂ ਸ਼ਾਬੋ ਲੱਗੀ ਨੱਚਣ ਦੋਹਤੇ ਦੇ ਬਿਆਹ ਚ, ਤਾਂ ਉਸ ਕੁੜੀ ਨੇ ਬੋਲੀ ਪਾਈ: ਭੁੰਨ ਸੁੱਟਿਆ ਕਾਲ਼ਜਾ ਮੇਰਾ/ਮਿਲਕਣ ਕਿਲਕਣ ਨੇ...। ਓਨ ਇਹ ਆਪ ਬਣਾਈ ਸੀ।

ਚਾਚੋਕੀ ਲਾਗਿਓਂ ਰੇਲਗੱਡੀ ਵੀ ਲੰਘਦੀ ਆ?

ਹਾਂ, ਖੂਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ਼ ਦੀ। ਦੋਹਾਂ ਪਾਸਿਆਂ ਦੀ। ਬੰਗਿਆਂ ਵਾਲ਼ੀ ਓਧਰੋਂ ਸਾਡੇ ਖੂਹ ਦੇ ਲਾਗਿਓਂ ਗੱਡੀ ਏਦਾਂ ਦੀਹਦੀ ਆ।

ਰੇਲ ਜਦ ਚੀਕਾਂ ਮਾਰਦੀ ਲੰਘਦੀ ਸੀ, ਤਾਂ ਦਿਲ ਨੂੰ ਕੁਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਨਾ ਸੀ?

[ਹੱਸ ਕੇ] ਹਾਂ, ਏਨਾ ਕੁ ਤਾਂ ਸੀਗਾ। ਕਦੀ-ਕਦੀ ਮਹਸੂਸ ਕਰੀਦਾ ਸੀ, ਸਾਡੀਆਂ ਭਰਜਾਈਆਂ ਦਾ ਤਾਂ ਪਤਾ ਨਹੀਂ। ਸੋਚੀਦਾ ਸੀ – ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੱਡੀਆਂ ਨੇ ਬਛੋੜ ਦਿੱਤੇ। ਕਦੇ ਸਾਡੇ ਵੀ ਆਉਣਗੇ? ਮਾਵਾਂ ਸਾਡੀਆਂ ਨੇ ਕਹਣਾ ਜਦੋਂ ਗੱਡੀ ਲੰਘਣੀ – ਭੱਜ ਜਾਏਂ ਰੇਲਗੱਡੀਏ/ਭੈਣ ਬੀਰਾਂ ਦੇ ਬਛੋੜੇ ਪਾਏ...। ਉਹ ਅਪਣੇ ਭਰਾਵਾਂ ਦਾ ਨਾਂ ਲੈ ਕੇ ਰੋਂਦੀਆਂ ਵੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸੀ। ਮਾਂ ਦੀ ਉਮਰ ਓਦੋਂ ਪਚਵੰਜਾ ਸਾਲ ਦੀ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਕਹਣਾ – ਬੀਬੀ ਬੁੜ੍ਹੀ ਹੋ ਗਈ, ਹੁਣ ਵੀ ਭਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਰੋਂਦੀ ਆ। ਹੁਣ ਮੇਰੀ ਉਹ ਅਵਸਥਾ ਆ। ਹੁਣ ਮੈਂ ਅਪਣੇ ਭਰਾਵਾਂ ਨੂੰ... [ਬੀਬੀ ਰੋਣ ਲਗਦੀ ਹੈ]

ਤੁਸੀਂ ਕਿੰਨਾ ਵਿਛੋੜਾ ਕੱਟਿਆ?

ਅਪਣੇ ਸੁੱਖ ਦਾ ਤਾਂ ਪਤਾ ਈ ਨਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਇੱਕੋ ਲਾਲਸਾ ਸੀ ਕਿ ਖਟ-ਕਮਾ ਕੇ ਘਰ ਆਉਣਗੇ। ਇਹ [ਬਲਵਿੰਦਰ] ਸੱਤਾਂ-ਅੱਠਾਂ ਘਰਾਂ ਚ ਮੁੰਡਾ ਮਸੀਂ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਹਦੇ ਬਾਬਾ ਦਾਦੀ ਮੈਨੂੰ ਪੇਕੇ ਨਾ ਜਾਣ

ਦਿਆ ਕਰਨ। ਇਕ ਤਾਂ ਪੈਸਾ ਜਾਣ ਲਗ ਪਿਆ, ਦੂਆ ਮੁੰਡਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਹ ਸਾਲ-ਕੁ ਦਾ ਸੀ, ਜਦ ਸਾਨੂੰ ਸੱਦਿਆ - ਤੁਸੀਂ ਆ ਜਾਓ। - ਮੈਂ ਕਿਹਾ - ਇਹ ਚਾਰੋਕੀ ਮੈਨੂੰ ਅੱਠ ਦਿਨ ਨਹੀਂ ਜਾਣ ਦਿੰਦੇ। ਜੇ ਮੈਂ ਹੈਥੇ ਆ ਗਈ, ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੁਸ਼ ਹੋ ਜਾਣਾ ਆਂ। ਪਰ ਗੱਲ ਇਹ ਬਣੀ ਕਿ ਗਿਆਰਾਂ ਸਾਲ ਕੱਲਿਆਂ ਬਤਾਉਣੇ ਪਏ। ਇਹ ਵੀ ਤਪੱਸਿਆ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਾਕਾ ਗਿਆਰਾਂ ਸਾਲਾਂ ਦਾ ਹੋਇਆ ਦੇਖਿਆ ਸੀ। ਮੈਂ 1968 ਚ ਇੰਗਲੈਂਡ ਆਈ ਸੀ।

ਜਦ ਜਹਾਜ਼ ਉੜਿਆ, ਤਾਂ ਕਿੱਦਾਂ ਲੱਗਾ ਸੀ?

ਓਦੋਂ ਤਾਂ ਕੁਸ਼ ਨਹੀਂ ਲੱਗਾ। ਪਹਲਾਂ ਮੈਂ ਕਹਿੰਦੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਪਈ ਜਹਾਜ਼ ਚ ਬਹ ਕੇ ਤਾਂ ਮੇਰਾ ਦਿਲ ਹੀ ਘਟ ਜਾਣਾ। ਪਰ ਜਦ ਮੈਂ ਜਹਾਜ਼ ਚ ਬੈਠੀ, ਤਾਂ ਐਦਾਂ ਲੱਗਾ ਕਿ ਮੇਰੇ ਸਾਰੇ ਦੁੱਖ-ਦਲਿੱਦਰ ਟੁੱਟ ਈ ਗਏ ਹੁੰਦੇ। ਸੱਚੀ ਗੱਲ ਈ ਆ। ਆਹ ਤਾਂ ਜੀਉਂਦਿਆਂ ਨੂੰ ਸਵਰਗ ਆ; ਮੈਂ ਤਾਂ ਨਰਕ ਚ ਬੈਠੀ ਰਹੀ। ਕੁੜੀਆਂ ਦੀ ਯਾਦ ਜ਼ਰੂਰ ਹਰ ਵੇਲੇ ਰਹਿੰਦੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਅੱਖਾਂ ਚੋਂ ਕਦੀ ਪਾਣੀ ਨਾ ਸੀ ਸੁੱਕਦਾ ਪਈ ਮੈਂ ਮੁਟਿਆਰਾਂ ਲੜਕੀਆਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਆ ਗਈ ਆਂ।

ਤੁਸੀਂ ਸੁਹਾਗ ਸੁਣਿਆ ਹੋਣਾ - ਬਾਬਲ ਸੁਧਰਮੀ ਦਾ ਦੇਸ ਹੌਲ਼ੀ-ਹੌਲ਼ੀ ਵਿਸਰ ਗਿਆ...। ਆਹ ਪਰਦੇਸ ਸਹੁਰਾ ਘਰ ਨਹੀਂ?

ਹੁਣ ਦੇ ਦੌਰ ਚ ਇਹ ਗੱਲ ਬਹੁਤੀ ਨਹੀਂ ਢੁੱਕਦੀ। ਜਿਹੜਾ ਪਿਛਲਾ [ਦੌਰ] ਸੀ, ਉਹ ਸੀ। ਮੈਂ ਦੂਜੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭਾਰੀ ਕੁਰਸੀ 'ਤੇ ਬੈਠੀ ਨੇ ਘੜੀ ਦਾ ਟੈਮ ਦੇਖਦੇ ਰਹਣਾ। ਮੈਨੂੰ ਬਸ ਰੋਣ ਆਉਂਦਾ ਰਹਣਾ। ਕਹਣਾ - ਮੈਂ ਕਿੱਦਾਂ ਬੱਝ ਗਈ। ਇੰਗਲਿਸ਼ ਬੋਲਣੀ ਪੈਂਦੀ, ਤਾਂ ਸੋਚਣਾ - ਪਾਗਲ ਲੱਗਦੇ ਆਂ। ਅਪਣੇ ਦੇਸ ਵਿਚ ਰਾਜੇ ਸੀਗੇ ਬੋਲਣ-ਚਾਲਣ ਚ।

ਕਦੇ ਪਿੱਛੇ ਦਾ ਸੁਫ਼ਨਾ ਆਉਂਦਾ ਹੁਣ?

ਸੁਫਨਾ ਤਾਂ ਸੋਚੇ ਮੁਤਾਬਕ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ। ਕਦੀ ਸੁਫਨਾ ਆ ਜਾਂਦਾ, ਜਿਹੜੀ ਚੀਜ਼ ਤੁਹਾਡੇ ਖਿਆਲ ਚ ਹੁੰਦੀ ਵੀ ਨਹੀਂ। ਸੁਫਨੇ ਦੀ ਗੱਲ - ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਏਥੋਂ ਜਦੋਂ ਚਿੱਠੀ ਪਾਉਣੀ, ਤਾਂ ਪੰਜਵੇਂ ਦਿਨ ਵੀਰਵਾਰ

ਨੂੰ ਦਰਾਂ 'ਤੇ ਖੜ੍ਹੀ ਡਾਕੀਏ ਨੂੰ ਉਡੀਕਣਾ। ਇਕ ਵਾਰ ਉਹਨੇ ਜਿਦ ਕੀਤੀ ਕਿ ਚਿੱਠੀ ਨਹੀਂ ਆਈ। ਇਸੇ ਜਿਦ ਚ ਪਈ ਤੂੰ ਕੋਈ ਰੱਬ ਐਂ! ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਚਿੱਠੀ ਪਾਉਂਦੇ ਨੂੰ ਦੇਖਦੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਸੁੱਤੀ ਪਈ।

ਚੇਤੇ ਚ ਕਿਹੜੀ-ਕਿਹੜੀ ਤਸਵੀਰ ਉਘੜਦੀ ਐ?

ਚੇਤਾ ਤਾਂ ਓਹੀ ਕੁਸ਼ ਹੁੰਦਾ, ਜੋ ਕੁਸ਼ ਦੇਖਿਆ ਹੁੰਦਾ।

ਦੇਖਿਆ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਕੁਸ਼ ਹੁੰਦਾ, ਪਰ ਸਾਰਾ ਯਾਦ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ।

ਪੇਕਿਆਂ ਦੇ ਉਹ ਖੇਤ ਨਹੀਂ ਰਹੇ; ਉਹ ਜ਼ਮੀਨ ਨਹੀਂ, ਖੂਹ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ; ਘਰ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ। ਸਾਡੇ ਅੰਦਰ ਉਹ ਨਕਸ਼ਾ ਉਭਰ ਕੇ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ। ਨਕਸ਼ਾ ਗੂੜ੍ਹਾ ਮੱਧਮ ਸੁਰਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਪੈਣ ਲਗ ਜਾਂਦਾ, ਜਿਵੇਂ ਉਮਰ ਜਿਆਦੇ ਹੋਈ ਜਾਂਦੀ ਆ। ਹਰ ਚੀਜ਼ ਮੱਧਮ ਪਈ ਜਾਂਦੀ ਆ।

ਹੁਣ ਇਸ ਧਰਤੀ ਨਾਲ਼ ਸਾਡਾ ਤੇਹ ਆ। ਤੇਹ ਕਰਕੇ ਅਸੀਂ ਏਥੇ ਰਹਿੰਦੇ ਆਂ। ਸਾਡੇ ਬੱਚੇ ਰਹਿੰਦੇ ਆ। ਸਾਨੂੰ ਪਿਆਰ ਆ। ਓਧਰਲਾ ਪਿਆਰ ਓਨਾ ਘਟ ਹੋਈ ਜਾਂਦਾ। ਪਹਲਾਂ ਇਹ ਗੱਲ ਚੰਗੀ ਨਾ ਸੀ ਲੱਗਦੀ। ਨਾ ਕੋਈ ਬੰਦਾ ਚੰਗਾ ਲਗਦਾ ਸੀ। ਨਾ ਕਿਸੇ ਦੀ ਕੋਈ ਗੱਲ ਚੰਗੀ ਲੱਗਦੀ ਸੀ। ਹੁਣ ਸਾਰਾ ਕੁਸ਼ ਚੰਗਾ ਲਗਦਾ। ਬੀਬੀਆਂ ਗੱਡੀਆਂ ਲੈ ਕੇ ਆਉਂਦੀਆਂ - ਅੱਜ ਓਥੇ ਸਤਸੰਗ ਆ; ਅੱਜ ਓਥੇ ਪਾਠ ਦੀ ਰੌਲ਼ ਲਾਉਣੀ ਆ। ਵਾਤਾਵਰਣ ਬਣ ਗਿਆ ਨਾ ਓਦਾਂ ਦਾ ਹੀ।

ਯਾਦਾਂ ਦੀ ਤਾਂ ਹਰ ਵੇਲੇ ਮਾਲ਼ਾ ਫੇਰੀਦੀ ਆ। ਮਣਕਾ ਸਿੱਟਣ ਦੀ ਵੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ। ਅਪਣੇ ਆਪ ਚਲਦੀ ਆ।

ਬੀਬੀ ਸਤਵੰਤ ਕੌਰ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ

ਗਿੱਧੇ ਦੇ ਵਿਚ ਕਿਸ ਨੇ ਮੌਤ ਦੀ ਬੋਲੀ ਪਾਈ
ਯਾਦਾਂ ਦੀ ਮਾਲ਼ਾ ਦਾ, ਸਾਹਾਂ ਦਾ ਧਾਗਾ ਇਕਦਮ ਟੁੱਟਾ
ਖਿਲਰੇ ਮਣਕੇ, ਖੇਰੂੰ-ਖੇਰੂੰ ਹੋਈ ਸਿਮਰਨੀ
ਦਗ਼ਦਾ ਚਿਹਰਾ ਮੱਧਮ-ਮੱਧਮ ਹੁੰਦਾ ਚਾਨਣ ਵਿਚ ਸਮਾਇਆ

ਤੂੰ ਜਾਣੇ ਨਾ ਸੀ ਨਕਸ਼ਾ ਤੱਕਣਾ
ਪਰ ਕਿਥੇ ਹੈ ਪਰਦੇਸ, ਤੈਨੂੰ ਸਾਰਾ ਪਤਾ ਸੀ
ਹੁਣ ਇਹ ਛਡ ਕੇ ਕਿਹੜੇ ਦੇਸ ਪਿਆ ਤੈਨੂੰ ਜਾਣਾ

ਇਸ ਜੀਣੇ ਨੂੰ ਤੂੰ ਠੰਢੀ ਸੁੰਨ ਕਹਿੰਦੀ ਸੀ
ਜਿਸਦੀ ਸ਼ਕਲ ਕੋਈ ਨਾ ਜਾਣੇ
ਬੀਬੀ, ਇਹ ਸੁੰਨ ਤਾਂ ਹਰ ਥਾਂ, ਹਰ ਸੂਰਤ ਵਿਚ ਸਮਾਈ

ਤੇਰੀ ਰੂਹ ਦਾ ਸੁੰਨਾ ਪੰਛੀ ਬਿਰਹਾ ਦੇ ਅਸਮਾਨੀਂ
ਅੱਜ ਵੀ ਉੜਦਾ
ਆਲ੍ਹਣਾ ਜਿਸਦਾ ਤੇਰੇ ਬਾਲਾਂ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਹੈ
ਬਾਲਾਂ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਕਹਿੰਦੇ ਰੱਬ ਵਸਦਾ ਹੈ

ਇਥੇ

ਬੀਬੀ ਕੰਧ 'ਤੇ ਲੱਗੀ ਘੜੀ ਦੇਖਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਜਿੰਦ ਨੂੰ ਟੁੱਕਦੀ ਘੜੀ ਪਰਦੇਸ ਦਾ ਇੱਕੋ ਵੇਲਾ ਦਸਦੀ ਹੈ ਮੈਂ ਕਿਥੇ ਸੀ ਮੈਂ ਕਿਥੇ ਹਾਂ ਮੈਂ ਕਿਥੇ ਹੋਵਾਂਗੀ ਇਹ ਸੋਚ ਉਹਦਾ ਸਾਹ ਘੁੱਟਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਕਦਮ ਖ਼ਿਆਲ ਕਿਸੇ

ਹੋਰ ਪਾਸੇ ਪਾ ਲੈਂਦੀ ਹੈ ਇਥੇ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਖਾਣ ਨੂੰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਹਰ ਸ਼ੈਅ ਜਿਵੇਂ ਦਿਲ ਹੈ ਹਰਦਮ ਧੜਕਦਾ ਆਪਣਾ ਹੋਣਾ ਦਸਦਾ ਦਿਲ ਘਟਦਾ ਦਿਲ ਡੁੱਬਦਾ ਹੈ ਦਿਲ ਬੋਹੜਾ ਹੁੰਦਾ ਭੋਲ਼ਾ ਵੈਦ ਦਵਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਜੀਉਣ ਲਈ ਸਿਰ 'ਤੇ ਪੱਲਾ ਲੈ ਪਾਠ ਕਰਨ ਲਗਦੀ ਹੈ ਰਤਾ ਮਨ ਟਿਕਾਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਇਥੇ ਦੁਮੇਲ ਨਹੀਂ ਧਰਤੀ ਤੇ ਆਕਾਸ਼ ਮਿਲਦੇ ਨਹੀਂ ਨਾ ਨਜ਼ਰਾਂ ਪਾਰ ਰੇਲ ਦੀਆਂ ਲੀਹਾਂ ਗੱਡੀ ਕਿਧਰ ਨੱਠੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਬੀਬੀ ਪਰਾਈ ਬੋਲੀ ਬੋਲਦੀ ਹੈ ਹੱਸਣ ਲਗਦੀ ਹੈ ਤੇ ਚੁੱਪ ਕਰ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਘਰ ਲਾਗਿਉਂ ਰੇਲਗੱਡੀ ਲੰਘਦੀ ਹੈ ਘਰ ਦੀ ਛੱਤ 'ਤੇ ਦੂਰੋਂ ਆਏ ਉਤਰਦੇ ਹਵਾਈ ਜਹਾਜ਼ ਦੀ ਛਾਂ ਪੈਂਦੀ ਹੈ ਸਾਰਾ ਵਜੂਦ ਕੰਬ-ਕੰਬ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਇਥੇ ਹਰ ਰੁੱਤ ਬੱਦਲ਼ਵਾਈ ਹੈ ਨਿੱਕੀ-ਨਿੱਕੀ ਕਣੀ ਦਾ ਮੀਂਹ ਨਹੀਂ ਮੁੱਕਦਾ ਕਦੇ ਪੰਛੀ ਭਿੱਜੇ ਵੀ ਗਾਉਂਦੇ ਹਨ ਬਰਫ਼ ਨਾਲ ਖੇਲਦੇ ਹਨ ਬੱਚੇ ਕੋਈ ਉਹਦਾ ਨਾਂ ਲੈ ਕੇ ਹਾਕ ਮਾਰਦਾ ਹੈ ਕੈਂਹੇਂ ਦਾ ਥਾਲ਼ ਹੱਥੋਂ ਡਿੱਗਦਾ ਹੈ ਉਹ ਭਉਂ ਕੇ ਦੇਖਦੀ ਹੈ ਕੋਈ ਕਿਤੇ ਨਹੀਂ ਸੁੱਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਸਾਹਵਾਂ ਦੀ ਵਾਜ ਸੁਣਦੀ ਹੈ 'ਨੇਰ੍ਹੇ 'ਚ ਅੱਖਾਂ ਦੇ ਤਾਰੇ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਮੇਲਣਾਂ ਗਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ – ਹਾਏ ਓਏ ਸਾਲ਼ਿਆ ਪੈਸਿਆ ਤੈਨੂੰ ਦੁੱਖਾਂ ਨਾਲ਼ ਜੋੜਿਆ ਸੀ ਸਾਹ ਮੁੱਕਦੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਸੋਚਾਂ ਨਹੀਂ ਮੁੱਕਦੀਆਂ ਥਿੰਦੀਆਂ ਸਰਦਲਾਂ ਨੂੰ ਘੁਣ ਖਾਣ ਲੱਗਾ ਹੈ ਕਦੋਂ ਮੁੜਨਗੇ ਘਰਾਂ ਵਾਲ਼ੇ ਇਥੋਂ

[ਇਹ ਦੋਹਵੇਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ *ਬੀਜਕ* ਕਾਵਿ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿੱਚੋਂ ਹਨ – *ਅ.*]

4

ਕੁਨਨ ਕੁਨਨ ਦਅ ਦਅ

ਢਾਗੜਦੀ ਫੂੰਕ ਫਿੰਕਰੀ, ਰਾਗੜਦੀ ਰਣਿ ਗਿਧ ਰੜੱਕੈਂ।
ਲਾਗੜਦੀ ਲੁਥ ਬਿਥੁਰੀ, ਭਾਗੜਦੀ ਭਟ ਘਾਇ ਭਬੱਕੈਂ।
ਬਾਗੜਦੀ ਬਰੱਖਤ ਬਾਣ, ਝਾਗੜਦੀ ਝਲਮਲਤ ਕ੍ਰਿਪਾਣੰ।
ਗਾਗੜਦੀ ਗਜ ਸੰਜਰੈਂ, ਕਾਗੜਦੀ ਕੱਛੇ ਕਿੰਕਾਣੰ।

– **ਚਉਬੀਸ ਅਵਤਾਰ**, *ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ*

ਇਹ ਕੁਨਨ ਕੁਨਨ ਦਅ ਦਅ ਕੀ ਹੋਇਆ? ਇਹਦਾ ਕੀ ਮਤਲਬ ਹੈ? ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਕੌਣ ਬੋਲਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਇਹ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਕੌਣ ਕਢ ਰਿਹਾ ਹੈ? ਉਹ ਬੋਲਣੋਂ ਹਟਦਾ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ? ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਵਾਲਾਂ ਦੇ ਜਵਾਬ ਮੇਰੇ ਕੋਲ਼ ਨਹੀਂ। ਕੁਝ ਕੁਝ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਹੈ, ਜੋ ਮੈਂ ਦਸ ਨਹੀਂ ਸਕਣਾ। ਜੇ ਦੱਸਣ ਲੱਗਿਆ, ਤਾਂ ਉਹ ਸ਼ਬਦਾਂ ਚ ਸਮਾਉਣਾ ਨਹੀਂ। ਕੁਨਨ ਕੁਨਨ ਹਰਨਾਮ ਦੀ ਕਿਸੇ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਪਹਲਾ ਮਿਸਰਾ ਹੈ ਤੇ ਦਅ ਦਅ ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਖ਼ੂਨਬਹਾ ਵਿਚ ਜਾਨਵਰਾਂ ਵਰਗੀ ਆਵਾਜ਼ ਨਿਕਲਣ ਤੋਂ ਐਨ ਪਹਲਾਂ ਵੇਲੇ ਦੀ ਕਿਸੇ ਸੰਜੋਗਕ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਗੂੰਜ ਹੈ। ਜਾਨਵਰਾਂ ਵਰਗੀ ਆਵਾਜ਼ ਪਤਾ ਕਦੋਂ ਨਿਕਲ਼ਦੀ ਹੈ? ਜਦ ਮੇਰਾ ਜਿਸਮ ਗੱਡੀ ਥੱਲੇ ਆਉਣ ਲੱਗਾ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਅਚਾਨਕ ਖੂਹ ਚ ਢਹਣ ਲੱਗਾ ਹੋਵਾਂ ਜਾਂ ਪੁਰਾਣੀ ਨਮੋਸ਼ੀ ਦਾ ਖ਼ਿਆਲ ਆ ਜਾਵੇ, ਤਾਂ ਇਹੋ ਆਵਾਜ਼ ਨਿਕਲ਼ਦੀ ਹੈ – ਦਅ...ਦਅ...ਦਅ ਤੇ ਫੇਰ ਜਾਨਵਰਾਂ ਵਰਗੀ ਆਵਾਜ਼। ਮੈਂ ਇਹ ਧੁਨੀਆਂ ਕਾਗ਼ਜ਼ 'ਤੇ ਛਪੀਆਂ ਕਦੇ ਪੜ੍ਹੀਆਂ ਸੀ; ਉਹ ਸਿਮਰਤੀ ਚ ਕਿਤੇ ਅਟਕ ਗਈਆਂ ਤੇ ਜਾਗਦਿਆਂ ਕੋਈ ਵੀ ਕੰਮ ਕਰਦਿਆਂ ਅਚਾਨਕ ਬਿਨ-ਬੁਲਾਇਆਂ ਜ਼ਿਹਨ ਵਿਚ ਆ ਬਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ; ਜਾਣ ਦਾ ਨਾਂ ਨਹੀਂ ਲੈਂਦੀਆਂ। ਇਹ ਧੁਨੀਆਂ ਚੱਕੀਰਾਹੇ ਦੀ ਚੁੰਜ ਵਾਂਙ ਸਿਰ ਚ ਵੱਜਦੀਆਂ ਹਨ। ਮੇਰਾ ਵੱਸ ਨਹੀਂ ਚਲਦਾ; ਚਿਤ ਲਾ ਕੇ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਕੋਈ ਸਾਹਮਣੇ ਬੈਠਾ ਗੱਲਾਂ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਪਰ ਮੇਰਾ ਧਿਆਨ ਕੁਨਨ ਕੁਨਨ ਦਅ ਦਅ ਵਲ ਹੈ। ਮੈਂ ਅੱਖਾਂ ਮੁੰਦ ਕੇ ਖੜ੍ਹਾ ਹਾਂ; ਪਰ ਇਸਤਰ੍ਹਾਂ ਮੇਰੀ ਅਰਦਾਸ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਸੁਣੀ ਜਾਣੀ। ਇਹ ਹੀ ਨਹੀਂ; ਹੋਰ ਕਈ ਸ਼ਬਦ,

ਧੁਨੀਆਂ, ਤਸਵੀਰਾਂ ਜ਼ਿਹਨ ਮਲ ਕੇ ਬਹ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ; ਪਿੱਛਾ ਨਹੀਂ ਛੱਡਦੀਆਂ। ਬੇਮਤਲਬ, ਫ਼ਜ਼ੂਲ, ਊਲਜਲੂਲ। ਪਰ ਕੁਝ ਵੀ ਤਾਂ ਬੇਮਤਲਬ ਨਹੀਂ। ਹਰ ਸ਼ੈਅ ਦਾ ਮਤਲਬ ਹੈ। ਹਰ ਸ਼ੈਅ ਯਾਦ ਵਿਚ ਬੱਝੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਉਹ ਹਰ ਸ਼ੈਅ, ਜਿਸਦੀ ਹੋਂਦ ਹੈ, ਜਾਂ ਜਿਹੜੀ ਨਿਰੀ ਖ਼ਿਆਲੀ ਹੈ; ਉਹ ਸਮੇਂ ਦੀ ਕੁਠਾਲ਼ੀ ਚ ਪੈ ਕੇ ਢਲ਼ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਿਮਰਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਹਦੇ ਹੋਣ ਦੀ ਤੇ ਉਹਨੂੰ ਕਰਨ ਵਾਲ਼ੇ ਦੀ। ਸਿਮਰਤੀ ਦੇ ਸਾਗਰ ਵਿੱਚੋਂ ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਮੱਛੀ ਹਵਾ ਚ ਛਾਲ਼ ਲਗਾਉਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਹਵਾ ਚ ਅਟਕ ਕੇ ਰਹ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਖ਼ਿਲਾਅ ਵਿਚ ਅਸੰਖ ਮੱਛੀਆਂ ਲਟਕ ਰਹੀਆਂ ਹਨ।

ਸਾਈਂ ਸਾਈਂ ਕੱਚੇ ਗੋਗਲੇ ਨਾ ਖਾਈਂ, ਢਿੱਡ ਪੀੜ ਹੁੰਦੀ ਏ...

ਸਿੱਧੜ-ਜਿਹਾ ਮੁੰਡਾ ਸਾਈਂ ਮੇਰੇ ਸਕੂਲ ਦਾ ਜਮਾਤੀ ਸੀ। ਇਹਨੂੰ ਮੁੰਡੇ ਹੇਕਾਂ ਲਾ ਲਾ ਛੇੜਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸੀ। ਪਚਾਧੋਂ ਉੱਜੜ ਕੇ ਆਏ ਟੱਬਰ ਦਾ ਇਹ ਬੱਚਾ ਸੀ। ਓਦੋਂ ਰਫ਼ੂਜੀ, 'ਰੋੜਾ ਤੇ ਝਾਂਗੀ ਸਮਅਰਥੀ ਸ਼ਬਦ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਭਾਸ਼ਾ ਯਾਨੀ ਸਿਮਰਤੀ ਦੀ ਹਿੰਸਾ ਦਾ ਇਹ ਇੱਕੋ ਨਮੂਨਾ ਕਾਫ਼ੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਨਿਜੀ ਤੇ ਸਮੂਹਕ ਦੁਖਾਂਤ ਦਾ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਕੀ ਵੱਡਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਪਾਸ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਮਗਰੋਂ ਸਾਈਂ ਓਸੇ ਸਕੂਲ ਸਾਹਮਣੇ ਗੱਚਕ, ਮਰੂੰਡੇ ਦੀ ਛਾਬੜੀ ਲਾਉਣ ਲਗ ਪਿਆ। ਕੱਚੇ ਗੋਗਲੇ ਦੀ ਹੇਕ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਤੋਂ ਮੈਨੂੰ ਤੰਗ ਕਰਦੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਅੱਜ ਇਸ ਬਾਰੇ ਲਿਖਦਿਆਂ ਸਾਈਂ ਮੈਨੂੰ ਚੰਗਾ ਲਗ ਰਿਹਾ ਹੈ; ਭੋਲ਼ਾ, ਮਿਹਨਤੀ, ਦਸਾਂ ਨਹੁੰਆਂ ਦੀ ਕਿਰਤ ਕਰਦਾ ਭਲਾ ਬੰਦਾ। (ਸਾਈਂ ਤੁਰਕੀ ਬੋਲੀ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਹੈ, ਜਿਹਦਾ ਅਰਥ ਹੈ – ਪਿਆਰਾ) ਇਸ ਵੇਲੇ ਕੁਝ ਵੀ ਬੇਮਤਲਬ ਨਹੀਂ। ਸਾਈਂ ਮੇਰੇ ਇਕਲਾਪੇ ਬਚਪਨ ਦਾ ਉਘੜਵਾਂ ਅਕਸ ਹੈ। ਫ਼ਲਸਫ਼ੀ ਬਰਟਰੈਂਡ ਰੱਸਲ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ : ਸਿਮਰਤੀ ਨੂੰ ਅਕਸ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ (ਮੈਮਰੀ ਡੀਮਾਂਡਜ਼ ਐਨ ਇਮੇਜ)। ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੁੱਖਾਂ ਦੁੱਖਾਂ ਵਾਂਙ ਨਿਜੀ ਸਿਮਰਤੀਆਂ ਵੀ ਕਦੇ ਵੰਡਾਈਆਂ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ। ਓਦੋਂ ਮੇਰੇ ਉਸ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹੋਰਨਾਂ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀਆਂ ਸਿਮਰਤੀਆਂ ਦੇ ਅਕਸ ਹੋਰ

ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੋਣਗੇ। ਕੋਈ ਗੱਲ ਯਾਦ ਰੱਖਣ ਦਾ ਇਕ ਗੁਰ ਇਹ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਪਣੇ-ਆਪ ਨੂੰ ਪੁੱਛੋ – ਇਹਦਾ ਕੋਈ ਮਤਲਬ ਹੈ? ਜੇ ਕੋਈ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਤਾਂ ਗੱਲ ਯਾਦ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ। ਪਰ ਜਦ ਕੋਈ ਯਾਦ ਬਦਰੰਗ ਹੁੰਦੀ ਜਾਏ, ਤਾਂ ਉਹਦਾ ਕੀ ਕਰੇ ਬੰਦਾ? ਅਸੀਂ ਯਾਦ ਕਿਵੇਂ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਤੇ ਕੀ ਯਾਦ ਕਰਦੇ ਹਾਂ, ਦੋ ਵੱਖਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਹਨ; ਕਿਉਂਕਿ ਸਿਮਰਤੀ ਕਿਸੇ ਦੀ ਬਿਲਕੁਲ ਨਿਜੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਅਸੀਂ ਨਿਤ ਸੁਫ਼ਨੇ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ; ਅਣਗਿਣਤ ਗੱਲਾਂ ਦਿਮਾਗ਼ ਚ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਅਸੀਂ ਉਹ ਸੁਫ਼ਨੇ ਉਹ ਗੱਲਾਂ ਭੁਲ-ਭੁਲਾ ਦਿੰਦੇ ਹਾਂ। ਪਰ ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਕੋਈ ਸੁਫ਼ਨਾ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਦਸ ਦਿਓ, ਤਾਂ ਉਹ ਤੁਹਾਡੀ ਸਿਮਰਤੀ ਚ ਜੜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਸਾਈਂ ਦੇ ਕੱਚੇ ਗੋਗਲਿਆਂ ਦਾ ਭਾਰ ਅਪਣੇ ਸਿਰ ਤੋਂ ਲਾਹੁਣ ਲੱਗਾ ਸੀ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਲਿਖ ਕੇ ਮੈਂ ਇਹ ਕੀ ਕਰ ਬੈਠਾ ਹਾਂ?

ਊਲ-ਜਲੂਲ ਸੁਣ ਕੇ, ਦੇਖ ਕੇ ਜਾਂ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਅਸੀਂ ਹੱਸਣ ਲੱਗਦੇ ਹਾਂ। ਪਰ ਹੱਸਣ ਵਾਲ਼ੀ ਕੋਈ ਗੱਲ ਹੈ ਨਹੀਂ। ਬੰਦਾ ਹਸਦਾ ਕਿਉਂ ਹੈ? ਹੱਸਣ ਦਾ ਜੈਵਿਕ ਕਾਰਣ ਤਾਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ; ਤਣੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਇੰਦਰੀਆਂ ਨੂੰ ਢਿੱਲਿਆਂ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਾਨਵਰ ਨਹੀਂ ਹੱਸਦੇ, ਪਰ ਕਵਿਤਾ ਤੇ ਬਾਤਾਂ ਚ ਹੱਸ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਹੱਸਣ ਦੀ ਅਕਲਮੰਦੀ ਕੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ? ਬਹੁਤੇ ਲਤੀਫ਼ੇ ਹੀਣੇ ਬੰਦਿਆਂ, ਫ਼ਿਰਕਿਆਂ ਤੇ ਕੌਮਾਂ ਦਾ ਮਖੌਲ ਉਡਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਕਿਸੇ ਦਾ ਮੌਜੂ ਬਣਾਉਣਾ ਕਿਥੋਂ ਦੀ ਦਾਨਾਈ ਹੈ? ਜੋ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ (ਐਕਚੁਐਲਿਟੀ) ਤੇ ਜੋ ਬੰਦੇ ਨੇ ਆਦਰਸ਼ ਬਣਾਇਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਦ ਉਸ ਚ ਟਕਰਾਅ ਨਜ਼ਰ ਆਏ, ਤਾਂ ਬੰਦਾ ਹੱਸਣ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਕੋਈ ਆਦਰਸ਼ ਸਥਿਰ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਇਹ ਹਰ ਸਮੇਂ ਹਰ ਯੁਗ ਵਿਚ ਬਦਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਵਿਆਕਰਣ ਚ ਬੱਝੇ ਹੋਏ ਜਾਣੇ-ਪਛਾਣੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਜਾਂ ਧੁਨੀਆਂ ਦੀ ਤਰਤੀਬ ਬੰਦੇ ਦਾ ਬਣਾਇਆ ਹੋਇਆ ਭਾਸ਼ਕ ਆਦਰਸ਼ ਹੈ। ਜਦ ਇਹ ਤਰਤੀਬ, ਇਹ ਆਦਰਸ਼ ਟੁੱਟਦਾ ਨਜ਼ਰ ਆਏ, ਤਾਂ ਬੰਦਾ ਹੱਸਣ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਵਿਟਗੈਨਸ਼ਟਾਈਨ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ: ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਚਿਤਵਣ ਦਾ ਮਤਲਬ ਹੈ, ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਕੋਈ ਨੁਹਾਰ ਚਿਤਵਣੀ। –

ਸ਼ਬਦ ਬਣਾਈ-ਸੁਆਰੀ ਪੱਕੀ ਇੱਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਇੱਟ ਚਿਣਿਆਂ ਹਜ਼ਾਰਹਾ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਤੇ ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਇਹ ਚਿਣਾਈ ਉੱਚੀ ਹੋਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਤਿਉਂ ਤਿਉਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਘਟਦੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਮੈਂ ਇੱਕੋ ਸ਼ਬਦ ਚਿਣਦਾ ਹਾਂ: ਨ। ਨ ਵਿਚ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਹਨ। ਮੈਂ ਇਹਨੂੰ ਸੀਮਤ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਤੇ ਇਹ ਇੱਕੋ ਸ਼ਬਦ, ਇੱਕੋ ਧੁਨੀ ਮੇਰੇ ਲਈ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਨੁਹਾਰ ਹੈ। ਪਰ ਇਹ ਨੁਹਾਰ ਇੱਕੋ ਸ਼ਬਦ ਨ ਤਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਕਿਉਂ ਹੋਏ? ਏਸ ਇਟ ਦੇ ਰੱਖੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਪਹਲਾਂ ਦੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਪਾਰਾਵਾਰ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ? ਧੁਨੀ ਤੋਂ ਪਹਲਾਂ ਕੀ ਸੀ? ਇਹ ਨ ਨਾ ਹੁੰਦਾ, ਤਾਂ ਕੀ ਹੁੰਦਾ? ਕਬੀਰ ਜੀ ਆਖਦੇ ਹਨ:

> ਬਾਵਨ ਅਖਰ ਲੋਕ ਤ੍ਰੈ ਸਭ ਕਛੁ ਇਨਹੀ ਮਾਹਿ।
> ਇਹ ਅਖਰ ਖਿਰਿ ਜਾਹਿਗੇ ਓਇ ਅਖਰ ਇਨ ਮਹਿ ਨਾਹਿ॥੧॥
> –ਰਾਗ ਗਉੜੀ ਪੂਰਬੀ, *ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ*

ਦੇਵਨਾਗਰੀ ਦੇ ਬਵੰਜਾ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ ਸਭ ਕੁਝ ਮੌਜੂਦ ਹੈ; ਇਸ ਵਿਚ ਤਿੰਨੇ ਲੋਕ ਸਮੋਏ ਹੋਏ ਹਨ। ਪਰ ਇਕ ਅੱਖਰ ਜਿਹੜਾ ਥਿਰ ਰਹਣਾ ਹੈ, ਉਹ ਬਵੰਜਾ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਰੀ ਕਾਇਨਾਤ ਦੀ ਅਕਾਲ ਸਿਮਰਤੀ ਹੈ। ਇਥੇ ਅਪੜ ਕੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਕਾਰਜ ਢਹ-ਢੇਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਕੋਈ ਭਾਵਨਾ, ਕੋਈ ਸੋਚ ਕਾਗ਼ਜ਼ 'ਤੇ ਉਤਾਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ; ਪਰ ਨਾ ਲਿਖ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਤੇ ਨਾ ਬੋਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਤੇ ਸੋਚਾਂ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ ਕੈਦ ਹਨ, ਜਿਵੇ ਸ਼ੀਸ਼ੀ ਚ ਬੰਦ ਮੱਖੀ ਭੀਂ-ਭੀਂ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਸ਼ੀਸ਼ੀ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੀ ਮੁਕਤੀ ਹੈ। ਬਵੰਜਾ ਅੱਖਰ ਸੰਕੇਤ-ਮਾਤ੍ਰ ਹਨ, ਪਰ ਸੰਕੇਤ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਆਦਰਸ਼ ਕਿਉਂ ਮੰਨ ਲਿਆ।

> ਹਰ ਪਰੇ ਸਰਹੱਦ-ਏ-ਅਦਰਾਕ ਸੇ ਅਪਨਾ ਮਸਜੂਦ
> ਅਹਲ-ਏ-ਨਜ਼ਰ ਕਿਬਲਾ ਕੋ ਕਿਬਲਾਨੁਮਾ ਕਹਤੇ ਹੈਂ।

ਯਾਨੀ ਜਿਸਨੂੰ ਮੈਂ ਸਿਜਦਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ, ਉਹ ਸੋਚ ਦੀ ਹੱਦ ਤੋਂ ਪਰੇ ਹੈ। ਨਜ਼ਰ ਵਾਲ਼ੇ ਕਿਬਲੇ (ਕਾਅਬੇ) ਨੂੰ ਕਿਬਲਾ ਵਲ ਇਸ਼ਾਰਾ-ਮਾਤ੍ਰ ਆਖਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸ਼ੇਅਰ ਕਹਣ ਵਾਲ਼ੇ ਗ਼ਾਲਿਬ ਨੇ ਇਹ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਸੀ:

ਹੈ ਕਹਾਂ ਤਮੰਨਾ ਕਾ ਦੂਸਰਾ ਕ਼ਦਮ ਯਾ ਰਬ
ਹਮ ਨੇ ਦਸ਼ਤ-ਏ-ਇਮਕਾਂ ਕੋ ਨਕਸ਼-ਏ-ਪਾ ਪਾਯਾ

ਸੰਭਾਵਨਾ ਦਾ ਮਾਰੂਥਲ ਮੈਨੂੰ ਤੇਰੀ ਇੱਕੋ ਪੈੜ ਹੀ ਲਗਦੀ ਹੈ; ਰੱਬ ਜੀ ਮੈਂ ਤਮੰਨਾ ਦਾ ਅਗਲਾ ਕਦਮ ਕਿਥੇ ਚਾ ਰੱਖਾਂ?

ਜਿਹੜੀ ਗੱਲ ਸਮਝ ਨਾ ਆਵੇ, ਉਹਨੂੰ ਊਲ-ਜਲੂਲ ਜਾਂ ਬੁਝਾਰਤ ਆਖ ਦੇਈਦਾ ਹੈ। ਕੁਝ ਸਿਆਣੇ ਦਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਬੁਝਾਰਤ ਹੁੰਦੀ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਇਹਦੀ ਕੋਈ ਪ੍ਰਕੇਵਲ (ਐਬਸੋਲੀਊਟ) ਹੋਂਦ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਬੁਝਾਰਤ ਵਿਚ ਉਹਦਾ ਹੱਲ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਊਲ-ਜਲੂਲ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਬੰਦਾ ਤਿੰਨ ਹਾਲਤਾਂ ਵਿਚ ਕਢਦਾ ਹੈ: ਬਚਪਨੇ ਵਿਚ, ਇਸ਼ਕ ਵਿਚ ਤੇ ਪਾਗਲਪਨ ਵਿਚ। ਬਾਕੀ ਹਾਲਤਾਂ ਵਿਚ ਕਿਤੇ ਨਾ ਕਿਤੇ ਉਰੇਰ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਬਚਪਨੇ ਦਾ ਮਤਲਬ ਹੈ - ਕੋਈ ਬੱਚਾ ਹੈ ਜਾਂ ਕੋਈ ਵਡਿੱਕਾ ਨਿੱਕੇ ਨਾਲ਼ ਗੱਲਾਂ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਅੱਕਿਆ ਹੋਇਆ ਦੁਖੀ ਬੰਦਾ ਕੂਕਾਂ ਮਾਰਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਅਕਲਾਂ ਵਾਲ਼ੇ ਆਖਦੇ ਨੇ, ਉਹਦੀ ਸੁਰਤ ਹਿੱਲੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਕੁਨਨ ਕੁਨਨ ਦਅ ਦਅ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਕੋਈ ਅਕਲਾਂ ਵਾਲ਼ਾ ਨਹੀਂ ਕਢ ਸਕਦਾ। ਟੋਭਾ ਟੇਕ ਸਿੰਘ ਦਾ ਉਹ ਬੇਧਿਆਨਾ ਮੰਟੋ ਆਪ ਹੀ ਸੀ। ਧੜਨਤਖ਼ਤਾ।

ਪੰਜਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਹੋਏ ਭਾਸ਼ਾਵਿਦ ਭਰਤਰੀਹਰੀ ਨੇ ਅਪਣੇ ਗ੍ਰੰਥ *ਵਾਕ੍ਯਪਦੀਯ* ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ: ਵਾਕ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸ਼ਬਦ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਕੋਈ ਅੱਖਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਅਥਵਾ ਵਾਕ ਦਾ ਅਰਥ ਸ਼ਬਦਾਂ ਤੇ ਅੱਖਰਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲ਼ਾ ਕੇ ਨਹੀਂ ਕੱਢਿਆ ਜਾਂਦਾ, ਸਗੋਂ ਅਰਥ ਬਿਜਲੀ ਦੇ ਲਿਸ਼ਕਾਰੇ ਵਾਂਙ ਇਕਦਮ ਮਨ 'ਤੇ ਚਮਕ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਅਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਕੋਈ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਅਰਥ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸਿਰਫ਼

ਅਰਥ-ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਦੇਖਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਿੰਨੀ ਦੇਰ ਅੱਖਾਂ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਕਿਸੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਵਲ ਨਾ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਣ, ਇਹ ਦੇਖ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀਆਂ। ਓਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਵਾਕਾਂ ਵਿਚ ਨਾ ਵਰਤਿਆ ਜਾਏ, ਇਹ ਕੋਈ ਅਰਥ ਦੇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ। ਕਿਸੇ ਰੋਂਦੇ ਨਿਆਣੇ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਜਾਏ – ਰੋਂਦੇ ਨਿਆਣੇ ਨੂੰ ਸ਼ੇਰ ਖਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ; ਤਾਂ ਇਹਦਾ ਮਤਲਬ ਹੈ – ਚੁੱਪ ਕਰ। – ਕੋਸ਼ ਵਿਚ ਸਾਰੰਗ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਪਚਵੰਜਾ ਅਰਥ ਹਨ। ਨਾ ਕੋਈ ਸ਼ਬਦ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਕੋਈ ਅਰਥ। ਭਾਸ਼ਾ ਕਿਸੇ ਇਕ ਜਣੇ ਨੇ ਬਹ ਕੇ ਨਹੀਂ ਬਣਾਈ ਹੋਈ। ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਜੋ ਮੈਂ ਕਾਗ਼ਜ਼ 'ਤੇ ਵਾਹ ਰਿਹਾ ਹਾਂ, ਇਹ ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਬਣਾਏ। ਇਹ ਮੈਨੂੰ ਸਿਮਰਤੀ ਚੋਂ ਮਿਲ਼ੇ ਹਨ; ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਰਥ ਮੈਂ ਅਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਦੇ ਕਢਦਾ ਹਾਂ।

ਸਾਡੀ ਸੰਗੀਤ ਧਰੁਪਤ ਸ਼ੈਲੀ ਦੀਆਂ ਬੰਦਿਸ਼ਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਵਿਆਕਰਣਕ ਅਰਥ ਨਹੀਂ ਕੱਢਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਬਾਕੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਧਰੁਪਤ ਸ਼ੈਲੀ ਅਪਣੇ ਮੂਲ ਦੇ ਵਧੇਰੇ ਨੇੜੇ ਹੈ। ਕੁਨਨ ਕੁਨਨ ਆਵਾਜ਼ ਦਰਅਸਲ ਧਰੁਪਤ ਦੇ ਆਲਾਪ ਵਿਚ ਅਸਥਾਈ ਤੇ ਅੰਤਰੇ ਦੇ ਵਿਚਲੇ ਕੱਢੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ – ਕੁ ਨ ਨ...। ਰਾਗੀ ਇਸ ਆਵਾਜ਼ ਨੂੰ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ਼ ਖਿਚ-ਖਿਚ ਕੇ ਲੰਬੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਆਲਾਪ ਵਿਰਲਾਪ ਹੈ ਧ੍ਵਨੀ ਦਾ, ਜੋ ਅਪਣੇ ਮੂਲ ਤੋਂ ਵਿਛੜ ਕੇ ਉਹਨੂੰ ਲਭਦੀ ਤੜਪ ਰਹੀ ਹੈ; ਜਾਂ ਇਹ ਮੂਲ ਵਲ ਯਾਤਰਾ ਏਨੀ ਬਿਖੜੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਪੰਧ ਦੀ ਵੇਦਨਾ ਦੱਸੀ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੀ। ਅਮੀਰ ਖ਼ੁਸਰੋ ਨੇ ਊਲ-ਜਲੂਲ ਧ੍ਵਨੀਆਂ ਨੂੰ ਤਰਾਨੇ ਵਿਚ ਬੰਨ੍ਹਿਆ ਸੀ – ਨਾਦਰ ਦੀਮ ਤਾ ਨਾ ਦੀ ਰੇ ਨਾ। ਇਹ ਧ੍ਵਨੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਰਾਗ ਵਿਚ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਅਪਲਮ ਚਪਲਮ ਚਪਲਾਈ ਰੇ। ਕੁਕੜੂੰ ਘੁੜੂੰ।

ਦਅ ਸ਼ਬਦ ਬ੍ਰਹਦਰਨਾਯਕਾ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਚ ਦਅ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਦੇਣਾ। ਇਹਦਾ ਅਰਥ ਬੱਦਲ਼ਾਂ ਦੀ ਗਰਜ ਵੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਜਾਪਤੀ ਅਪਣੇ ਸਿਰਜੇ ਦੇਵਤੇ ਆਦਮੀ ਤੇ ਦੈਂਤਾਂ ਅੱਗੇ ਦਅ ਉਚਰਦਾ ਹੈ। ਦੇਵਤੇ ਇਹਦਾ ਅਰਥ ਦਮਯਾਤਾ (ਨਿਯੰਤਰਣ) ਦਸਦੇ ਹਨ;

ਪ੍ਰਜਾਪਤੀ ਹਾਂ ਵਿਚ ਸਿਰ ਹਿਲਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਮਾਨਵ ਇਸੇ ਦਾ ਅਰਥ ਦੇਣਾ (ਦੱਤਾ) ਦਸਦੇ ਹਨ; ਪ੍ਰਜਾਪਤੀ ਇਹਨੂੰ ਵੀ ਠੀਕ ਦਸਦਾ ਹੈ। ਦੈਂਤ ਇਹਦਾ ਅਰਥ ਦਯਾ (ਦਯਾਦਵਮ) ਕਢਦੇ ਹਨ; ਪ੍ਰਜਾਪਤੀ ਹਾਂ ਵਿਚ ਸਿਰ ਹਿਲਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਦੈਵੀ ਆਵਾਜ਼ ਇਹੀ ਧੁਨੀ ਤਿੰਨ ਵਾਰ ਬੋਲਦੀ ਹੈ: ਦਅ! ਦਅ! ਦਅ! ਅਰਥਾਤ ਨਿਯੰਤਰਣ ਰੱਖੋ ਅਪਣੇ ਆਪ ਉੱਤੇ; ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਓ ਅਤੇ ਦਯਾਵਾਨ ਬਣੋ।

ਏਂਗਣਿਆਂ ਵੇ ਪੁਤ ਮੇਂਗਣਿਆਂ ਵੇ, ਲੈ ਫੜ ਮੰਮਾ ਪੀ...

ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਬਚਪਨ ਦੀਆਂ ਸਿਮਰਤੀਆਂ ਨਹੀਂ, ਜੋ ਹਕੀਕੀ ਯਾਦਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਬਹੁਤਾ ਸਾਹਿਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਿਮਰਤੀਆਂ ਬਾਰੇ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਹੋਂਦ ਨਹੀਂ; ਜਿਵੇਂ ਪੂਰਵਲੇ ਜਨਮ ਦੀਆਂ ਕਲਪਨਾਵਾਂ। ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿਚ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਪਲਾਯਨ ਦਾ ਮਤਲਬ ਹੈ, ਇਸ ਜਨਮ ਦੀਆਂ ਦੁਖੀ ਯਾਦਾਂ ਤੋਂ ਪਲਾਯਨ। ਮਹਾਨਾਇਕ ਦਾ ਗੁਣ ਸਿਮਰਤੀਵਾਨ ਹੋਣਾ ਵੀ ਹੈ। *ਕਾਵ੍ਯ ਪ੍ਰਕਾਸ਼* ਵਿਚ ਸਿਮਰਣ ਦਾ ਅਲੰਕਾਰ ਦੇਖੋ: ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਯਸ਼ੋਧਾਂ ਦਾ ਮੰਮਾ ਹੱਥ ਚ ਲੈ ਕੇ ਚੁੰਘਣ ਲੱਗਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਇਕਦਮ ਉਹਨੂੰ ਕਿਸੇ ਪਿਛਲੇ ਜਨਮ ਦੀ ਗੱਲ ਯਾਦ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਪਾਂਚਜਨਯ ਸੰਖ ਨੂੰ ਅਪਣੇ ਮੂੰਹ ਨਾਲ਼ ਲਾ ਕੇ ਯੁੱਧ ਦਾ ਆਵਾਹਨ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਜਾ ਸੁਣ ਕੇ ਨਤਮਸਤਕ ਹੋ ਕੇ ਖੜ੍ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਕਈ ਚਿੰਤਕਾਂ ਤੇ ਸਾਇੰਸਦਾਨਾਂ ਦੀ ਇਕ ਰਾਏ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਕਾਇਨਾਤ ਦਾ ਕੋਈ ਮਕਸਦ ਨਹੀਂ ਤੇ ਰੱਬ ਨੂੰ ਖ਼ਾਰਜ ਕਰਕੇ ਆਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਹ ਸਾਰੀ ਖੇਡ ਮਹਾਧਮਾਕੇ ਵਾਲ਼ੇ ਐਵੇਂ ਹੋਏ ਹਾਦਸੇ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ ਸੀ। ਜਦ ਕਾਇਨਾਤ ਦਾ ਹੀ ਕੋਈ ਮਤਲਬ ਨਹੀਂ, ਤਾਂ ਬਾਕੀ ਮਤਲਬ ਰਹ ਕਿਸ ਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਫ਼ਿਲਮਾਂ ਦੇ ਗੀਤ ਪਿਆਰ ਦੀ ਤੜਪ ਦੀ ਬੜੀ ਚੰਗੀ ਤਸਵੀਰ ਖਿੱਚਦੇ ਹਨ। **ਚੋਰੀ ਚੋਰੀ** ਫ਼ਿਲਮ ਦੇ ਇਸ ਗੀਤ ਦਾ ਡੂੰਘਾ ਮਤਲਬ ਹੈ – ਜਹਾਂ ਮੈਂ ਜਾਤਾ ਹੂੰ, ਵਹੀਂ ਚਲੀ ਆਤੀ ਹੋ...। – ਕਿਸੇ ਘਟਨਾ ਨੂੰ ਵਾਪਰਾਉਣ ਦੀਆਂ ਐਕਟਰਾਂ ਦੀਆਂ

ਹਰਕਤਾਂ ਪਾਗਲਾਂ ਦੀਆਂ ਨਹੀਂ, ਤਾਂ ਹੋਰ ਕਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। **ਚੋਰੀ ਚੋਰੀ** ਫ਼ਿਲਮ ਦਾ ਇਹ ਗੀਤ ਓਦੂੰ ਅਗਾਂਹ ਦਾ ਸੁਦਾਈਪੁਣਾ ਹੈ। ਨਰਗਿਸ ਤੇ ਰਾਜ ਕਪੂਰ ਨੱਚਦੇ ਰਬੜ ਦੇ ਬਾਵੇ ਬਣੇ ਹੋਏ ਹਨ; ਪੁਤਲੀਆਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਡੋਰ ਕਿਸੇ ਅਣਡਿੱਠ ਦੇ ਹੱਥ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਬੌਂਗੀਆਂ ਹਰਕਤਾਂ ਸਾਡੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਦੇ ਗੇੜ ਨੂੰ ਤੋੜਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ਼ਕ ਵਿਚ ਬੰਦਾ ਨਾਰਮਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਨੱਚਦੇ ਬਾਵੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਵਲ ਦੇਖਦੇ ਤਕ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਕੁਝ ਵੀ ਆਪ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਗਾਉਣ ਵਾਲ਼ਾ ਵੀ ਕੋਈ ਹੋਰ ਹੈ। ਫ਼ਿਲਮ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲ਼ੇ ਨੇ ਅਣਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਪਾਟੀ ਗੇਂਦ ਵਾਂਙ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਦਿਖਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਜੋ ਕੰਮ ਅਕਲ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕੀ, ਉਹ ਬਾਵਿਆਂ ਦੀਆਂ ਬੌਂਗੀਆਂ ਹਰਕਤਾਂ ਨੇ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਪਰ ਹੈ ਇਹ ਸਮਝਣ ਸਮਝਾਉਣ ਵਾਲ਼ੇ ਦੀ ਅਕਲਮੰਦੀ। ਬਾਵਿਆਂ ਨੇ ਆਪ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ।

ਕਵਿਤਾ ਵਧੇਰੇ ਊਲ-ਜਲੂਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅਤਯਥਾਰਥਵਾਦ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਤਰਕ ਹੈ। ਆਸਮਾਨ ਨੂੰ ਟਾਕੀ ਲਾਉਣਾ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਆਮ ਮੁਹਾਵਰਾ ਹੈ। ਜੇ ਇਸ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਬਣਾਈ ਜਾਏ, ਤਾਂ ਇਹ ਯਥਾਰਥ ਹੋ ਜਾਏਗੀ। ਜੇ ਕੋਈ ਜਾਗਦਿਆਂ ਸ਼ੈਆਂ ਦੇਖਣ ਲਗ ਜਾਏ, ਤਾਂ ਉਹਨੂੰ ਪਾਗਲ ਆਖ ਦੇਈਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਕਵੀ ਨੂੰ ਮਾਣ ਮਿਲ਼ਦਾ ਹੈ। ਕੋਈ ਵੀ ਬਿੰਬ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਬਲੌਰੀ ਡੱਬੀ ਚੋਂ ਕਢ ਕੇ ਦੇਖਿਆਂ ਤਲਿਸਮ ਟੁੱਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਮੂਲ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਜਾਦੂਗਰੀ ਲੁਕੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਸੁਹਣੀ ਧੁਨੀ ਵਾਲ਼ੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਪਰੋ ਕੇ ਖੇਡ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਇਹ ਕਲਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਤੇ ਸ਼ਿਵ ਕੁਮਾਰ ਨੇ ਬਹੁਤ ਵਰਤਾਈ ਹੈ। ਇਹ ਗੀਤ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗਤ ਚਿਤਵ ਕੇ ਦੇਖੋ ਤੇ ਦੇਖੋ ਕੀ ਬਣਦਾ ਹੈ:

ਚਾਨਣ ਦੀ ਫੁਲਕਾਰੀ ਤੋਪਾ ਕੌਣ ਭਰੇ।
ਅੰਬਰ ਗੰਗਾ ਹੁੰਦੀ ਗਾਗਰ ਭਰ ਲੈਂਦੀ
ਦਰਦਾਂ ਦਾ ਦਰਿਆਉ ਵੇ ਕਿਹੜਾ ਘੁਟ ਭਰੇ।

ਸੁਹਣੇ ਸੁਹਣੇ ਸ਼ਬਦ ਸੁਹਣੀ ਸੁਹਣੀ ਬਹਰ ਵਿਚ ਬੰਨ੍ਹੇ ਹੋਏ ਹਨ, ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸ਼ੁਧ ਮਨਤਕ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਨਿਕਲ਼ਦਾ। ਪਰ ਵਿਚਲੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੁੰਦਾ, ਤਾਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋ ਜਾਣਾ ਸੀ; ਪਰ ਜੋ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ, ਉਹਨੂੰ ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿਵੇਂ ਕੀਤਾ ਜਾਏ। ਇਸ ਕਾਵਿ-ਅਲੰਕਾਰ ਦਾ ਨਾਂ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੈ।

ਇਨਸਾਨ ਅਨੋਖਾ ਲਾਡਲਾ ਹੀ ਰਹਣਾ ਹੈ, ਜੋ ਖੇਲਨ ਕੋ ਚੰਦਾ ਮਾਂਗਤਾ ਹੈ। ਕਲਾ ਵਿਚ ਜਿਹੜਾ ਸੰਭਾਵਨਾ ਦਾ ਅੱਡਾਖੱਡਾ ਬਣਾ ਜਾਏ, ਉਹ ਤਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਨੋਖੇ ਲਾਡਲੇ ਦਾ ਖ਼ਿਆਲ ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਉਸਤਾਦਾਂ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਰਾਗ ਦਰਬਾਰੀ ਵਿਚ ਸੁਣਿਆ ਹੋਵੇ, ਤਾਂ ਗੱਲ ਸਮਝ ਆ ਜਾਏਗੀ। ਰੋਸ਼ਨ ਆਰਾ ਬੇਗਮ ਰਾਗ ਵਿਚ ਬੱਝੇ ਬੋਲਾਂ ਬਾਰੇ ਕਹਿੰਦੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ: ਇਤਨਾ ਕੁ ਰੁੱਖਵਾ, ਚੜ੍ਹਨਤ ਦੁੱਖਵਾ – ਨਿੱਕੇ-ਜਿੰਨੇ ਰੁੱਖ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹਨ ਨੂੰ ਕਿੰਨਾ ਦੁੱਖ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਛੋਟੀ-ਜਿਹੀ ਸਾਡੀ ਇਹ ਜ਼ਿੰਦਗਾਨੀ ਹੈ, ਪਰ ਇਹਨੂੰ ਜੀਉਣ ਲਈ ਕਿੰਨੇ ਦੁੱਖ ਝੱਲਣੇ ਪੈਂਦੇ ਹਨ। ਬਾਬਾ ਸ਼ੇਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਆਖਦੇ ਹਨ: ਲੰਮੀ ਲੰਮੀ ਨਦੀ ਬਹੈ। ਇਸ ਨਦੀ ਵਿਚ ਸਮਾਂ ਵਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਹਦਾ ਦੂਜਾ ਨਾਂ ਦੁੱਖ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਉਰਦੂ ਕਵੀ ਨੇ ਇਹਨੂੰ ਅੱਗ ਦਾ ਦਰਿਆ ਆਖਿਆ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਜਿੰਨੇ ਵੀ ਸ਼ਬਦ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਅਰਥ ਇਸੇ ਦਰਿਆ ਤੋਂ ਹੈ। ਮੈਂ ਇਸ ਦਰਿਆ ਵਿਚ ਡੁੱਬਾ ਇਸ ਵੇਲੇ ਕਾਗ਼ਜ਼ ਨਾਲ਼ ਗੱਲਾਂ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ – ਹੈਲੋ ਕਾਗਤ ਜੀ, ਸਤਿ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ! ਤੁਸੀਂ ਮੈਨੂੰ ਬਚਾ ਲਓ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਆਸਮਾਨ ਦੀਆਂ ਤਹਿਆਂ 'ਚ ਲੈ ਜਾਓ। ਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਵੀ ਪਾਰ ਲੈ ਜਾ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਮੁਕਤ ਕਰੋ। – ਉਫ਼! ਮੈਂ ਤਾਂ ਭੁੱਲ ਈ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਆਸਮਾਨ ਵੀ ਤਾਂ ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਹੀ ਹੈ ਤੇ ਮੁਕਤੀ ਵੀ। ਹੁਣ ਮੈਂ ਕੀ ਕਰਾਂ?

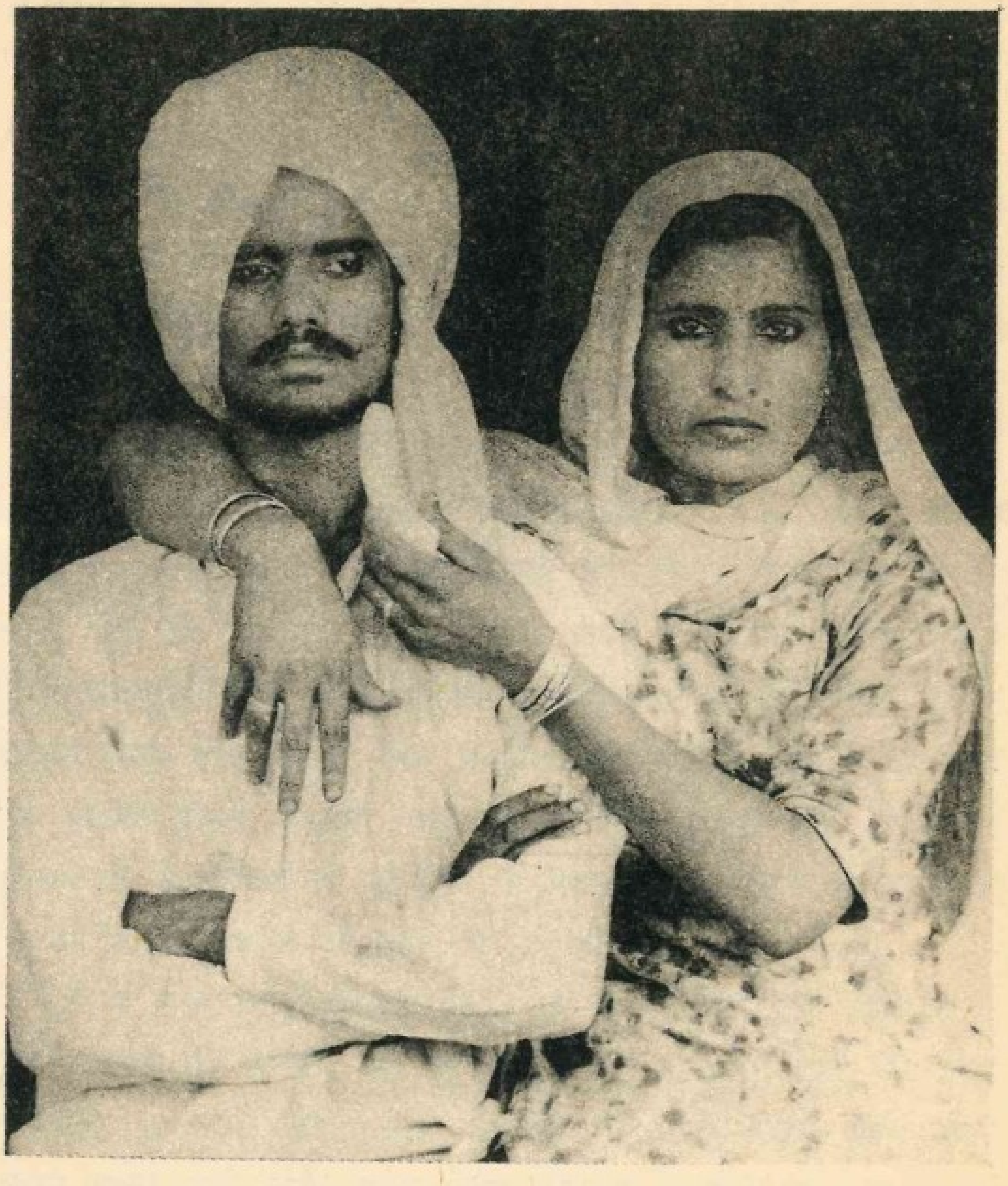

5

ਪ੍ਰੇਮ ਕੇਲਾ

ਆਸ਼ਕਾਂ ਦੀ ਇਹ ਤਸਵੀਰ ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਸਾਲ ਪਹਲਾਂ ਖਿੱਚੀ ਸੀ। ਫੋਲ਼ਾਫਾਲ਼ੀ ਕਰਦਿਆਂ ਮੇਰੀ ਨਜ਼ਰ ਇਸ ਤਸਵੀਰ 'ਤੇ ਪੈਣੀ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਅਣਡਿੱਠ ਕਰ ਦੇਣੀ। ਹੁਣ ਇਹਦੇ ਮਾਅਨੇ ਅਨੋਖੇ ਹਨ ਤੇ ਇਸ ਬਾਬਤ ਮੇਰਾ ਲਿਖਣ ਨੂੰ ਚਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਇਹ ਤਸਵੀਰ ਖਿੱਚਣ ਤੇ ਬਣਾਉਣ ਤੋਂ ਛੁਟ ਮੇਰਾ ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਦਖ਼ਲ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਹ ਆਸ਼ਕ ਆਏ ਤੇ ਆਖਣ ਲੱਗੇ: ਫੋਟੂ ਲਹੌਣੀ ਆਂ। ਬਾਕੀ ਸਾਰਾ ਕੰਮ ਕੁੜੀ ਦਾ ਸੀ – ਕਿਹੜੇ ਪਾਸੇ ਬੈਠਣਾ ਹੈ, ਕਿਵੇਂ ਬੈਠਣਾ ਹੈ ਤੇ ਕੈਮਰੇ ਦਾ ਬਟਣ ਦੱਬਣ ਵੇਲੇ ਕੀ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਤੇ ਕੈਮਰੇ ਨੇ ਜੋ ਦੇਖਿਆ, ਉਹ ਇਸ ਤਸਵੀਰ ਵਿਚ ਦਰਜ ਹੈ। ਪੈਸੇ ਦੇ ਕੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਸਵੀਰ ਲਹਾਉਣ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਇਹਨੇ ਬੜੀਆਂ ਸੋਚਾਂ ਮਗਰੋਂ ਕੀਤਾ ਹੋਏਗਾ। ਇਹਨੇ ਕਿੰਨੇ ਪੋਜ਼ ਸੋਚੇ ਹੋਣਗੇ ਜਾਂ ਸ਼ਾਇਦ ਇਹ ਪੋਜ਼ ਇਹਨੇ ਸੁੱਤੀ ਪਈ ਨੇ ਦੇਖਿਆ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਇਹ ਤਾਂ ਹੋ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ ਕਿ ਇਹਨੇ ਕਿਸੇ ਦੀ ਰੀਸ ਕੀਤੀ ਹੋਏ। ਕਾਮਸੂਤਰ ਦੇ ਰਾਜਸਥਾਨੀ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਚਿਤ੍ਰ ਤਾਂ ਇਹਨੇ ਕਿਥੇ ਦੇਖੇ ਹੋਣਗੇ। ਇਹ ਅਕਸ ਇਸ ਗੱਲੋਂ ਮੌਲਿਕ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਲਾਂ ਕਿਸੇ ਪੰਜਾਬੀ ਆਸ਼ਕਾਂ ਨੇ ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਫ਼ੋਟੋ ਨਹੀਂ ਸੀ ਖਿਚਵਾਈ ਤੇ ਸ਼ਾਇਦ ਨਾ ਹੀ ਇਸ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ। ਪਿੰਡ ਦੀ ਕੁੜੀ ਦਸ ਰਹੀ ਹੈ ਕਿ ਪਿਆਰ ਪਛਾਣ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਕਬਜ਼ਾ ਵੀ ਹੈ।

ਕੈਮਰੇ ਨਾਲ਼ ਖਿੱਚੀ ਕਿਸੇ ਤਸਵੀਰ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਹਨੇ ਸਮੇਂ ਨੂੰ ਚੌਖਟੇ ਚ ਜੜਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਸਵੀਰ ਦਾ ਸਮਾਂ ਚੋਰੀ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਚੋਰੀ ਬਿਨਾਂ ਯਾਰੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਵਸਲ ਵਿਚ ਆਸ਼ਕਾਂ ਨੂੰ ਵੇਲਾ ਲੰਘ ਜਾਣ ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਵਿਛੋੜੇ ਚ ਤਾਂ ਵੇਲਾ ਲੰਘਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਓਦੋਂ ਤਾਂ ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ ਦੇ ਕਹਣ ਵਾਂਙ ਬ੍ਰਿਹੋਂ ਦੀ ਵਗਦੀ 'ਨੇਰ੍ਹੀ ਚ ਅਕਲ ਦਾ ਦੀਵਾ ਨਹੀਂ ਬਲ਼ਦਾ। ਓਦੋਂ ਤਾਂ ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਤਸਵੀਰ ਦਾ ਵੀ ਕੋਈ ਆਸਰਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ; ਸੱਜਣ ਦੀ ਯਾਦ ਦਾ ਵੀ ਨਹੀਂ।

ਸਾਫ਼ ਦਿਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਦੋਹਵੇਂ ਪਤੀ ਪਤਨੀ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਅਪਣੇ

ਪਤੀ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਤੀਵੀਂ ਆਦਮੀ ਵੀ ਆਖੀਦਾ ਹੈ। ਖ਼ੈਰ, ਤੀਵੀਂ ਆਦਮੀ ਤਾਂ ਇਹ ਹਨ ਹੀ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਵਿਆਹੇ ਹੋਏ ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਤਸਵੀਰ ਨਹੀਂ ਖਿਚਵਾਉਂਦੇ। ਇਹ ਆਸ਼ਕ ਹਨ, ਭਾਵੇਂ ਕਿਸੇ ਵਰਜਿਤ ਰਿਸ਼ਤੇ ਚ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਕੁਝ ਲੱਗਦੇ ਵੀ ਹੋਣ। ਆਸ਼ਕ ਸ਼ਬਦ ਰਤਾ ਭਦਰ ਹੈ, ਕਵਿਤਾ ਤੇ ਲੋਕ ਗੀਤਾਂ ਚ ਵਰਤਿਆ ਜਾਣ ਵਾਲ਼ਾ। ਆਮ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਇਹ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ਼ ਫਸੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਬੰਦਾ ਫਸਦਾ ਕਿਸ ਚੀਜ਼ ਵਿਚ ਹੈ? ਜਾਲ਼ ਵਿਚ, ਚਿੱਕੜ, ਫਾਹੀ, ਪਿੰਜਰੇ, ਕੁੜਿੱਕੀ ਕੁੰਡੀ ਤੇ ਟੋਹੇ ਵਿਚ। ਫਸਣ ਦੀਆਂ ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਸ਼ੈਆਂ ਖੁਲ੍ਹ ਦੇ ਉਲ਼ਟ ਹਨ। ਤਾਂ ਵੀ ਇਨਸਾਨ ਫਸਣ ਦੇ ਤਰਲੇ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਏਸ ਪਰਾਧੀਨਤਾ ਲਈ ਬੰਦਾ ਅਪਣੀ ਜਾਨ ਵੀ ਦੇ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਹਨੂੰ ਇਸੇ ਮਰਨ ਚ ਜੀਊਣ ਦਿਸਦਾ ਹੈ। ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਦੀ ਇਹ ਗੱਲ ਆਮ ਮਰਦ ਨੂੰ ਦੱਸੋ, ਤਾਂ ਉਹਨੂੰ ਜਚਣੀ ਨਹੀਂ: ਕਬੀਰ ਭਗ ਕੀ ਪ੍ਰੀਤੜੀ ਕੇਤੇ ਗਏ ਗਡੰਤ /ਕੇਤੇ ਅਜਹੂੰ ਜਾਇਸੀਂ ਨਰਕ ਹਸੰਤ ਹਸੰਤ। [ਭਗ ਦੀ ਪ੍ਰੀਤ ਦੇ ਚਿੱਕੜ ਵਿਚ ਫਸਦੇ ਕਿੰਨੇ ਹੀ ਨਰਕ ਚਲੇ ਗਏ ਤੇ ਅੱਜ ਵੀ ਕਿੰਨੇ ਹੀ ਹੱਸਦੇ ਹੱਸਦੇ ਨਰਕ ਜਾਣਗੇ।] ਕਬੀਰ ਜੀ ਤਾਂ ਇਥੋਂ ਤਕ ਵੀ ਆਖ ਗਏ ਹਨ ਕਿ ਕਾਮਣ ਤੀਵੀਂ ਤਿੰਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਕਾਲ਼ੀ ਨਾਗਣ ਹੈ।

ਕੈਮਰਾ ਜਿਵੇਂ ਪਰਲੋਕ ਦਾ ਜੀਵ ਹੈ; ਇਹ ਕਾਣਾ ਨਹੀਂ, ਇਹ ਹੁੰਦਾ ਈ ਇਕ-ਅੱਖਾ ਹੈ। ਓਭੜ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਇਹ ਡਰਾਉਂਦਾ ਬਹੁਤ ਹੈ। ਕੈਮਰੇ ਅੱਗੇ ਹੱਸਣਾ ਅਪਣੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਹੁਣ ਜਾ ਕੇ ਆਇਆ ਹੈ; ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਸਾਡੀਆਂ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਚ ਜਣੇ ਬੜੇ ਘਬਰਾਏ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਇਹ ਮੁੰਡਾ ਕੁੜੀ ਨਜ਼ਰ ਆ ਰਹੇ ਹਨ। ਮੁੰਡਾ ਘੁੱਟਿਆ-ਵੱਟਿਆ ਬਾਹਵਾਂ ਇਕੱਠੀਆਂ ਕਰੀ ਬੈਠਾ ਹੈ। ਕੁੜੀ ਭਾਵੇਂ ਮੁੰਡੇ ਦੇ ਗਲ਼ ਵਿਚ ਬਾਂਹ ਪਾਈ ਬੈਠੀ ਹੈ, ਪਰ ਡਰੀ ਹੋਈ ਇਹ ਵੀ ਹੈ; ਤੇ ਅਪਣੇ ਡਰ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਕੇਲੇ ਨੂੰ ਢਾਲ਼ ਬਣਾ ਲਿਆ ਹੈ; ਟੂਣੇ ਦੀ ਕੋਈ ਸ਼ੈਅ, ਜਿਸ ਨਾਲ਼ ਬਲਾ ਨੇ ਟਲ਼ ਜਾਣਾ ਹੈ। ਇਵੇਂ ਵੀ ਲਗਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਇਹ ਕਲੋਲ ਕਰਦੇ ਉੱਤੋਂ ਕਿਸੇ ਨੇ ਦੇਖ ਲਏ ਹੋਣ ਤੇ ਅੱਗਿਓਂ ਇਹ ਆਖ ਰਹੇ ਹੋਣ: ਤਾਂ

ਫੇਰ, ਕੀ ਕਰ ਲਓਗੇ ਸਾਡਾ? ਇਹ ਉਦਾਸ ਵੀ ਲੱਗਦੇ ਹਨ।

ਕੇਲਾ ਇਸ ਤਸਵੀਰ ਦਾ ਧੁਰਾ ਹੈ। ਜੇ ਇਹ ਕੇਲਾ ਨਾ ਹੁੰਦਾ ਤੇ ਕੁੜੀ ਮੁੰਡਾ ਸਹਜ ਬੈਠੇ ਹੁੰਦੇ, ਜਾਂ ਜੇ ਗਲ਼ ਚ ਬਾਂਹ ਵੀ ਪਾਈ ਹੁੰਦੀ, ਤਾਂ ਵੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬਣਨੀ। ਇਥੇ ਕੇਲਾ ਬੰਧੇਜ ਵਾਲ਼ੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਖੁਲ੍ਹ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨ ਹੈ। ਇਹ ਦਰਸ਼ਕ ਨੂੰ ਵੰਗਾਰਦਾ, ਉਕਸਾਉਂਦਾ ਤੇ ਪ੍ਰੇਰਦਾ ਹੈ। ਦਿਖਾ ਕੇ ਕੀਤੀ ਹਰਕਤ ਦਾ ਜਿਨਸੀ ਮਤਲਬ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਇਹ ਫ਼ੋਟੋ ਫ਼ੈਮਿਲੀ ਐਲਬਮ ਚ ਲੱਗਣ ਵਾਲ਼ੀ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਰਵਾਇਤੀ ਬੰਧਨ ਨੂੰ ਤੋੜਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਚ ਜੜਾ ਕੇ ਕੰਧ 'ਤੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਟੰਗੀ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਇਹ ਲੀੜਿਆਂ ਚ ਲੁਕੋ ਕੇ ਰੱਖਣ ਵਾਲ਼ੀ ਤਸਵੀਰ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਵੀ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਦਿਲ ਦੇ ਕਹਣ ਵਾਂਙ 'ਸਸਤੇ ਸਾਬਣ ਕਰੀਮ ਦੀ ਮਹਕ' ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਆਸ਼ਕਾਂ ਦੇ ਚੇਤੇ ਵਿਚ ਜੜੀ ਹੋਈ ਤਸਵੀਰ ਹੈ। ਫ਼ੈਮਿਲੀ ਐਲਬਮਾਂ ਚ ਜੜੀਆਂ ਫ਼ੋਟੋਆਂ ਚ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਖੇੜਾ ਅਕਸਰ ਸੱਚਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ; ਅਸੀਂ ਅਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਕਲੇਸ਼ 'ਤੇ ਪਰਦਾ ਪਾ ਕੇ ਫ਼ੋਟੋ ਖਿਚਵਾਉਂਦੇ ਹਾਂ।

ਵਾਤਸਾਯਨ ਤੇ ਕੋਕਾ ਪੰਡਤ ਪੰਜਾਂ ਇੰਦਰੀਆਂ ਦੇ ਭੋਗ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪਿਆਰ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਮਹਕਦਾ ਵੀ ਹੈ ਤੇ ਇਹਦਾ ਸਵਾਦ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਮੁਸ਼ਕ ਨਾਲ਼ ਯਾਦ ਜੁੜੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕੇਲੇ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਧੁਨੀ ਸੁਣ ਕੇ ਜਾਂ ਉਚਰ ਕੇ, ਕੇਲਾ ਦੇਖ ਕੇ, ਖਾ ਕੇ ਤੇ ਸੁੰਘ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਆਸ਼ਕਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਤਸਵੀਰ ਜ਼ਰੂਰ ਚੇਤੇ ਆਉਂਦੀ ਹੋਵੇਗੀ ਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਕੇ ਅਪਣੇ ਵਸਲ ਦਾ ਏਨੇ ਸਾਲ ਪਹਲਾਂ ਲਿਆ ਸਵਾਦ ਵੀ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਚ ਕੇਲੇ ਦੇ ਦਸ ਨਾਂ ਹਨ। ਦੁਆਬੀ ਵਿਚ ਕੇਲੇ ਨੂੰ ਛੱਲੀ ਵੀ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੜ੍ਹਵਾਲੀ ਲੋਕ ਗੀਤ ਨੂੰ ਰਤਾ ਬਦਲ ਕੇ ਮੈਂ ਇਹ ਬੋਲੀ ਬਣਾਈ ਹੈ: ਯਾਰ ਮੇਰਾ ਕੇਲੇ ਦੀ ਛੱਲੀ, ਮੈਂ ਖਾ ਖਾ ਨਹੀਂ ਰੱਜਦੀ।

ਛਿੱਲੇ ਹੋਏ ਕੇਲੇ ਦਾ ਜੇ ਡੂੰਘਾ ਮਤਲਬ ਕੱਢਣਾ ਹੋਏ, ਤਾਂ ਉਹਦੇ ਵਾਸਤੇ ਫ਼ਰਾਇਡ ਦੀਆਂ ਪੋਥੀਆਂ ਵਾਚਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ। ਆਦਮ ਤੇ ਹੱਵਾ ਨੂੰ ਅਦਨ ਦੇ ਬਾਗ਼ ਵਿੱਚੋਂ ਸਿਉਂ ਖਾਣ ਕਰ ਕੇ ਨਿਕਲਣਾ ਪਿਆ

ਸੀ। ਧਰਤੀ ਦੀ ਇਸ ਹੱਵਾ ਬੀਬੀ ਨੇ ਕੇਲੇ ਦਾ ਵਰਜਿਆ ਫਲ ਅਪਣੇ ਆਦਮ ਨੂੰ ਖਵਾਇਆ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਉਹਦੀ ਪੱਕੀ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਵੀ ਰੱਖੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਬਾਗ਼ ਵਿੱਚੋਂ – ਜਿਹਨੂੰ ਬਾਬਾ ਸ਼ੇਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਸੁਹਾਵਾ ਬਾਗ਼ ਆਖਦੇ ਹਨ – ਕੋਈ ਰੱਬ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਧਕ ਕੇ ਕਿਥੇ ਸੁੱਟੇਗਾ?

ਇਸ ਤਸਵੀਰ ਨੂੰ ਨੀਝ ਲਾ ਕੇ ਦੇਖਿਆਂ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਦੋਹਵੇਂ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਚ ਦੇਖ ਰਹੇ ਹਨ ਤੇ ਸ਼ੀਸ਼ਾ ਜਿਵੇਂ ਮੈਂ ਹਾਂ। ਫੇਰ ਲਗਦਾ ਹੈ, ਨਹੀਂ ਇਹ ਤਾਂ ਮੈਂ ਹਾਂ, ਜੋ ਮੋਹਰੇ ਦਿਸਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਤਸਵੀਰ ਚਤਾਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇੱਕੋ ਮੂਲ ਵਿੱਚੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਇਸਤਰੀ-ਪੁਰਸ਼ ਦਾ ਕੋਈ ਵੈਰ ਨਹੀਂ; ਜੇ ਹੈ, ਤਾਂ ਹੋਣਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੀਏ। ਇਹ ਵਿਪਰੀਤ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਪੂਰਕ ਹਨ। ਦੋਹਵਾਂ ਦਾ ਇਕ ਦੂਏ ਬਿਨਾਂ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਨਹੀਂ। ਜਾਂ ਅਸੀਂ ਇਹ ਮੰਨ ਹੀ ਲਿਆ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਬੀਰ ਸਾਹਬ ਆਖਦੇ ਹਨ – ਕੇਲਾ ਪਾਕਾ ਝਾਰਿ। ਕਿ ਕੰਡਿਆਲ਼ੀ ਝਾੜੀ ਨੂੰ ਕੇਲਾ ਮੰਨ ਕੇ ਮੂਰਖ ਗਵਾਰ ਲੋਕ ਮੁਗਧ ਬੈਠੇ ਹਨ।

6

ਗੋਰਕੀ ਦੀ ਕਾਲ਼-ਕੋਠੜੀ

ਸੋਵੀਅਤ ਯੂਨੀਅਨ ਜਾਣ ਦਾ ਬੜੇ ਲੋਕ ਸੁਫ਼ਨਾ ਲੈਂਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸੀ। ਮੇਰਾ ਇਹ ਸੁਫ਼ਨਾ 1989 ਵਿਚ ਓਥੇ ਗਏ ਦਾ ਟੁੱਟਾ। ਕਿਤੇ ਵੀ ਖੇੜਾ ਨਜ਼ਰ ਨਾ ਆਇਆ ਤੇ ਨਾ ਰੌਣਕ। ਓਦੋਂ ਦੇ ਸਫ਼ਰ ਦੀਆਂ ਖਿੱਚੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਜਦ ਕਦੇ ਦੇਖਦਾ ਹਾਂ, ਤਾਂ ਹੌਲ ਪੈਣ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਤਸਵੀਰ ਸੇਂਟ ਪੀਟਰਸਬਰਗ ਦੇ ਟਾਪੂ ਵਿਚ ਬਣੇ ਪੀਟਰ ਪਾਲ ਕਿਲੇ ਵਿਚ ਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਮੈਂ ਬੌਂਦਲ਼ਿਆ ਹੋਇਆ ਕੈਮਰੇ ਵਲ ਝਾਕ ਰਿਹਾ ਹਾਂ।

ਪੀਟਰ ਪਾਲ ਕਿਲਾ ਜ਼ਾਰਸ਼ਾਹੀ ਦੇ ਵੇਲੇ ਦਾ ਕਾਲ਼ਾਪਾਣੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਹੁਣ ਓਥੇ ਕੈਦੀ ਨਹੀਂ, ਟੂਰਿਸਟ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਯੂਰਪ ਦੇ ਕਿਲਿਆਂ ਵਰਗਾ ਕਿਲਾ ਹੈ। ਅਨ੍ਹੇਰਾ ਡਿਓੜੀ ਤੋਂ ਹੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੇਲਰ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚ ਹੱਥਕੜੀਆਂ, ਬੇੜੀਆਂ, ਕੈਦੀਆਂ ਦੇ ਫ਼ਾਂਸੀ ਦੇ ਵਾਰੰਟ ਸਜਾ ਕੇ ਰੱਖੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਪੌੜੀਆਂ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਕਾਲ਼-ਕੋਠੜੀਆਂ ਦੀ ਪਾਲ਼ ਹੈ। ਇਕ ਕੋਠੜੀ ਦੇ ਬਾਹਰ ਲਿਖਿਆ ਸੀ: ਇਥੇ ਅਲੈਗਜ਼ਾਂਦਰ ਉਲੀਆਨੋਫ਼ [ਲੇਨਿਨ ਦਾ ਵੱਡਾ ਭਾਈ] ਕੈਦ ਰਿਹਾ। ਇਹ ਏਸੇ ਜੇਲ ਵਿਚ ਫਾਹੇ ਲੱਗਾ ਸੀ। ਲਾਗਲੀ ਕੋਠੜੀ ਦੇ ਬਾਹਰ ਗੋਰਕੀ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹਨੇ 1905 ਦੇ ਇਨਕਲਾਬ ਵੇਲੇ ਇਥੇ ਕੈਦ ਕੱਟੀ। ਗੋਰਕੀ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ਼ ਹੀ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਝੁਣਝੁਣੀ ਫਿਰ ਗਈ। ਨਿੱਕੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਇਹਦੀ ਪਹਲੀ ਪੜ੍ਹੀ ਕਿਤਾਬ ਮੇਰਾ ਬਚਪਨ ਦੀ ਮਹਕ ਯਾਦ ਆ ਗਈ। ਹਿਮਾਚਲ ਵਿਚ ਮੱਕੀ ਦੀ ਪੈਲ਼ੀ ਗੁੱਡਦਾ ਬੁੜ੍ਹਾ ਯਾਦ ਆਇਆ, ਜਿਹਨੇ *ਮਾਂ* ਨਾਵਲ ਪੜ੍ਹਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਕੋਠੜੀ ਤਾਂ ਖ਼ਾਲੀ ਸੀ। ਇਤਿਹਾਸ ਬਣੀ ਥਾਂ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖ਼ਾਲੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਘਰ ਦੀ ਸੱਖਣ ਬੜੀ ਵੱਖਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ – ਇਹ ਧੁੰਦ ਵਾਂਙ ਲਟਕਦੀ ਹੈ। ਕੈਦ ਦੀ ਸੱਖਣ ਪਥਰੀਲੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕੰਧ ਵਿਚ ਲੋਹੇ ਦਾ ਮੰਜਾ ਤੇ ਮੇਜ਼ ਜੜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ; ਮੇਜ਼ ਦੇ ਉੱਤੇ ਬਿਜਲੀ ਦੇ ਲਾਟੂ ਦਾ ਆਲ਼ਾ। ਹੱਗਣ ਮੂਤਣ ਲਈ ਖੂੰਜੇ ਵਿਚ ਰੱਖੀ ਬਾਲ਼ਟੀ। ਸਿਰ ਤੋਂ ਉਤਾਂਹ ਦੋਹਰੇ ਜੰਗਲ਼ਿਆਂ ਵਾਲ਼ਾ ਰੋਸ਼ਨਦਾਨ। ਕੈਦ ਦੇ ਘੁਪ ਅਨ੍ਹੇਰੇ ਵਿਚ ਇਹੀ ਚਮਕਦਾ ਟੁਕੜਾ ਹੁੰਦਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਆਸਮਾਨ ਨਹੀਂ ਦਿਸਦਾ ਸੀ। ਬੰਦਾ ਆਸਮਾਨ ਨਾ

ਦੇਖ ਸਕੇ; ਸੂਰਜ ਤੇ ਚੰਨ ਤਾਰੇ ਨਾ ਦੇਖ ਸਕੇ; ਇਸ ਤੋਂ ਭੈੜੀ ਸਜ਼ਾ ਹੋਰ ਕੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ? ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਜੇਲ ਦੀ ਕੋਠੜੀ ਜਿਥੇ ਮੈਂ ਦੋ ਸਾਲ ਕੱਟੇ ਸਨ, ਇਸ ਕੋਠੜੀ ਨਾਲ਼ੋਂ ਹਵਾਹਾਰੀ ਸੀ। ਪਰ ਓਥੇ ਮੇਜ਼ ਤੇ ਮੰਜਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦਾ।

ਉਸ ਖ਼ਾਲੀ ਕੋਠੜੀ ਅੰਦਰ ਹੋਰ ਕੀ ਦੇਖਣਾ ਸੀ। ਬਾਹਰ ਲਿਖਿਆ ਸੀ: ਫ਼ੋਟੋ ਲਾਹੁਣਾ ਮਨ੍ਹਾਂ ਹੈ। ਮੈਂ ਅਪਣੇ ਨਾਲ਼-ਦੇ ਨੂੰ ਆਖ ਕੇ ਫ਼ੋਟੋ ਖਿਚਵਾ ਲਈ। ਅੱਜ ਇਹ ਫ਼ੋਟੋ ਦੇਖ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਸ਼ਰਮ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਓਥੇ ਜਾਣਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਚਾਹੀਦਾ। ਮੈਂ ਇਨਸਾਨਾਂ ਦਾ ਤਸੀਹਾ-ਘਰ ਕਿਉਂ ਦੇਖਿਆ? ਦੇਖੋ, ਬੰਦਾ ਕਿੰਨਾ ਸ਼ੇਖ਼ੀਖ਼ੋਰਾ ਹੈ, ਜੋ ਐਸੀ ਮਨਹੂਸ ਥਾਂ ਖੜ੍ਹਾ ਵੀ ਸਮਝਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਵੇਂ ਇਹ ਫ਼ੋਟੋਗਰਾਫ਼ਰ ਦਾ ਸਟੂਡੀਓ ਹੋਵੇ। ਐਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਤਾਂ ਲੋਕ ਤਾਜਮਹਲ, ਪੈਰਿਸ ਦੇ ਆਈਫ਼ਲ ਟਾਵਰ, ਜਾਂ ਲੰਡਨ ਦੇ ਕਬੂਤਰਾਂ ਵਾਲ਼ੇ ਟ੍ਰਫ਼ਾਲਗਰ ਚੌਕ ਵਿਚ ਖੜ੍ਹੋ ਕੇ ਖਿਚਵਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਖ਼ਾਹਸ਼ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਫ਼ੋਟੋ 'ਚੰਗੀ' ਆਵੇ। ਤਬਾਹੀ ਦੀ ਖਿੱਚੀ ਤਸਵੀਰ ਵਿਚ ਵੀ ਸੁਚੱਜੀ ਵਿਉਂਤ (ਕੰਪੋਜ਼ੀਸ਼ਨ) ਦਰਕਾਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕੁਹਜ ਵਿਚ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗਤ ਸੁਹਜ ਲਭਣਾ ਬੜੀ ਅਜੀਬ ਪ੍ਰਵ੍ਰਿਤੀ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਪਛਤਾਵਾ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਗੋਰਕੀ ਦੀ ਸਮਾਧੀ ਕਿਉਂ ਭੰਗ ਕੀਤੀ? ਕੈਦੀ ਨੰਗਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹਨੂੰ ਓਹਲਾ ਚੰਗਾ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਅਪਣਾ ਨੰਗ ਨਹੀਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਦਿਖਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ। ਕੈਦੀ ਤੇ ਪਹਰੇਦਾਰ ਦੀ ਇਸ ਕਰਕੇ ਵੀ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਤਣੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਕੈਦੀ ਜਿਥੇ ਖਾਂਦਾ ਹੈ, ਓਥੇ ਹੀ ਹੱਗਦਾ ਹੈ। ਪਤਾ ਹੀ ਹੈ, ਇਹ ਗੱਲ ਕਿਹਦੇ ਬਾਰੇ ਆਖੀਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਲ਼-ਕੋਠੜੀ ਵਿਚ ਸਤਾਲਿਨਸ਼ਾਹੀ ਦਾ ਕਾਰਿੰਦਾ ਨਹੀਂ, ਜ਼ਾਰਸ਼ਾਹੀ ਦਾ ਬਾਗ਼ੀ ਹੁਣ ਵੀ ਕੈਦ ਹੈ। ਇਸ ਕੋਠੜੀ ਨੂੰ ਸਤਾਲਿਨਸ਼ਾਹੀ ਵੇਲੇ ਦੇ ਅਣਖੀ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀਆਂ ਕਾਲ਼-ਕੋਠੜੀਆਂ ਮੂੰਹ ਚਿੜਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਏਕਾਂਤ ਕੈਦ ਤੋਂ ਮਾੜੀ ਹੋਰ ਕੋਈ ਸਜ਼ਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਇਹ ਸਰੀਰ 'ਤੇ ਨਹੀਂ, ਮਨ 'ਤੇ ਮਾਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਹਨੂੰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਬਿਆਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਉਫ਼, ਉਹ ਥਾਂ; ਜਿਥੇ ਇਨਸਾਨ ਇਨਸਾਨ ਨੂੰ ਨਾ ਛੁਹ

ਸਕੇ। ਛੂਹ ਨੂੰ ਤਾਂ ਜਾਨਵਰ ਵੀ ਤਰਸਦੇ ਹਨ। ਕੈਦ ਵਿਚ ਦਿਨ ਬੜਾ ਔਖਾ ਲੰਘਦਾ ਹੈ, ਸਾਲ ਲੰਘਦਿਆਂ ਦਾ ਪਤਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ। ਉਸ ਥਾਂ ਉਹਦਾ ਸਰੀਰ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕੈਦ ਤਾਂ ਜਾਨਵਰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ। ਓਥੇ ਹੁਣ ਦਾ ਵੇਲਾ ਛਪਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਓਥੇ ਜਾਂ ਲੰਘ ਗਿਆ ਵੇਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਆਉਣ ਵਾਲ਼ਾ। ਵਿਚਾਲੇ ਬੰਦੇ ਦਾ ਘਾਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਏਕਾਂਤ ਕੈਦ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਸਹਕਣ ਜੋਗਾ ਹੀ ਛੱਡਦੀ ਹੈ। ਏਨਾ ਜਬਰ ਤਾਂ ਜਾਨਵਰ ਵੀ ਅਪਣੀ ਨਸਲ 'ਤੇ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ।

ਜੇਲਖ਼ਾਨੇ ਧਰਤੀ ਦੇ ਸੀਨੇ 'ਤੇ ਰਿਸਦੇ ਘਾਉ ਹਨ। ਇਹ ਦੁਨੀਆ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਅਨੇਰ੍ਹੀ ਥਾਂ ਹੈ। ਜਿਥੇ ਕਿਤੇ ਵੀ ਇਨਸਾਨ ਕੈਦ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਸਭ ਤੋਂ ਅਨੇਰ੍ਹੀ ਥਾਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਨਸਾਨ ਦੀ ਯਾਦਗਾਰ ਉਹ ਹੈ, ਜਿਹਦੀ ਜ਼ਿਆਰਤ ਕਰਕੇ ਰੂਹ ਖਿੜ ਜਾਏ। ਉਸ ਸੁਫ਼ਨੇ ਦੀ ਤਾਂਘ ਹੋਏ, ਜਿਹੜਾ ਗੋਰਕੀ ਨੇ ਇਸ ਕਾਲ਼-ਕੋਠੜੀ ਵਿਚ ਦੇਖਿਆ ਸੀ। ਵੱਡੇ ਬੰਦਿਆਂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀਆਂ ਪੌੜੀਆਂ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ; ਗ਼ੁਲਾਮੀ ਦੀਆਂ ਨਹੀਂ। ਟਾਲਸਟਾਇ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਗੋਰਕੀ ਅਪਣੀ ਲਿਖਤ ਨਾਲ਼ੋਂ ਵੱਡਾ ਹੈ।

ਜਿਵੇਂ ਸੁਫ਼ਨੇ ਵਿਚ ਕਰੀਦੀਆਂ ਹਨ, ਮੈਂ ਗੋਰਕੀ ਨਾਲ਼ ਬੇਆਵਾਜ਼ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਗੱਲਾਂ ਅਸੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਕਰਦੇ ਹਾਂ, ਜੋ ਕਦੇ ਮੁੱਕਦੀਆਂ ਨਹੀਂ। ਮੈਂ ਆਉਣ ਦੀ ਖਿਮਾ ਮੰਗਦਾ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਦਸਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਮੈਂ ਉਹਦੇ ਜਿੰਨਾ ਹੀ ਬੇਵੱਸ ਹਾਂ। ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਲਗਦਾ ਹੈ, ਗੋਰਕੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਮੁਆਫ਼ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ।

ਅਜਾਇਬਘਰ ਵਧੀਆ ਸ਼ਬਦ ਹੈ – ਅਜੀਬ, ਅਨੋਖੀ, ਅਦਭੁਤ ਥਾਂ। ਪਾਲ ਪੀਟਰ ਕਿਲੇ ਵਿਚ ਗੋਰਕੀ ਦੀ ਕਾਲ਼-ਕੋਠੜੀ ਦਾ ਕੀ ਮਤਲਬ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜਦ ਅਗਲਿਆਂ ਨੇ ਸਾਰਾ ਮੁਲਕ ਹੀ ਕੈਦਖ਼ਾਨਾ ਬਣਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਕੈਦਖ਼ਾਨੇ ਅਜਾਇਬਘਰ ਓਦੋਂ ਹੀ ਬਣੇ ਸੋਭਾ ਦੇਣਗੇ, ਜਦ ਇਕ ਵੀ ਕੈਦਖ਼ਾਨਾ ਨਾ ਰਿਹਾ। ਗੋਰਕੀ ਦੀ ਅਸਲ ਯਾਦਗਾਰ ਉਹਦਾ ਲਿਖਿਆ ਸ਼ਬਦ ਹੈ।

7

ਹਰਨਾਮ ਰਸਨਾ ਕਹਨ

ਮੇਰੇ ਦਿਲਦਾਰ ਉਹ ਲੋਕ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਅਪਹੁੰਚ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਬਹੁਤੇ ਅਕਲਮੰਦ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ, ਰਤਾ ਹਿੱਲੇ ਹੋਏ, ਜਨੂਨੀ ਜਿਵੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੁਝ ਚਿੰਬੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੋਵੇ। – ਇਹ ਕਥਨ ਮੇਰਾ ਨਹੀਂ, ਗੋਰਕੀ ਦਾ ਹੈ। ਹਰਨਾਮ ਵਿਚ ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਸਿਫ਼ਤਾਂ ਸਨ। ਇਹਨੂੰ ਮੈਂ ਪਹਲੀ ਵਾਰ ਪੱਟੀ (ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ) ਦੇਖਿਆ ਸੀ। ਇਹਨੇ ਓਦੋਂ ਦੋ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਸੁਣਾਈਆਂ ਸਨ – ਕੁਨਨ ਕੁਨਨ ਵਾਲ਼ੀ ਤੇ **ਮੇਰੇ ਮੋਢੇ ਤੋਂ ਸਮੁੰਦਰ** ਲਾਹ ਲਵੋ। ਮਹਫ਼ਲ ਵਿਚ ਦੇਵਿੰਦਰ ਸਤਿਆਰਥੀ ਵੀ ਸੀ ਤੇ ਨਵਤੇਜ ਸਿੰਘ ਵੀ। ਸਤਿਆਰਥੀ ਨੇ ਕੁਨਨ ਦਾ ਮਖੌਲ ਉੜਾਇਆ; ਸਾਰੇ ਹੱਸਣ ਲੱਗੇ। ਜ਼ਾਹਰ ਹੈ, ਉਹ ਸਰਾਂ ਬਣਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਸਾਨੂੰ ਬਾਕੀਆਂ ਨੂੰ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਯਥਾਰਥਵਾਦ ਦੀ ਘੂਕੀ ਚੜ੍ਹੀ ਹੋਈ ਸੀ; ਜੋ ਵਾਦ ਧਰਮ ਹੈ। ਧਰਮ ਵਿਚ ਸੰਦੇਹ ਦੀ ਕੋਈ ਗੁੰਜਾਇਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਹਰਨਾਮ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਹੈ:

ਮੈਂ ਜੋ ਹੋਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸਾਂ
ਤੁਹਾਡੇ ਗਿਆਨ ਨੇ ਉਸ ਤੋਂ ਸਦਾ ਹੀ ਦੂਰ ਰੱਖਿਆ ਹੈ
ਜਿਸ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਜਾਣਦਾ ਹਾਂ
ਅਜ ਤਕ ਮੈਨੂੰ ਉਸਨੂੰ ਮਿਲਣ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ
ਤੁਸਾਂ ਮੇਰੇ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਹੋਰ ਕਿਸਮ ਦਾ ਮਨੁੱਖ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ

ਉਹ ਚੜ੍ਹਦੀ ਕਲਾ ਦਾ ਦੌਰ ਸੀ। ਦੇਸ ਵਿਚ ਨਕਸਲਬਾੜੀ ਤੇ ਅਕਵਿਤਾ; ਬਾਹਰ ਵੀਅਤਨਾਮ, ਬੈਕਟ ਤੇ ਗਿਨਜ਼ਬਰਗ। ਮੈਂ ਦਿੱਲੀ ਜਾਣਾ ਤਾਂ ਹਰਨਾਮ ਦੇ ਘਰ ਹੀ ਟਿਕਣਾ। ਫੇਰ ਮਫ਼ਰੂਰੀ ਦੌਰਾਨ ਮੈਂ ਇਹਦੇ ਕੋਲ਼ ਜਾਂ ਇਹਦੇ ਦੱਸੇ ਟਿਕਾਣਿਆਂ 'ਤੇ ਰਹਿੰਦਾ ਰਿਹਾ। ਪੈਸੇ ਦੀ ਥੁੜ ਹਰਨਾਮ ਖਿੜੇ ਮੱਥੇ ਪੂਰੀ ਕਰ ਦਿੰਦਾ। ਇਹਦੀ ਕਰੋਲ ਬਾਗ਼ ਵਿਚ ਸਾੜੀਆਂ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਮਖੌਲ ਨਾਲ਼ ਇਹਨੂੰ 'ਹਰਨਾਮ ਦਾ ਸਾੜੀ ਸੰਸਾਰ' ਕਹਿੰਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸੀ। ਇਹ ਮੈਨੂੰ ਅਪਣੇ ਮੋਟਰ ਸਾਈਕਲ 'ਤੇ ਜੀ ਬੀ ਰੋਡ ਦੇ ਪਿਛਾੜੀ ਸਾੜੀਆਂ 'ਤੇ ਕਸੀਦਾ ਕਢਣ ਵਾਲ਼ੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਕਾਰੀਗਰਾਂ ਦੀ

ਮੰਦਹਾਲੀ ਤੇ ਜਹਾਲਤ ਦਿਖਾਉਣ ਲੈ ਜਾਂਦਾ। ਇਕ ਵਾਰ ਇਹ ਅਪਣੀ ਦੁਕਾਨ 'ਤੇ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਮੁੰਡੇ ਦੇ ਘਰ ਲੈ ਗਿਆ, ਜਿਥੇ ਇੱਕੋ ਤੰਗ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਕਈ ਜੀਅ ਰਹ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਹ ਸੀ ਅਖੌਤੀ ਐਬਸਰਡ ਕਵੀ ਦਾ ਖਰ੍ਹਵੀ ਅਸਲੀਅਤ ਨਾਲ਼ ਅਖੌਤੀ ਇਨਕਲਾਬੀ ਕਵੀ ਦੀ ਸਿਆਣ ਕਰਵਾਉਣ ਦਾ ਤਰੀਕਾ। ਅਸੀਂ ਬਹਸ ਕਰਨ ਲਗਦੇ, ਤਾਂ ਇਹ ਅਖ਼ੀਰ ਚ ਆਖਦਾ: ਹਾਂ, ਪਹਲਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਰੋਟੀ ਤਾਂ ਮਿਲੇ, ਫੇਰ ਇਹ ਮਨ ਦੀਆਂ ਗੰਢਾਂ ਖੋਲ੍ਹਣ ਜੋਗੇ ਵੀ ਹੋ ਜਾਣਗੇ।

ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਹਰਨਾਮ (1934–1990) ਨਾਂ ਦਾ ਵਰਤਾਰਾ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਹੀ ਵਾਪਰਨਾ ਸੀ, ਪਟਿਆਲ਼ੇ ਵਰਗੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਨਹੀਂ। ਹੋਸ਼ਮੰਦ ਉਮਰੇ ਲਹਿੰਦੇ ਪੰਜਾਬੋਂ ਉਜੜ ਕੇ ਦਿੱਲੀ ਚ ਮੁੜ ਜੜ੍ਹਾਂ ਲਾਉਣ ਦੀ ਹਰਨਾਮ ਵਰਗੀ ਜੱਦੋਜਹਦ ਨੂੰ ਕੋਈ ਨਾਵਲ ਜਾਂ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਬੰਨ੍ਹ ਸਕਿਆ। ਸ਼ਾਇਰ ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਇਹ 'ਨਵੀਂ ਕਿਸਮ' ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖਣ ਲੱਗਾ। ਬਹੁਤਾ ਪੜ੍ਹਿਆ ਨਾ ਹੋਣਾ ਇਹਦੇ ਲਈ ਨਿਹਮਤ ਸੀ! ਇਸੇ ਲਈ ਇਹਦੀ ਕਵਿਤਾ ਏਨੀ ਮੌਲਿਕ ਹੈ। ਇਹ ਸਕੂਲ ਦੀ ਕਾਪੀ 'ਤੇ ਲਿਖੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਦਿਖਾਉਂਦਾ, ਜੋ ਇਹ ਚੜ੍ਹਦੀ ਉਮਰੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਪੜ੍ਹਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ।

ਸਵਾਲੀਆ ਨਿਸ਼ਾਨ

ਮੈਂ ਜੋ ਸੋਚਦਾ ਹਾਂ, ਉਹ ਚਿਤਰਦਾ ਹਾਂ; ਉਹ ਨਹੀਂ, ਜੋ ਮੈਂ ਦੇਖਦਾ ਹਾਂ।

– ਪਿਕਾਸੋ

ਹਰਨਾਮ ਦੀ ਕਵਿਤਾ **ਸਵੈਚਿਤ੍ਰ** ਇਹਦੇ ਕਾਵਿ-ਚਿੰਤਨ ਤੇ ਕਾਵਿ-ਸੁਹਜ ਦੀ ਕੁੰਜੀ ਹੈ:

ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਕਵਿਤਾ ਚ ਛਲਾਂਗ ਲਗਾਵਾਂ?
ਪਰ ਮੇਰਾ ਚਿਹਰਾ ਕਈ ਹਿੱਸਿਆਂ ਚ ਕੱਟਿਆ ਜਾਏਗਾ

ਮੇਰਾ ਸ਼ੱਕ
ਹਰ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਗਿਰਦ ਦਾਇਰਾ ਬਣ ਖੜ੍ਹਾ ਹੈ
ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਵੇਖਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ
ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਦਾਇਰਾ ਨਜ਼ਰੀਂ ਆਉਂਦਾ ਹੈ
ਇਸੇ ਲਈ ਸ਼ਬਦ ਤਕ ਪਹੁੰਚਣਾ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੈ

ਸਿਰਜਣਾ ਨੂੰ ਇੰਤਹਾਈ ਅਜ਼ੀਅਤ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਹਰਨਾਮ ਦਾ ਕਮਾਲ ਹੈ। ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਪਹਲੀ ਸਤਰ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ਕਾ ਦੀ 15 ਨਵੰਬਰ 1910 ਦੀ ਲਿਖੀ ਡਾਇਰੀ ਦਾ ਝਉਲ਼ਾ ਹੈ: "ਮੈਂ ਅਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਥੱਕਣ ਨਹੀਂ ਦੇਣਾ। ਮੈਂ ਅਪਣੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਛਲਾਂਗ ਲਗਾਵਾਂਗਾ, ਭਾਵੇਂ ਮੇਰਾ ਚਿਹਰਾ ਕਈ ਹਿੱਸਿਆਂ ਚ ਕੱਟਿਆ ਜਾਏ।" ਹਰਨਾਮ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਲਾਪੀ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਤਾ ਕਿ 'ਮੈਂ' ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਪਹਲਾਂ ਇਕ ਜਾਂ ਕਈ ਵਾਰ ਛਲਾਂਗ ਲਗਾ ਕੇ ਅਪਣਾ ਬੁਰਾ ਹਾਲ ਕਰ ਚੁੱਕਾ ਹੈ।

ਹੋਂਦ ਤੇ ਨਿਰਹੋਂਦ ਦੀਆਂ ਪਰਛਾਈਆਂ ਵਿਚ ਸਿਰਜਨਾ ਹੈ
ਲੀਕ ਇਕ ਜਾਏ ਪਰੋਈ ਹਰ ਘੜੀ ਨੂੰ
ਹਰ ਘੜੀ ਇਹ ਠਾਹ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਸ਼ੀਸ਼ਾ ਤੋੜਦੀ ਹੈ

ਇਹ ਸ਼ੀਸ਼ਾ ਕੋਈ ਅਣਦਿਸਦੀ, ਪਰ ਮੌਜੂਦ ਦੀਵਾਰ ਹੈ। ਇਹ ਦੀਵਾਰ ਸਮਾਂ ਹੈ, ਜਿਹਦਾ ਨਾਂ ਮੌਤ ਹੈ।

ਮੇਰੀ ਝੋਲ਼ੀ ਆਸ ਪਾਓ
ਛਾਂ ਇਥੇ ਹੀ ਰਹੇਗੀ

ਛਾਂ ਹੋਣੀ ਹੈ ਤੇ ਪਰਛਾਂ ਮੌਤ। ਹਰਨਾਮ ਦੀਆਂ ਕਈ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿਚ ਟੁੱਟ ਰਹੇ ਸ਼ੀਸ਼ੇ, ਛਾਂ ਤੇ ਪਰਛਾਂ ਦੇ ਬਿੰਬ ਹਨ। ਸਿਰਜਣਾ ਹੀ ਕਲਾਕਾਰ ਦੀ

ਹੋਣੀ ਹੈ, ਅਜ਼ੀਅਤ ਹੈ, ਮੌਤ ਹੈ।

ਕਵਿਤਾ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਕਵੀ ਨੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਮੁੜ ਤਰਤੀਬ ਦੇ ਕੇ ਨਵੇਂ ਅਰਥ ਪੈਦਾ ਕੀਤੇ ਹਨ, ਜਾਂ ਪੈਦਾ ਕਰ ਸਕਣ ਦਾ ਭਰਮ ਬੁਣਿਆ ਹੈ। ਪਰ ਆਪੂੰ ਸਿਰਜੀ ਸ਼ੈਅ 'ਤੇ ਹੀ ਯਕੀਨ ਨਹੀਂ। ਕਵੀ ਦਾ ਅਪਣਾ ਹੀ ਸ਼ੱਕ ਅਪਣੀ ਹੀ ਸਿਰਜੀ ਕਿਰਤ ਦੁਆਲ਼ੇ ਵਲ਼ਿਆ ਖੜ੍ਹਾ ਹੈ। ਸ਼ਬਦ ਤਕ ਰਸਾਈ ਹੋ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ। ਜਿਸ ਅਜ਼ੀਅਤ ਚੋਂ ਲੰਘ ਕੇ ਕਵਿਤਾ ਤਕ, ਸ਼ਬਦ ਤਕ ਪਹੁੰਚਣਾ ਹੈ; ਉਸ ਤਾਈਂ ਉਹ ਆਪ ਦੁਬਾਰਾ ਤਾਂ ਕੀ ਪਹੁੰਚੇਗਾ ਅਤੇ ਕੋਈ ਦੂਸਰਾ ਇਕ ਵਾਰੀ ਵੀ ਕਿਵੇਂ ਪੁਜ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਤਾਂ ਵੀ ਜਗਿਆਸਾ ਨਹੀਂ ਮੁੱਕੀ। ਇਹੀ ਸ਼ੰਕਾ ਤੇ ਇਹੀ ਜਗਿਆਸਾ ਮਨੁੱਖੀ ਤਰੱਕੀ ਅਤੇ ਕੁਦਰਤ ਤੇ ਕਾਇਨਾਤ ਦੀ ਥਾਂ ਪਾ ਸਕਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਵਾਸ (ਫ਼ੇਥ) ਤਰਕਸ਼ੀਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਜਿਥੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੋਵੇ, ਓਥੇ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਜਿਥੇ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ, ਓਥੇ ਗਤੀ ਨਹੀਂ। ਸ਼ੰਕਾ ਤੇ ਨਿਰੰਤਰ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦਾ ਚਿੰਤਨ ਮਾਰਕਸੀ ਡਾਇਲੈਕਟਿਕਸ ਦਾ ਧੁਰਾ ਹੈ। ਕੁਦਰਤ ਵਿਚ ਕੁਝ ਵੀ ਨਿਸਚਿਤ ਤੇ ਠੋਸ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜੋ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੈ, ਉਹ ਰਵਾਇਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ; ਅਮੂਰਤਤਾ ਤੇ ਅਣਯਥਾਰਥ। ਏਸ ਲਈ ਯਥਾਰਥਵਾਦ ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਬੁਰਯਵਾ ਹੋਏ ਤੇ ਭਾਵੇਂ ਸਮਾਜਵਾਦੀ, ਗ਼ੈਰਯਥਾਰਥਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। [ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਯੂਗੋਸਲਾਵ ਚਿੰਤਕ ਮੀਹਾਈਲੋ ਮੀਹਾਈਲੋਵਿਚ ਦੀ ਕਿਤਾਬ *ਰਸ਼ੀਅਨ ਥੀਮਜ਼*, ਮੈਕਡੋਨਲਡ, ਲੰਡਨ, 1968, ਵਿਚ ਹੈ।]

ਇਹ ਕਿਵੇਂ ਹੋ ਸਕਦੈ ਕਵੀ ਸਿਰਜਕ ਹੋਵੇ, ਪਰ ਇਹਨੂੰ ਅਪਣੀ ਹੀ ਸਿਰਜਣਾ ਦਾ ਯਕੀਨ ਨ ਹੋਵੇ। ਇਹ ਕਿਵੇਂ ਹੋ ਸਕਦੈ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਕਿਸੇ ਨਾਲ਼ ਗੱਲ ਕਰੋ, ਤੇ ਨਾਲ਼ ਹੀ ਤੁਹਾਨੂੰ ਪਤਾ ਹੋਵੇ ਕਿ ਕਿਸੇ ਦੀ ਕੀਤੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਗੱਲ ਦਾ ਕੋਈ ਮਤਲਬ ਨਹੀਂ। ਇਹੀ ਆਧੁਨਿਕ ਕਲਾ ਦੀ ਖ਼ੂਬੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਏਕਾਲਾਪ (ਮੋਨੋਲੌਗ) ਹੈ। ਇਹ ਅੰਦਰੂਨੀ ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਵੀਰਾਨਿਆਂ ਚ ਵਿਚਰਦੇ ਇਕੱਲੇਕਾਰੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਹੈ। ਹਰਨਾਮ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਏਸ ਇਕੱਲੇਕਾਰੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਕੂਕਾਂ ਸੁਣਦੀਆਂ ਹਨ।

ਨਮਾਣੇ ਬੰਦੇ ਦਾ ਹੋਣਾ ਨਾ ਹੋਣਾ ਇਕ ਬਰਾਬਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਮਾਣੇ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਹਥਿਆਰ ਇਹਦੀ ਸੋਚ ਹੈ। ਤੁਸੀਂ ਜਾਣ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ ਕਿ ਇਹਨੇ ਕੀ ਸੋਚਿਆ ਹੈ, ਇਹ ਕੀ ਸੋਚ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤੇ ਕੀ ਸੋਚੇਗਾ। ਅਤੇ ਇਹਨੇ ਕੀ ਨਹੀਂ ਸੋਚਿਆ, ਇਹ ਕੀ ਨਹੀਂ ਸੋਚ ਰਿਹਾ ਤੇ ਕੀ ਨਹੀਂ ਸੋਚੇਗਾ।

ਜੇ ਮਾਨੂੰ ਮਾਰਨਾ ਚਾਹੋ
ਮੈਂ ਜੋ ਕੁਝ ਸੋਚਿਆ ਹੈ
ਉਹਦਾ ਅੱਧਾ-ਪਚੱਧਾ ਹੀ ਵਾਪਸ ਕਰ ਦਿਓ
ਮੈਨੂੰ ਚੁੱਪ ਕਰਨ ਲਈ

ਸਾਰਾ ਇਤਿਹਾਸ ਇਸ ਬੇਕਾਬੂ ਚੁੱਪ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਹੈ।

ਮੈਂ ਦੁਨੀਆ ਦਾ ਇੱਕੋ ਇਕ ਆਦਮੀ ਹਾਂ
ਕੁਝ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਨਹੀਂ

ਸੂਰਜ ਨੇ ਮੇਰੇ ਕੰਨਾਂ ਚ ਕਿਹਾ ਹੈ
ਸੂਰਜ ਤੁਹਾਡੇ ਕੋਲ਼ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ

ਹਰਨਾਮ ਵਿਰੋਧਾਭਾਸ (ਪੈਰਾਡੌਕਸ) ਦਾ ਕਵੀ ਹੈ। ਸੂਰਜ ਨੇ ਕੰਨਾਂ ਵਿਚ ਜੋ ਦੱਸਿਆ ਹੈ, ਉਹਦਾ ਮਤਲਬ ਸਿਰਫ਼ ਕਵੀ ਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਹ ਜਾਣ ਕੇ ਨਹੀਂ ਦਸ ਰਿਹਾ। ਇਹ ਤੁਹਾਨੂੰ ਸਭ ਕੁਝ ਬਣਿਆ-ਬਣਾਇਆ ਕਿਉਂ ਪਰੋਸ ਕੇ ਦੇਵੇ? ਤੁਸੀਂ ਆਪ ਵੀ ਤਾਂ ਸੋਚੋ ਕਿ ਸੂਰਜ ਕੀ ਆਖ ਕੇ ਗਿਆ ਹੋਵੇਗਾ। ਕਿਤੇ ਮਸਖਰਾ ਕਵੀ ਅਪਣੇ ਚਿੱਤੋਂ ਹੀ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਆਖ ਰਿਹਾ। ਤੁਸੀਂ ਸ਼ੱਕ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ, ਸਵਾਲ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ? ਸੂਰਜ ਤੁਹਾਡੇ ਕੋਲ਼ ਕਿਉ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ?

ਹਰਨਾਮ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਐਬਸਰਡ ਬਿਲਕੁਲ ਨਹੀਂ। ਚਲੰਤ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਐਬਸਰਡ ਸਾਹਿਤ 'ਇਨਡਿਫ਼ਰੈਂਟ' ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਐਬਸਰਡਟੀ ਦਾ ਅਪਣਾ ਤਰਕ ਹੈ। ਇਹ ਅਪਣੀ ਖ਼ਸਲਤ ਸਦਕਾ ਯਥਾਰਥ ਨਾਲ਼ ਜੁੜੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਪ੍ਰਤਿਕਰਮ ਵਜੋਂ। ਪਰ ਇਨਡਿਫ਼ਰੈਂਟ ਲੇਖਕਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਜੀ ਯਥਾਰਥ ਦੀ ਕੋਈ ਚਿੰਤਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਉਹ ਪਤਾਸੇ ਘੋਲ਼ ਘੋਲ਼ ਕੇ ਪੀਣ ਵਾਲ਼ੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਹਰਨਾਮ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਯਥਾਰਥ ਨਾਲ਼ ਜੁੜੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਹ ਯਥਾਰਥ ਨਾਲ਼ੋਂ ਟੁੱਟਦੀ ਹੈ। ਸਵਾਲ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸ਼ੰਕੇ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਨਾਬਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਫੇਰ ਜੁੜ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਹੈ। ਇਹ ਅਧਰੰਗੀ ਹੋਈ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਨਿਜ ਨੂੰ ਮਰਨ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੀ। ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦਾ ਨਾਂ ਲੈ ਕੇ ਇਹਦਾ ਘਾਣ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ। ਇਹਦਾ ਮਨੁੱਖ ਅੰਤਰੀਵ ਤੇ ਬਾਹਰੀ ਦੁਨੀਆਵਾਂ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਯਥਾਰਥਵਾਦ ਇਸ ਦੋਹਰੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦਾ। ਰੂਸੀ ਆਲੋਚਕ ਸ਼ਕਲੋਵਸਕੀ ਨੇ ਮਾਡਰਨਿਸਟਾਂ ਬਾਰੇ ਆਖਿਆ ਸੀ ਕਿ ਜਦ ਇਹ ਦੁਨੀਆ ਨੂੰ ਪੁੱਠਿਆਂ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਚੌਂਕਾਉਣ ਲਈ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ, ਸਗੋਂ ਯਥਾਰਥਬੋਧ ਨੂੰ ਮੁੜ ਗ੍ਰਹਣ ਕਰਨ ਲਈ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਹਰਨਾਮ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਭਵਿਖ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਫ਼ਲਸਫ਼ੇ ਨੂੰ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਕਵੀ ਨੇ ਨਹੀਂ ਨਿਭਾਇਆ। ਪਾਸ਼ ਦੀ ਇੱਕੋ ਕਵਿਤਾ 'ਕਾਮਰੇਡ ਨਾਲ਼ ਗੱਲਬਾਤ' ਵਿਚ ਸੰਦੇਹ ਦੇ ਬੀਅ ਹਨ। ਅਜਮੇਰ ਰੋਡੇ ਨੇ ਇਸ ਅੰਦਾਜ਼ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਲਿਖੀਆਂ ਹਨ। ਪਰ ਹਰਨਾਮ ਦੀ ਲਿਖੀ ਹਰ ਸਤਰ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਸਵਾਲ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਬੇਚੈਨ ਕਰਕੇ ਉਹਨੂੰ ਸੋਚਣ ਲਾਉਂਦੀ ਹੈ।

ਜਿਸਮ ਦੀ ਇਹ ਲਾਇਲਾਜ ਉਜਾੜ
ਕਿਤਾਬਾਂ ਨਹੀਂ ਭਰ ਸਕਦੀਆਂ

...

ਪੱਥਰਾਂ ਦਾ ਦਰਿਆ

ਪਾਣੀ ਦੀ ਥਾਂ ਪੱਥਰ ਰਿੜ੍ਹਦੇ ਹਨ
ਆਓ ਪਾਰ ਕਰੀਏ

ਸਾਡੀ ਬਾਕੀ ਸਾਰੀ ਕਵਿਤਾ ਜਜ਼ਬੇ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਹੈ, ਸ਼ਊਰ ਦੀ ਨਹੀਂ। ਮੈਨੂੰ ਹਰਨਾਮ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਕਿਤੇ ਵੀ ਮਾਰਕਸੀ ਡਾਇਲੈਕਟਿਕਸ ਨਾਲ਼ ਟਕਰਾਉ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਆਇਆ। ਜੇ ਕਿਤੇ ਹੈ, ਤਾਂ ਇਸਨੂੰ ਉਘਾੜਨ ਲਈ ਹੈ; ਨਵੇਂ ਚੰਗਿਆੜੇ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਹੈ। ਸਾਹਿਤਕ ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਜੇ ਚਗਲ਼ੀ ਹੋਈ (ਵਲਗਰ) ਸ਼ਕਲ ਵਿਚ ਸਾਡੇ ਪੱਲੇ ਨਾ ਪਿਆ ਹੁੰਦਾ, ਤਾਂ ਗੱਲ ਕੁਝ ਹੋਰ ਹੀ ਹੋਣੀ ਸੀ।

ਹਰਨਾਮ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਸਰਵਉਚ ਸੱਤਾ ਰੱਬ ਲਈ ਕੋਈ ਥਾਂ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਹੋ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਕਣਾ; ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਆਪ ਸੰਦੇਹਵਾਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਜੇ ਕੋਈ ਪਰਮ ਸਤਿ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਹਦੇ ਹੋਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਸੰਦੇਹ ਅੱਗੇ ਨਹੀਂ ਖੜ੍ਹ ਸਕਦੀ। ਹਰਨਾਮ ਨੇ ਪਹਲਾਂ ਧਾਰਮਿਕ ਸਛੰਦ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਅਡਿੱਗ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਵਾਲ਼ੀ ਕਵਿਤਾ। ਇਸ ਸਦੀ ਦਾ ਅਡਿੱਗ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦਾ ਕਵੀ ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਹੈ – ਵਿਸਮਿਕ ਚਿੰਨ੍ਹ। ਤੇ ਹਰਨਾਮ ਸੰਦੇਹ ਦਾ ਕਵੀ ਹੈ – ਸਵਾਲੀਆ ਨਿਸ਼ਾਨ। 'ਵਿਗਿਆਨਕ' ਸਮਾਜਵਾਦ ਦੇ ਡੋਲਣ ਨਾਲ਼ ਇਹ ਨਿਸ਼ਾਨ ਹੋਰ ਵੀ ਗੂੜ੍ਹਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ।

8

ਬਹੁਤ ਚੁੱਪ ਕੀਤਿਆਂ ਦਾ ਕਵੀ

ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਦਿਲ ਦੀ ਸ੍ਵੈਜੀਵਨੀ ਦਾਸਤਾਨ ਮੇਰੇ ਕੋਲ਼ ਅਣਛਪੀ ਪਈ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਨਾਂ ਲਿਖੀ ਇਸ ਲੰਮੀ ਚਿੱਠੀ ਵਿਚ ਇਕ ਅਣਪਾਈ ਚਿੱਠੀ ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੇ ਨਾਂ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਲਾਲ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ:

> ਸਮਾਜਕ ਅਨਿਆਂ, ਮਾਨਸਕ ਤਸ਼ੱਦਦ, ਸਰੀਰਕ ਤਸ਼ੱਦਦ
> ਕਵਿਤਾਂ ਵਿਚ ਆ ਚੁੱਕਿਆ ਹੈ। ਬਾਵਜੂਦ ਸਭ ਕੁਝ ਦੇ
> ਅਮਰਜੀਤ ਨੂੰ ਇਸ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਸ੍ਵੈਕਥਨ ਲਿਖਾਂ।

ਸ਼ੁਕਰ ਹੈ ਲਾਲ ਦਾ ਕਿ ਇਹਦੇ ਸ੍ਵੈਕਥਨ ਸਦਕਾ ਇਹਦੀ ਤੇ ਇਹਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਰੂਹ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਹੋਰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣ ਸਕਦੇ ਹਾਂ।

ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਦਿਲ ਦਾ ਹੋਣਾ ਸਮਝਣ ਲਈ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਸਮਾਜੀ ਲਾਹਨਤ ਜ਼ਾਤਪਾਤ ਦੀ ਤੇ ਲਾਲ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਨੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਜ਼ਾਤਪਾਤ ਦੀ ਬੀਮਾਰੀ ਤਰੱਕੀਪਸੰਦ ਸਿਆਸਤ ਤੇ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਕੋਈ ਚਿੰਤਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਯੂਰਪੀ ਸਮਾਜ ਦਾ ਵਰਗ ਸੰਘਰਸ਼ ਦਾ ਸੰਬੋਧ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਇਸ ਸਮਾਜੀ ਲਾਹਨਤ ਨੂੰ ਮੰਨਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਖੱਤਰੀ ਤੇ ਜੱਟ ਗ਼ਲਬੇ ਵਾਲੀ ਤਰੱਕੀਪਸੰਦ ਸਿਆਸੀ ਲਹਰ ਨੇ ਵਰਗ ਸੰਘਰਸ਼ ਦਾ ਨਾਂ ਲੈ ਕੇ ਇਹ ਕੁਹਜਾ ਪੱਖ ਹਮੇਸ਼ਾ ਦਬਾਈ ਰੱਖਿਆ। ਇਹ ਬੰਧੇਜ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਵੀ ਅਪਣੇ ਉੱਤੇ ਲਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲੱਗਦਾ ਸੀ ਕਿ ਸਾਂਝੀਵਾਲਤਾ ਦੇ ਨਵੇਂ 'ਵਿਗਿਆਨਕ' ਫ਼ਲਸਫ਼ੇ ਦੇ ਪੈਰੋਕਾਰ ਬਣ ਕੇ ਅਖੌਤੀ ਵੱਡੀਆਂ ਤੇ ਵੱਢੀਆਂ-ਟੁੱਕੀਆਂ ਜ਼ਾਤਾਂ ਦਾ ਫ਼ਰਕ ਮੁੱਕ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਰ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵੀ ਧਰਮ ਤੇ ਕੋਈ ਵੀ ਦਰਸ਼ਨ ਇਹ ਲਾਹਨਤ ਖ਼ਤਮ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਿਆ। ਸੰਨ 47 ਪਿੱਛੋਂ ਬਹੁਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖਕ ਅਖੌਤੀ ਨੀਵੀਂਆਂ ਜ਼ਾਤਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਉਭਰੇ। ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਬੀਰ ਰਵਿਦਾਸ ਨਾਮਦੇਵ ਦਾ ਵਿਰਸਾ ਭੁਲਾ ਕੇ 'ਅਗਾਂਹਵਧੂ' ਲਹਰ ਦੀ ਓਟ ਵਿਚ ਅਪਣੇ ਨੀਚ ਮੰਨੇ ਜਾਣ ਦੇ ਅਹਸਾਸ ਨੂੰ ਕਵਿਤਾ ਚ ਨਾ ਲਿਆਂਦਾ; ਜਦ ਕਿ ਕਵਿਤਾ ਹੈ ਹੀ ਅਪਣੇ ਦਿਲ ਦੀ ਗੱਲ ਆਖਣ ਦਾ ਜ਼ਰੀਆ। ਇਸ ਆਪ-ਸਹੇੜੇ

ਦਮਨ ਹੇਠ ਸਾਰੇ ਕਵੀ ਫ਼ਰਜ਼ੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਆਸ ਵਿਚ ਸ਼ੋਰ ਵਾਲ਼ੀ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖਦੇ ਰਹੇ। ਬਾਹਰਲਾ ਰੌਲ਼ਾ ਆਖ਼ਰ ਕਿੰਨਾ ਚਿਰ ਅੰਦਰਲੇ ਤੋਤੇ ਨੂੰ ਚੁੱਪ ਰਖ ਸਕਦਾ ਸੀ? ਕਈ ਕਵੀ ਮਾਨਸਕ ਰੋਗ ਲਾ ਬੈਠੇ। ਕੁਝ ਸੂਝਵਾਨਾਂ ਦਾ ਖ਼ਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਸਦੀ ਦੇ ਵੱਡੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵੀ ਸਰ ਮੁਹੰਮਦ ਇਕਬਾਲ ਦੇ ਮਰਦ-ਇ-ਮੋਮਨ ਯਾਨੀ ਸੁਪਰਮੈਨ ਵਾਲ਼ੇ ਫ਼ਲਸਫ਼ੇ ਪਿੱਛੇ ਖ਼ਾਨਦਾਨੀ ਦਰਜ਼ੀ ਹੋਣ ਦਾ ਹੀਣਭਾਵ ਸੀ। ਇਸ ਸਦੀ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਸਿਰਫ਼ ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਜ਼ਾਤ ਦੀ ਗੱਲ ਕਬੀਰ ਰਵਿਦਾਸ ਵਾਂਝ ਮਾਣ ਨਾਲ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ: *ਮਾਣਸ ਜਨਮ ਦੁਬਾਰਾ ਪਾਵਾਂ/ ਏਸ ਹੀ ਦੇਸ ਪੰਜਾਬ ਚ ਆਵਾਂ//ਵੱਢੀਟੁੱਕੀ ਧਰਤੀ ਦੇ ਵੱਢੇਟੁੱਕੇ ਘਰ ਵਿਚ/ ਵੱਢੀਟੁੱਕੀ ਜਾਤ ਦਾ ਮੈਂ ਅਖਵਾਵਾਂ...*

ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਦਿਲ ਚਮਾਰਾਂ ਦੇ ਘਰ ਜੰਮਿਆਂ। ਇਹ ਗੱਲ ਇਹਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਕਈ ਥਾਈਂ ਆਈ ਹੈ। ਸ੍ਵੈਜੀਵਨੀ ਵਿਚ ਇਹਨੇ ਅਪਣੇ ਵਿਹੜੇ, ਸਕੂਲ ਤੇ ਨਕਸਲੀ ਪਾਰਟੀ ਅਤੇ ਫੇਰ ਪੁਲਸ ਦੇ ਜ਼ਾਤ ਅਭਿਮਾਨ ਬਾਰੇ ਖੁਲ੍ਹ ਕੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ:

> ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਕੋਈ ਅਜੇਹਾ ਮਾਹੌਲ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਜਿਹੜਾ ਮੇਰੇ ਲਈ ਹੁੰਦਾ। ਓਥੇ ਖੇਡਾਂ, ਸਾਹਿਤਕ ਇਕੱਠਾਂ ਆਦਿ ਵਿਚ ਜ਼ਰੂਰੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਦੂਰ ਰਖਿਆ ਜਾਂਦਾ। ਕੁਝ ਇਕ ਅਧਿਆਪਕ ਅਜੇਹੇ ਸਨ, ਜਿਹੜੇ ਬਰਾਬਰ ਦਾ ਸਲੂਕ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਆਪਣੀ ਜ਼ਾਤ ਪ੍ਰਤੀ ਘਟੀਆਪਣ ਦੇ ਅਹਿਸਾਸ ਵਿਚ ਹੀ ਫਸੇ ਰਹਿਣ ਲਈ ਸਕੂਲ ਦਾ ਕੋਈ ਮਤਲਬ ਸੀ।.. [ਛੇਵੀਂ ਸਤਵੀਂ ਚ] ਟਰੇਸ ਕਰਕੇ ਮੈਂ ਰਵਿਦਾਸ ਭਗਤ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਬਣਾਈ ਜੋ ਖੜ੍ਹਾ ਸੀ। ਥੱਲੇ ਜੁੱਤੀਆਂ ਤੇ ਜੁੱਤੀਆਂ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲ਼ਾ ਸਮਾਨ ਪਿਆ ਸੀ। ਅਜੀਬ ਕਿਸਮ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਾਲ਼ ਜਮਾਤ ਦੇ ਇਨਚਾਰਜ ਨੇ ਦੇਖਿਆ ਅਤੇ ਉਹ ਹੱਸ ਕੇ ਬਾਕੀ ਲੜਕਿਆਂ ਦੀ

> ਨਫ਼ਰਤ ਵਿਚ ਹਾਂ ਮਿਲਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹ ਤਸਵੀਰ ਮੈਂ ਘਰ ਚੁਕ ਲਿਆਇਆ।...ਛੋਟੀਆਂ ਜਮਾਤਾਂ ਵਿਚ ਖੇਡੇ ਗਏ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਜੱਟਾਂ ਦੇ ਪੋਜ਼ ਬਣਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਉਸ ਵਿਚ ਪਾਰਟ ਕਰਨ ਦੀ ਜੋ ਖ਼ਾਹਸ਼ ਰਖਦਾ ਸਾਂ, ਉਹ ਕਿਵੇਂ ਦੱਸੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਸ਼ਾਇਦ ਕੋਈ ਢੰਗ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲ਼ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਸਿਰਫ਼ ਏਨਾ ਕਿ ਤਿੰਨ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਵਿਚ ਇਕ ਮੈਂ ਵੀ ਸਾਂ, ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਫੜ ਕੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਲੈ ਜਾਣ ਤੋਂ ਵਧ ਕੋਈ ਰੋਲ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਪਰ ਡਰਾਮਾ ਜਿਸ ਦਿਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਉਸ ਦਿਨ ਮੇਰੀ ਛਾਂਟੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਕਿ ਸਿਰਫ਼ ਦੋ ਸਿਪਾਹੀ ਹੀ ਬਹੁਤ ਹਨ।

ਫੇਰ ਲਾਲ ਬਚਪਨ ਵਿਚ ਰਾਸਧਾਰੀਆਂ ਦੇ ਹਰੀਸ਼ ਚੰਦਰ ਦੇ ਵਿਰਲਾਪ ਦਾ ਪ੍ਰਸੰਗ ਦਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹਦੇ ਘਰਵਾਲ਼ੀ ਵੀ ਉਸ ਤੋਂ ਭਿੱਟੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਡਰਦੀ ਹੈ, ਜੋ 'ਇਸ ਦਰਦ ਨੂੰ ਦਸਦਾ ਕਿ ਜੋ ਅੱਜ ਦੇ ਕਾਮੇ ਦਾ ਦੁਖਾਂਤ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਘਰਵਾਲ਼ੀ ਉਸ ਸਭਿਅਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ, ਜੋ ਘ੍ਰਿਣਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਡਰਾਮੇ ਨੂੰ ਖੇਡਣ ਵਾਲ਼ੇ ਇਸ ਗੱਲੋਂ ਵੀ ਸੁਚੇਤ ਸਨ ਕਿ ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਦਰਦ ਨੂੰ ਕਲਾ ਵਿਚ ਘੁਸੇੜਦਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਦੁਰਕਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।'

ਲਾਲ ਰਾਮਲੀਲਾ ਖੇਡਣ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਲਿਖਦਾ ਹੈ: 'ਇਕ ਲੜੀ ਮੇਰੇ ਦਿਮਾਗ਼ ਵਿਚ ਤੁਰ ਪਈ ਕਿ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਮਨੁੱਖ ਵਧੀਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਹ ਸੰਭਵ ਕਿਵੇਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ, ਜਦ ਕਿ ਸਾਡੇ ਸਾਂਝੀਆਂ ਦੀ ਲੜਕੀ ਨੇ – ਜੋ ਮੈਥੋਂ ਛੋਟੀ ਸੀ – ਚਿੜਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। [ਮੈਂ] ਰਾਜਿਆਂ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਤੋਂ ਭੁਲੇਖਾ ਨਾ ਖਾ ਸਕਿਆ। ਮੈਂ ਰਾਜਾ ਨਹੀਂ ਸਾਂ, ਸਗੋਂ ਗ਼ੁਲਾਮ ਸਾਂ।'

ਲਾਲ ਸ਼ਤਾਬੀ ਇਨਕਲਾਬ ਲਿਆਉਣ ਤੁਰੀ ਅੱਤਵਾਦੀ ਨਕਸਲੀ

ਲਹਰ ਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਤੇ ਫੇਰ ਪੁਲਸ ਤਸ਼ੱਦਦ ਦਾ ਹਾਲ ਲਿਖਦਿਆਂ ਫੇਰ ਤਾਅਨਾ ਮਾਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪਾਰਟੀ ਚ ਵੀ ਤੇ ਪੁਲਸ ਚ ਵੀ 'ਬਾਹਮਣ ਤੇ ਜੱਟ ਛਾਏ ਹੋਏ ਹਨ'। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਨਕਸਲੀ ਗ੍ਰੋਹ ਦਾ ਕੋਈ ਜੱਟ ਲੀਡਰ ਆਖਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ 'ਸੱਜੀ' ਕਮਿਉਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀ ਏਸ ਲਈ ਮਾੜੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹ 'ਭਾਪਿਆਂ ਦੀ ਪਾਰਟੀ' ਹੈ। ਵਿੱਚੋਂ ਇਹ ਹਾਲ ਸੀ, ਘਰੋਂ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਣ ਤੁਰੇ 'ਵਿਗਿਆਨਕ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਫ਼ਲਸਫ਼ੇ' ਦੇ ਪੈਰੋਕਾਰਾਂ ਦਾ। ਫੇਰ ਪੁਲਸ ਨੂੰ ਜ਼ਾਤਪ੍ਰਸਤੀ ਦਾ ਦੋਸ਼ ਦੇਣ ਦਾ ਕੋਈ ਮਤਲਬ ਰਹ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ। ਇਹ ਗੱਲ ਆਮ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਪੁਲਸ ਅਖੌਤੀ ਨੀਵੀਂਆਂ ਜ਼ਾਤਾਂ ਦੇ ਸਿਆਸੀ ਮੁਲਜ਼ਮਾਂ ਉੱਤੇ ਵਾਧੂ ਤਸ਼ੱਦਦ ਕਰਦੀ ਰਹੀ। ਲਾਲ ਨੂੰ ਕੁੱਟਦੇ-ਮਾਰਦੇ ਪੁਲਸੀਆਂ ਨੇ ਪੁੱਛਣਾ - ਦੇਈਏ ਤੁਹਾਨੂੰ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਚਮਾਰੋ?! - ਉਨ੍ਹਾਂ ਭਾਣੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਾਬੂ ਆਇਆ ਇਕੱਲਾ ਲਾਲੂ ਨਹੀਂ, ਪੰਜਾਬ-ਭਰ ਦੇ ਚਮਾਰ ਸਨ। ਟਕੇ-ਟਕੇ ਦੀ ਵੁਕਅਤ ਵਾਲ਼ੇ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਜ਼ਾਤ-ਅਭਿਮਾਨ ਕੀ ਦਾ ਕੀ ਬਣਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਯਾਦਾਂ ਦੀ ਖੇਡ ਵੀ ਨਿਆਰੀ ਹੈ। ਜਰਮਨ ਕਵੀ ਬ੍ਰੈਸ਼ਟ ਲਿਖਦਾ ਹੈ: ਜ਼ਖ਼ਮ ਤਾਂ ਭਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਇਹਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨ ਵਧ ਦੁੱਖ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। - ਰੋਪੜ ਥਾਣੇਦਾਰ ਦੇ ਹੌਲ਼ਦਾਰ ਨੂੰ ਦੇਖਣ-ਸਾਰ ਲਾਲ ਨੂੰ ਉਹ ਕੁੜੀ ਯਾਦ ਆ ਗਈ, ਜਿਹਨੂੰ ਇਹਨੇ ਕਦੇ ਚੁੰਮ ਲਿਆ ਹੋਵੇਗਾ। ਨਿਆਣੇ ਉਸ ਕੁੜੀ ਨੂੰ 'ਦਾਗਣ' ਆਖ ਕੇ ਛੇੜਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸੀ ਤੇ ਲਾਲੂ ਨੂੰ 'ਚਮਾਰ' ਆਖ ਕੇ।

> ਹੌਲਦਾਰ ਦਾ ਚਿਹਰਾ ਦਾਗਾਂ ਭਰਿਆ ਸੀ; ਓਸੇ
> ਲੜਕੀ ਦੀ ਯਾਦ ਦਿਵਾਉਂਦਾ ਸੀ, ਜਿਹਦੀ ਮਾਂ ਨੇ
> ਮੇਰੀ ਜੂਠੀ ਕੌਲੀ ਅੱਗ ਨਾਲ਼ ਤਪਾ ਕੇ ਪਾਣੀ ਵਿਚ
> ਭਿਉਂਤੀ ਸੀ।

ਹਰ ਜੀਅ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਇਸ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਸਮਾਜੀ ਬਰਾਬਰੀ ਦੀ ਤਾਂਘ ਹਰ ਕਵੀ ਨੂੰ ਰਹੀ ਹੈ - ਖਤਰੇਟੇ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਚਮਰੇਟੇ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਦਿਲ ਤਕ। ਕੀ ਫ਼ੈਜ਼ ਤੇ ਕੀ

ਹੋਰ ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਾਇਰ ਸਮਾਜੀ ਇਨਕਲਾਬ ਨੂੰ ਔਰਤ ਹਾਸਲ ਕਰ ਲੈਣ ਦਾ ਜ਼ਰੀਆ ਸਮਝਦੇ ਸਨ। ਅਚੇਤ ਹੀ ਲਾਲ ਨੇ ਇਹ ਗੱਲ ਅਪਣੀ ਕਵਿਤਾ ਚ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ; ਪਰ ਇਹ ਅਪਣੀ ਸ੍ਵੈਜੀਵਨੀ ਵਿਚ ਦਸਦਾ ਹੈ:

> ਹੀਰ ਰਾਂਝੇ ਨਾਲ਼ੋਂ ਵਧੇਰੇ ਖਿੱਚਣ ਵਾਲ਼ਾ ਸਿੱਖਵਾਦ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ। 'ਯਾਰੜੇ ਦਾ ਸਾਨੂੰ ਸੱਥਰ ਚੰਗਾ/ ਭੱਠ ਖੇੜਿਆਂ ਦਾ ਰਹਣਾ' ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਸਿਖਰ ਸੀ। ਇਥੋਂ ਸੋਚ ਅਗਾਂਹ ਕਿਥੇ ਭਜ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਅੰਦਰਲੇ ਲਈ ਇਹ ਕੋਈ ਅਰਥ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਖ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਲੜਕੀਆਂ ਨੂੰ ਵੇਖ ਵੇਖ ਹੰਭ ਗਿਆ ਸਾਂ; ਸਿਵਾਏ ਏਸ ਦੇ ਕਿ ਅਪਣੀ ਜ਼ਾਤ ਤੇ ਗ਼ਰੀਬੀ ਦੇ ਅਹਸਾਸ ਵਿਚ ਹੋਰ ਫਸਿਆ ਹੋਵਾਂ ਕੁਝ ਹਾਸਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋ ਸਕਿਆ। ਤਾਂ ਵੀ ਇਸ਼ਕ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਅਪਣੇ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਨੂੰ ਨਾ ਉਸਾਰ ਸਕਣ ਦੇ ਮਾਰੂ ਅਹਸਾਸ ਵਿਚ ਫਸਿਆ ਹੋਇਆ ਸਾਂ। ਰੂਸੀ ਸਾਹਿਤ ਭਾਵੇਂ ਇਜੇਹੀ ਜਿਲ੍ਹਣ ਵਿੱਚੋਂ ਕਢ ਰਿਹਾ ਸੀ; ਪਰ ਉਹ ਥਾਂ ਜੋ ਅਪਣੇ ਅੰਦਰ ਮੈਂ ਮਹਸੂਸ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਖ਼ਾਲੀ ਹੈ, ਕਾਹਦੇ ਨਾਲ਼ ਭਰੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਮੁਹੱਬਤ ਦੀ ਮੈਨੂੰ ਲੋੜ ਸੀ ਅਤੇ ਅਸੀਂ ਇਨਕਲਾਬ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਦੇਖ ਰਹੇ ਸਾਂ ਕਿ ਇਜੇਹਾ ਸਮਾਜ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਵੇਗਾ, ਜਿਥੇ ਮੁਹੱਬਤ ਵੀ ਆਜ਼ਾਦ ਹੋ ਜਾਏਗੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਨਕਾਲਬੀ ਹੋਣਾ ਵੀ ਰਾਂਝੇ ਹੀਰ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਕੋਈ ਪ੍ਰਸੰਗ ਹੀ ਸੀ। ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਇਨਕਲਾਬੀ ਸ਼ਾਇਰ ਵੀ ਇਜੇਹੇ ਬਿੰਬਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੇ ਸਨ।

ਲਾਲ 1971 ਦੇ ਅਖ਼ੀਰ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਧੱਕਿਆ ਯੂਪੀ ਚਲੇ ਗਿਆ। ਓਥੇ ਜਾਣ ਦਾ ਵੱਡਾ ਕਾਰਣ ਸਿਆਸੀ ਲਹਰ ਤੋਂ ਹੋਇਆ ਮੋਹਭੰਗ ਸੀ ਤੇ ਪੁਲਸ ਦਾ ਡਰ ਵੀ। ਓਥੇ ਇਹਨੇ ਪਲੀਆ ਵਿਚ ਡੰਗਰ ਚਾਰੇ; ਬੱਚੇ

ਪੜ੍ਹਾਏ; ਲਖੀਮਪੁਰ ਤੇ ਲਖਨਊ ਚ ਘਰੇਲੂ ਨੌਕਰ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਮੁਹੰਮਦੀ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਮਿੱਲ ਦਾ ਚੌਕੀਦਾਰਾ ਕੀਤਾ ਤੇ ਡਿੱਗੀ ਲਾਈ। ਓਥੇ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਇਹਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸੂਰਜ ਵਾਲ਼ੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਲਿਖੀਆਂ। **ਕੁੜੇਲੀ ਪਿੰਡ ਦੀਆਂ ਵਾਸਣਾਂ** ਇਹਦੀ ਸ਼ਾਹਕਾਰ ਕਵਿਤਾ ਹੈ। ਕੁੜੇਲੀ ਯੂਪੀ ਦਾ ਹੀ ਪਿੰਡ ਹੈ। ਯੂਪੀ ਵਿਚ ਬਿਤਾਏ ਵੇਲੇ ਨੂੰ ਇਹ ਚਾਅ ਨਾਲ਼ ਯਾਦ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਓਥੇ ਜਾ ਪੁੱਜਾ ਸੀ, ਜਿਥੇ ਜਾਣ ਦਾ ਬੁਲ੍ਹੇ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਸੁਫ਼ਨਾ ਲਿਆ ਸੀ। ਓਥੇ ਇਹਦੀ ਜ਼ਾਤ ਕੋਈ ਨਾ ਸੀ ਜਾਣਦਾ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕੋਈ ਇਹਨੂੰ ਮੰਨਦਾ ਸੀ। ਓਥੇ ਇਹਦੀ ਅੱਲ 'ਗਿਆਨੀ' ਸੀ। ਇਸ ਮਾਹੌਲ ਦਾ ਪ੍ਰੇਰਿਆ ਤੇ ਔਰਤ ਦੇ ਸਾਥ ਦੇ ਅਰਮਾਨ ਵਿਚ ਇਹ ਇਕ ਦਿਨ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਹਨੇ ਮਸੀਤੇ ਜਾ ਕੇ ਕਿਸੇ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਨਾਲ਼ ਦੀਨ ਕਬੂਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤਾ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕਿਸੇ ਪੀਰ ਦੇ ਹੱਥ 'ਤੇ ਬੈਤ ਕਰਕੇ। ਇਹਨੇ ਤਾਂ ਦੀਨ ਦੇ ਪੰਜ ਅਰਕਾਨ ਵੀ ਕਬੂਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤੇ ਹੋਣੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਦਾ ਹਾਲ-ਏ-ਦਿਲ ਇਹਨੇ ਮੈਨੂੰ ਚਿੱਠੀ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਪੰਜਾਬੀ ਨਸਰ ਦਾ ਬੇਮਿਸਾਲ ਟੁਕੜਾ ਹੈ। ਇਹ ਪੜ੍ਹਦਿਆਂ ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਯਾਦ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਚਿੱਠੀ *ਹੇਮ ਜਯੋਤੀ* ਵਿਚ ਛਾਪ ਕੇ ਮੈਂ ਲਿਖਿਆ ਸੀ ਕਿ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਦਿਲ ਮਰ ਗਿਆ। ਅਪਣੀ ਇਸ ਕਰਤੂਤ ਕਰਕੇ ਮੈਂ ਹੁਣ ਬੜਾ ਕੱਚਾ ਹੁੰਦਾ ਹਾਂ। ਮੈਨੂੰ ਉਮੀਦ ਹੈ, ਏਸ ਦਰਵੇਸ਼ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਮੁਆਫ਼ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੋਏਗਾ। 1973 ਦੇ ਸਾਲ ਦੀ ਇਹ ਬਿਨਾਂ ਤਾਰੀਖ਼ ਦੀ ਚਿੱਠੀ ਪੜ੍ਹਨ ਵਾਲ਼ੀ ਹੈ:

ਬਿਸਮਿਲਾ ਅਰਿਹਮਾਨੇ ਰੱਹੀਮ।
ਪਿਆਰੇ ਵੀਰ ਤੇ ਵੀਰੋ। ਸਲਾਮ ਅਲੇਕਮ।
ਆਪ ਦਾ ਖ਼ਤ ਮਿਲਿਆ ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਕਈ ਵਾਰ
ਪੜ੍ਹਿਆ ਹੈ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਂ ਦੱਸ ਦਿਆਂ ਕਿ ਮੈਂ
ਮੁਸਲਮਾਨ ਹੋ ਗਿਆ ਹਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਸਾਲ ਹੋ ਗਿਆ
ਸੁਨਤ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੈ ਨਮਾਜ਼ ਸਿੱਖ ਲਈ ਹੈ ਲੋੜੀਂਦਾ

ਇਲਮ ਹਾਸਲ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਇਤਫ਼ਾਕੀਆ
ਨਹੀਂ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਇਸਲਾਮ ਦਾ ਦਿਲੀ
ਮੋਹ ਸੀ ਜਦ ਕਿ ਕੌਮਨਿਜ਼ਮ ਦਾ ਦਿਮਾਗੀ ਪਰ
ਨਾਸਤਕ ਸਾਂ ਇਸ ਲਈ ਦਿਲ ਦਿਮਾਗ ਦੋਵੇਂ
ਕੌਮਨਿਜ਼ਮ ਦੀ ਭੇਟ ਸਨ। ਇਕ ਪਿਛਲੀ ਸਰਦੀ ਦੀ
ਕੜਕੀਲੀ ਰਾਤ ਮੈਂ ਤਨਹਾ ਜੰਗਲ ਦੇ ਖ਼ਤਰਨਾਕ
ਰਸਤੇ ਚੋਂ ਰਾਤ ਭਰ ਚਲਦਾ ਰਿਹਾ ਸਾਂ। ਉਸ ਰਾਤ ਮੇਰੇ
ਤੇ ਕਈ ਇਕ ਲੈਆਂ ਸਵਾਰ ਸਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਕਟਤੇ
ਵੀ ਵੜ੍ਹਤੇ ਵੀ ਚਲੋ...। ਅੱਲ੍ਹਾ ਹੀ ਅੱਲ੍ਹਾ ਹੋ...
ਅੱਲ੍ਹਾ ਹੀ ਅੱਲ੍ਹਾ ਹੇ...। ਕਜਰਾ ਲਗਾ ਕੇ ਬਿੰਦੀਆ...।
ਇਹ ਮੈਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗਾਉਂਦਾ ਸਾਂ ਕਿ ਦਿਲ ਵਿੱਚ
ਹੌਲਨਾਕ ਅਸਰ ਸਿਮਦਾ ਸੀ ਹੁਣ ਵੀ ਜੇ ਮੈਂ ਉਸ
ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਦੇ ਗਾ ਉੱਠਾਂ। ਕਦੇ ਮੈਂ ਬਾਬਰ ਬਣਦਾ ਸਾਂ
ਘੋੜੇ ਦਾ ਸਵਾਰ ਤੇ ਕਦੇ ਘੋੜਾ। ਕਦੇ ਚੀਨ ਦਾ
ਸਭਿਆਚਾਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਚਿਤ੍ਰ ਕਦੇ ਕਦੇ ਰਾਂਝਾ ਕਦੇ ਸਾਰਸ
ਨਰ ਬਣਕੇ ਜੋ ਤਨਹਾ ਉੱਡ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ ਮਦੀਨ ਨੂੰ,
ਆਵੋ ਹੋ...ਬੰਝਲੀ ਦੀ ਲੈਅ ਤੇ ਗਾ ਕੇ ਪੁਕਾਰਦਾ ਸਾਂ।
ਮੇਰੇ ਝੋਲੇ 'ਚ ਕੁਝ ਰੰਗਾਂ ਦੀਆਂ ਪੁੜੀਆਂ ਸਨ ਕੁਝ
ਭੁੱਜੇ ਤੇ ਅਣਭੁੱਜੇ ਆਲੂ ਇੱਕ ਚਾਕੂ ਕੁਝ ਇੱਕ
ਬੱਚਿਆਂ ਵਾਸਤੇ ਖਿਡੌਣੇ ਜੋ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਹੀ ਨਾਲ
ਖੜਕਦੇ ਸਨ ਇੱਕ ਗੁੱਡੀ ਸੀ ਜੋ ਚੀਂ ਚੀਂ ਕਰਦੀ ਸੀ।
ਲਕੀਰ ਰਸਾਲੇ ਮੇਰੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਇੱਕ ਹੇਅਰ
ਰੀਮੂਵਰ ਸੁਨਤ ਦੇ ਜ਼ਖ਼ਮ। ਉਸੇ ਰਾਤ ਸੂਰਜ ਦੀ
ਰੋਸ਼ਨੀ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੀ ਮੈਂ ਅਪਣੀ ਹਥੇਲੀ (ਖੱਬੀ) ਤੇ
ਚੰਨ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨ ਬਣਿਆ ਤੱਕਿਆ ਏਨਾ ਖ਼ੂਬਸੂਰਤ
ਤੇ ਛੋਟਾ ਚੰਨ ਕੋਈ ਚਿਤ੍ਰਕਾਰ ਹੀ ਬਣਾ ਸਕਦਾ ਹੈ
ਹਥੇਲੀ ਚੋਂ ਮਾਸ ਖਰ ਗਿਆ ਸੀ ਤੇ ਮੇਰੇ ਦੋਵੇਂ ਹੱਥ
ਉਨ੍ਹਾਂ ਰੰਗਾਂ ਨਾਲ ਰੰਗੇ ਹੋਏ ਸਨ ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਵਾਰ

ਵਾਰ ਚੁੰਮਿਆ ਅੱਜ ਵੀ ਹੈ ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਦੇਖਦਿਆਂ ਹੀ ਚੁੰਮਦਾ ਹਾਂ ਤੇ ਕਹਿੰਦਾ ਹਾਂ ਰੱਬਨਾ ਲਕਲ ਹਮਦ (ਸਾਡਾ ਰੱਬ ਅੱਲਾ ਹੈ) ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੈਂ ਸਭ ਕੁਝ ਸਾੜ ਫੂਕ ਸੁਟਿਆ ਏਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਅਪਣੇ ਜਿਸਮ ਦੇ ਰੋਮ ਰੋਮ ਤੋਂ ਵਾਲ ਗੈਰ ਇਸਲਾਮੀ ਦਿਖ ਵਾਲੇ ਕਪੜੇ। ਹੁਣ ਮੈਂ ਇਕ ਤਹਿਮਤ ਕੁੜਤਾ ਜਾਕਟ ਨਮਾਜੀ ਸਫ਼ੈਦ ਟੋਪੀ ਪਹਿਨਦਾ ਹਾਂ ਸਿਰ ਦੇ ਵਾਲ ਨਹੁੰ ਭਰ ਵਧਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਾਫ ਕਰਵਾ ਦਿੰਦਾ ਹਾਂ ਮੁੱਛਾਂ ਕਟਵਾਉਂਦਾ ਹਾਂ ਤੇ ਦਾੜ੍ਹੀ ਰਖਦਾ ਹਾਂ ਚਾਰ ਉਂਗਲ ਹੈ ਅਰਬੀ ਕੱਟ। ਨੌ ਦਸ ਸਮੇਂ ਨਮਾਜ਼ ਪੜਦਾ ਹਾਂ ਦਿਨ ਰਾਤ ਵਿਚ। ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਅੱਲਾ ਤਾਲਾ ਦੀ ਤਰਫ ਤੋਂ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਮੈਂ ਲਿਖਣ ਲਈ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਲਭ ਸਕਿਆ ਹੁਣ ਤੱਕ। ਇਸੇ ਲਈ ਕੋਈ ਸੁਖ ਸੁਨੇਹਾ ਨਹੀਂ ਭੇਜ ਸਕਿਆ ਪਰ ਅਪਣੇ ਲਿਖੇ ਨਾਲੋਂ ਪੂਰੀ ਤਰਾਂ ਹਮਦਰਦੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਤੋੜ ਸਕਿਆ ਕਾਰਨ ਇਹ ਕਿ ਕਲਾਮ ਪਾਕ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਅਲਾ ਤਾਲਾ ਫਰਮਾਉਂਦਾ ਹੈ...ਮੈਂ ਇਜੇਹੀ ਕੌਮ ਪੈਦਾ ਕਰਾਂਗਾ ਐ ਇਮਾਨ ਵਾਲਿਓ ਜੋ ਕਾਫਰਾਂ ਲਈ ਤੇਜ਼ ਹੋਵੇਗੀ ਤੇ ਇਮਾਨ ਵਾਲਿਆਂ ਲਈ (ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਲਈ) ਹਮਦਰਦ ਜੋ ਕਿਸੇ ਤੋਂ ਡਰੇਗੀ ਨਹੀਂ ਅਗਰ ਮੈਂ ਝੂਠਾ ਹੋਵਾਂ ਤਾਂ ਅਲਾ ਪਨਾਹ ਦੇਵੇ ਉਹ ਕੌਮ ਮਾਓ ਦੀ ਕੌਮ ਹੈ ਦਿਨੋ ਦਿਨ ਸਿਆਸਤ ਇਧਰ ਵਧ ਰਹੀ ਹੈ। ਸੋ ਮੈਂ ਮਾਓ ਦੀ ਤੇ ਹੋ ਚੀ ਮਿਨ੍ਹ ਦੀ ਕੌਮ ਦਾ ਹਮਦਰਦ ਹਾਂ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਅਲਾ ਤਾਅਲਾ ਦੀ ਸਿਆਸਤ ਦਾ ਇਕ ਪੜਾਓ ਹੈ ਕਲਚਰਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਉੱਠਦੇ ਉਭਾਰ ਮੈਨੂੰ ਖੁਸ਼ੀ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਮੈਂ ਹਜ਼ੂਰ ਅਲਾ ਸਲੇ ਮੁਹੰਮਦ ਮੁਸਤਫੇ ਦੀ ਪੈਰਵੀ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਚੋਂ ਹਾਂ। ਇਸ ਲਈ ਪਨਾਹ ਮੰਗਦਾ ਹਾਂ ਅਲਾ ਤਾਲਾ ਤੋਂ ਅਪਣੀਆਂ ਕਠੋਰ ਨਾਹਰੇ

ਵਾਲੀਆਂ ਨਜ਼ਮਾਂ ਤੋਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਤਰਾਂ ਤੋਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਚ
ਮੈਂ ਕਹਿੰਦਾ ਹਾਂ 'ਮੈਂ ਖੁਦਾ ਦਾ ਬਾਪ ਬਣਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾਂ'
(ਅੱਲਾ ਤੋਬਾ!) ਤੁਸੀਂ ਜੇਲ ਚੋਂ ਆ ਗਏ ਹੋ ਮੁਬਾਰਕ। ਮੈਂ
110 ਨਜ਼ਮਾਂ ਭੇਜੀਆਂ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਾਰਾ ਰਿਕਾਰਡ
ਮੇਰੇ ਪਾਸੋਂ ਗੁੰਮ ਹੋ ਚੁਕਿਆ ਹੈ। ਅਗਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਚੋਂ ਚੋਣ
ਕਰਕੇ ਖਰੜਾ ਤਿਆਰ ਕਰੋ ਤਾਂ ਹਲਕੀਆਂ ਕਲਚਰ
ਪ੍ਰਤੀ ਔਰਤ ਦੇ ਜ਼ਿਕਰ ਵਾਲੀਆਂ ਹਿਮਾਲੇਖ ਪੂਰੀ ਨਜ਼ਮ
ਮੌਜੂਦਾ ਕਲਚਰ ਦੇ ਵਿਦਰੋਹੀਆਂ ਦੀ ਹਮਦਰਦੀ
ਵਾਲੀਆਂ ਹਲਕੀਆਂ ਸਤਰਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਕਰਨੀ। ਕਿਤਾਬ
ਹਜ਼ੂਰ ਅਲ੍ਹਾ ਸਲੇ ਮਦੀਨੇ ਦੇ ਚੰਨ ਮੁਹੰਮਦ ਨੂੰ
ਸਮਰਪਣ ਕਰ ਦੇਣੀ। ਫੋਟੋ ਖਿਚਵਾਣਾ ਮਜ਼ਹਬੇ ਇਸਲਾਮ
ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ ਹੈ। ਖ਼ੱਤ ਮਿਲਦੇ ਸਾਰ ਖਤ ਲਿਖਣਾ... ...
ਮੇਰਾ ਨਾਂ

... ... ਮੁਹੰਮਦ ਬੁਸਰਾ... ...

[ਅਖ਼ੀਰ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਪਤਾ ਲਿਖਿਆ ਹੈ]
ਮੁਹੰਮਦ ਬੁਸਰਾ ਚੌਕੀਦਾਰ
ਜਨਤਾ ਆਇਲ ਮਿਲ, ਮੁਹੰਮਦੀ
ਜ਼ਿਲਾ ਖੇੜੀ – (ਯੂ ਪੀ)

ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਦਿਲ ਦੀ ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਲੋਕ ਵੀ ਇਹਦੀ ਅਪਣੀ ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਹੀ ਲੋਕ ਹਨ – ਗਧਿਆਂ ਵਾਲ਼ੇ, ਪੱਥਰ ਢੋਂਦੇ, ਢੋਲ ਵਜਾਉਂਦੇ। ਇਹਦੇ ਹੀ ਵਰਗੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ਼ ਇਹਦੀ ਕੋਈ ਰੂਹਾਨੀ ਸਾਂਝ ਹੈ – ਅਤਹੂੰ ਨੀਚ ਕੰਮੀ-ਕਮੀਣ ਲੋਕ। ਆਥਣ ਜਾਂ ਸ਼ਾਮ ਦਾ ਰੰਗ ਨਾਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਨਕਸਲਬਾੜੀ ਦੌਰ ਦੀ ਪਹਲੀ ਮਿਸਾਲੀ ਕਵਿਤਾ ਹੈ; ਤੇ ਇਸ ਸਦੀ ਦੀਆਂ ਸ਼ਾਹਕਾਰ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ। ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਪਿਛੋਕੜ ਇਹਨੇ ਸ੍ਵੈਜੀਵਨੀ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੱਸਿਆ ਹੈ:

> ਮੈਂ **ਆਥਣ** ਕਵਿਤਾ ਤਕ ਜਨਤਾ ਦੇ ਇਸ ਦੁਖਾਂਤ ਤਕ ਨਹੀਂ ਸਾਂ ਪਹੁੰਚ ਸਕਿਆ। ਓਦੋਂ ਮੈਂ ਰੋਜ਼ ਇਧਰ ਤੋਂ ਉਧਰ ਉਜੜਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਚਿਤਰਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਲੋੜ ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਪਈ ਸੀ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਚੀਨੀਆਂ [?] ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਡੱਡੂ ਖਾਂਦੇ ਹਨ। ਤਾਂ ਕੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਨਹੀਂ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ? ਜਿਵੇਂ ਬੰਗਾਲੇ, ਛੱਜਘਾੜੇ, ਬੱਦੂ, ਕੰਨਾਂ ਦੀ ਮੈਲ਼ ਕੱਢਣ ਵਾਲ਼ੇ, ਕੰਜੜ, ਗਧੀਲੇ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਰਗਾ ਰਹਿਣ-ਸਹਿਣ ਰਖਣ ਵਾਲ਼ੇ ਬਾਜ਼ੀਗਰ ਗੱਡੀਆਂ ਵਾਲ਼ੇ ਸੈਂਹਸੀ; **ਆਥਣ** ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਦਿਹਾੜੀਦਾਰ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ, ਖੇਤ ਕਾਮਿਆਂ ਤੇ ਕੰਮੀਆਂ ਦੀ ਜਜ਼ਬਾਤੀ ਅੱਕਾਸੀ ਲਾਲ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਰ ਕੋਈ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਿਆ। *ਸਤਲੁਜ ਦੀ ਹਵਾ* ਦੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਸਿਆਸੀ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਸ਼ੋਖ਼ ਰੰਗ ਭਰਦਾ ਹੈ; ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਦੀਆਂ ਦੀ ਉਤਪੀੜਾ, ਉਦਾਸੀ ਤੇ ਚੁੱਪ ਦਾ ਰੰਗ ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਸ਼ੋਖ਼ੀ ਨਾਲੋਂ ਉਜਵਲ ਹੈ। *ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸੂਰਜ* ਵਿਚ ਮਾਰਕਸ ਦੇ ਆਖਣ ਵਾਂਙ ਝੂਠੀ ਚੇਤਨਾ ਯਾਨੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਸ਼ੋਖ਼ ਰੰਗ ਨਹੀਂ। **ਬੇਗਾਨੀਆਂ, ਛੱਲ, ਕੰਮ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ, ਭੋਲ਼ੀਆਂ, ਬਾਬਲ ਤੇਰੇ ਖੇਤਾਂ ਵਿਚ, ਕੁੜੇਲੀ ਪਿੰਡ ਦੀਆਂ ਵਾਸਣਾਂ** ਸ਼ਾਹਕਾਰ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਦੇ ਔਰਤ ਮਰਦ ਨੱਚਦੇ ਵੀ ਹਨ, ਗਾਉਂਦੇ ਵੀ ਹਨ ਤੇ ਬਹੁਤ ਚੁੱਪ ਵੀ ਕਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪਹਲੀ ਕਿਤਾਬ ਵਿਚ ਲਾਲ 'ਸੋਨੇ ਦੇ ਯੁਗ ਦੀ ਸਵੇਰ' ਦਾ ਸੁਫ਼ਨਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਦੂਸਰੀ ਕਿਤਾਬ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸੁਫ਼ਨਾ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਨਾਉਮੀਦੀ ਦਾ ਸਿਖਰ **ਥਕਾਵਟ** ਨਾਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਹੈ।

ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਦਿਲ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਸੁਹਜ ਦੀ ਸੱਚ ਨਾਲ਼ ਟੱਕਰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਬਣੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਸੱਚ ਹਰ ਪਲ ਸੁਹਜ ਨੂੰ ਡੰਗਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਲਾਲ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਸੰਜੀਵਨੀ ਉਸ ਸੁਹਜ ਨੂੰ ਮੁੱਕਣ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੀ।

ਇਹਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਸੱਚ ਤੇ ਸੁਹਜ ਸਮਰੂਪ ਨਹੀਂ। ਅਸਲੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਇਹ ਹੁੰਦੇ ਵੀ ਨਹੀਂ। ਲਾਲ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਸੁਧੀ ਕਵਿਤਾ ਹੈ। ਸੱਚ ਮੌਤ ਹੈ ਤੇ ਸੁਹਜ ਜ਼ਿੰਦਗੀ। ਲਾਲ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਕਵੀ ਹੈ। ਇਹਦੀ ਕਵਿਤਾ ਪੜ੍ਹਦਿਆਂ ਜ਼ਿਹਨ ਨਥਾਵੇਂ, ਨਿਆਸਰੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਵਖਤਾਂਮਾਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਹਾਲ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਹੋਰ ਤਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਹ ਘੁੱਟਦਾ ਹੈ, ਅੱਖਾਂ ਭਰ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ - ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਬੇਵਸੀ ਕਰਕੇ ਜਾਂ ਜਜ਼ਬਾਤ ਕਰਕੇ। ਮੈਂ ਜਦ ਲਾਲ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਜਦ ਸਾਹਮਣੇ ਦੇਖਦਾ ਹਾਂ, ਤਾਂ ਲਗਦਾ ਹੈ, ਲਾਲ ਅਪਣੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮੁਹਾਂਦਰਿਆਂ ਦੀ ਮੰਦ-ਰਫ਼ਤਾਰ ਚੁੱਪਚੁਪੀਤੀ ਫ਼ਿਲਮ ਦਿਖਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪਿਛਵਾੜੇ ਸੁਹਾਣੇ ਸਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਵੱਜਦੇ। ਸ਼ੂਕਦੀਆਂ ਸੁਰਾਂ ਉੱਚੀਆਂ ਹੋਈ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਾਲ਼ੀ ਰੇਤ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਮੇਰੇ ਵਲ ਵਧੀ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਕੋਈ ਹੋਣੀ ਵਾਪਰਨ ਵਾਲ਼ੀ ਹੈ। ਡਰੇ-ਸਹਮੇ ਪਰਿੰਦੇ ਲਾਲ ਦੀ ਨਿਸ਼ਬਦ ਆਵਾਜ਼ ਸੁਣ ਕੇ ਅਚਾਨਕ ਗਾਉਣ ਲਗਦੇ ਹਨ ਤੇ ਸਾਰੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਮੁੜ ਜਾਗ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਹੋਣੀ ਟਲ਼ ਗਈ ਲਗਦੀ ਹੈ।

ਲਾਲ ਨੂੰ ਔਰਤ ਦਾ ਸਾਥ ਨਹੀਂ ਨਸੀਬ ਹੋਇਆ। ਤਾਂ ਵੀ ਔਰਤ ਹੋਣ ਦੇ ਦਰਦ ਨੂੰ ਜਿਵੇਂ ਇਹਨੇ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਹ ਲਾਸਾਨੀ ਹੈ। ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਚ ਜੋ ਹੁੰਦਾ ਨਹੀਂ; ਜਿਹਦੀ ਖੋਹ ਪੈਂਦੀ ਰਹੇ; ਜਿਹਦੀ ਕੋਈ ਆਸ ਬਣੀ ਰਹੇ; ਉਹਨੂੰ ਅਸੀਂ ਆਦਰਸ਼ ਬਣਾ ਲੈਂਦੇ ਹਾਂ। ਲਾਲ ਔਰਤ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਧਰਤੀ ਜਿੱਡਾ ਆਦਰਸ਼ ਸਮਝਦਾ ਹੈ। ਔਰਤ ਹਮੇਸ਼ਾ ਭੇਤਭਰੀ ਰਹਣੀ ਹੈ, ਪਰ ਮਰਦ ਦਾ ਵਜੂਦ ਕਿਹੜਾ ਘਟ ਦੁਖਾਵਾਂ ਹੈ। ਇਹ ਅਹਸਾਸ ਲਾਲ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਚ ਤਹੇ-ਦਿਲ ਮੌਜੂਦ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਹਦਾ ਗ਼ਮ ਨਿਰਾ ਜਿਨਸ ਦਾ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਹਸਤੀ ਦਾ ਹੋ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਲਾਲ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਚਿਤਰੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮੁਹਾਂਦਰਿਆਂ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਅਮ੍ਰਿਤਾ ਸ਼ੇਰਗਿਲ (1913–1941) ਦੀਆਂ ਬਣਾਈਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਦਾ ਚੇਤਾ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਮ੍ਰਿਤਾ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਸੀ: ਮੈਂ ਆਪ ਰੇਖਾ, ਰੰਗ ਤੇ ਆਕਾਰ ਦੇ ਜ਼ਰੀਏ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਖ਼ਾਸ ਕਰਕੇ ਗ਼ਰੀਬ ਤੇ ਉਦਾਸ

ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਰਹੀ ਹਾਂ। ਏਸ ਕਰਕੇ ਨਹੀਂ ਕਿ ਹਾਂ ਤਾਂ ਮੈਂ ਚਿਤ੍ਰਕਾਰ, ਸਗੋਂ ਏਸ ਲਈ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਘਟੀਆ ਅਪੀਲ ਨਾਲ਼ ਨਫ਼ਰਤ ਹੈ। ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਮੈਂ ਕੋਈ ਕਹਾਣੀ ਪਾਉਣ ਵਾਲ਼ੀ ਤਸਵੀਰ ਦੀ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਨਹੀਂ ਹਾਂ। – ਇਹੀ ਸ਼ਬਦ ਲਾਲ ਦੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ 'ਤੇ ਵੀ ਢੁੱਕਦੇ ਹਨ। ਫ਼ਰਕ ਏਨਾ ਹੈ ਕਿ ਅਮ੍ਰਿਤਾ ਸ਼ੇਰਗਿਲ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਗ਼ਰੀਬੀ ਤੇ ਉਦਾਸੀ ਨੂੰ ਮਹਸੂਸ ਹੀ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਜਦ ਕਿ ਲਾਲ ਦੀ ਤਾਂ ਇਹ ਅਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਹੈ। ਕਿਤੇ ਇੰਜ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਕਿ ਲਾਲ ਅਮ੍ਰਿਤਾ ਦੀ ਕਿਸੇ ਤਸਵੀਰ ਚ ਮੌਜੂਦ ਸੀ ਤੇ ਉਹਦਾ ਅਧੂਰਾ ਕਾਰਜ ਰੰਗਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨਾਲ਼ ਪੂਰਿਆਂ ਕਰਨ ਲਈ ਉਹਦੀ ਅਣਆਈ ਮੌਤ ਵਾਲ਼ੇ ਸਾਲ ਇਹਨੇ ਮੁੜ ਜਨਮ ਧਾਰ ਲਿਆ। ਅਮ੍ਰਿਤਾ ਸ਼ੇਰਗਿਲ ਕੀ ਇਹ ਜਾਣਦੀ ਸੀ ਕਿ ਰੰਗਾਂ ਰੇਖਾਵਾਂ ਚ ਵਾਹੇ ਉਹਦੇ ਬਹੁਤ ਚੁੱਪ ਕੀਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਉਹਦੇ ਬਾਅਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਚੋਂ ਹੀ ਕੋਈ ਲਾਲ ਨਾਂ ਦਾ ਕਵੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਚ ਚਿਤਰੇਗਾ ਤੇ ਬਹੁਤ ਚੁੱਪ ਕਰ ਜਾਏਗਾ?

9

ਹਾਂ, ਨਹੀਂ ਹਾਂ

ਹੋਣਾ Being ਵਜੂਦੀ ਮਸਲ੍ਹਾ ਹੈ। ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਇਤਿਹਾਸ ਵਾਲ਼ੇ ਅਖੌਤੀ ਪਰਦੇਸ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਘਸੇ-ਪਿਟੇ ਲਫ਼ਜ਼ਾਂ ਨਾਲ਼ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਾਲ਼ੀ ਛੋਟੀ b ਵਾਲ਼ੀ being ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰਨਾ ਕੋਈ ਔਖਾ ਨਹੀਂ। 'ਜਲਾਵਤਨੀ' ਲਫ਼ਜ਼ ਲੇਖਕਾਂ, ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਤੇ ਸਿਆਸੀ ਕਾਰਕੁੰਨਾਂ ਦਾ ਚਹੇਤਾ ਲਫ਼ਜ਼ ਹੈ। ਇਥੇ ਹੋਣਾ ਮੇਰੀ ਮਜਬੂਰੀ ਹੈ। ਉਂਜ ਬੰਦਾ ਹਰ ਥਾਂ ਜਲਾਵਤਨ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਉਹਦੀ ਹੋਣੀ ਹੈ। ਬੰਦੇ ਦਾ ਅਸਲ ਘਰ ਉਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਥੇ ਉਹਦਾ ਮਾਣ ਹੋਏ; ਜਿਥੇ ਉਹਦੀ ਆਸ ਬਣੀ ਰਹੇ ਜਾਂ ਜਿਥੇ ਉਹ ਨਾਬਰ ਹੋ ਸਕੇ। ਸ਼ਾਇਰ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਨਾਬਰ ਹੋ ਸਕਣਾ ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਵੱਸ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਨਸਲਵਾਦ ਤੇ ਵਿਜੋਗ (ਏਲੀਏਨੇਸ਼ਨ) ਵਰਗੇ ਲਫ਼ਜ਼ ਮੇਰੀ ਤੇ ਹੋਰਨਾਂ ਰੰਗਦਾਰ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸਮਾਜੀਅਤ ਨੂੰ ਬੜੀ ਸੌਖੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਿਆਨ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਹੁਣ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲਫ਼ਜ਼ਾਂ ਦਾ ਮੇਰੇ ਲਈ ਉਹ ਮਤਲਬ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ, ਜੋ ਕੁਝ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਹੁੰਦਾ-ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਜੇ ਅੱਜ ਮੈਂ ਅਪਣੇ 'ਘਰ' ਪੰਜਾਬ ਚ ਹੁੰਦਾ, ਤਾਂ ਓਥੇ ਵੀ ਮੈਂ ਵਿਜੋਗਿਆ ਤੇ ਖੂੰਜੇ ਲੱਗਾ ਹੋਣਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਬੀਤੇ ਸਮੇਂ ਨੂੰ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਝੂਰਦਾ। ਇਹਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੁੱਖ ਹੀ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਹਰ ਭਾਰਤੀ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਇਹ ਗੱਲ ਅਚੇਤ ਹੀ ਵੱਸੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਦਿਨ ਮੈਂ ਘਰ ਮੁੜ ਜਾਣਾ ਹੈ। ਆਗਿਆਕਾਰ ਪੁਤਰ ਰਾਮ ਰਾਮਚੰਦਰ ਬਣਵਾਸ ਕੱਟ ਕੇ ਇਕ ਦਿਨ ਘਰ ਮੁੜ ਆਏ ਸਨ, ਤਾਂ ਲੋਕਾਂ ਘਿਉ ਦੇ ਦੀਵੇ ਬਾਲ਼ੇ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਬਾਬਾ ਨਾਨਕ ਗਿਆਨ ਦੀ ਭਾਲ਼ ਵਿਚ ਘਰੋਂ ਚਾਰ ਵਾਰ ਉਦਾਸੀਆਂ 'ਤੇ ਗਏ ਤੇ ਘਰ ਮੁੜ ਆਉਂਦੇ ਰਹੇ। ਮੈਂ ਇਥੇ ਰਘੁਕੁਲ ਰੀਤ ਨਿਭਾਉਣ ਨਹੀਂ ਆਇਆ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਗਿਆਨ ਦੀ ਭਾਲ਼ ਵਿਚ। ਮੈਂ ਮੁੜ ਕੇ ਨਹੀਂ ਜਾਣਾ। ਜਿਵੇਂ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਵੀਡੀਓ ਖੇਡ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ –ਕੋਈ ਅਣਜਾਣ ਮੈਨੂੰ ਯਾਦਾਂ ਦੇ ਰਾਹ ਪਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਮੈਂ ਡਿਗ ਕੇ ਚਕਨਾਚੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਆਪਾ ਸਮੇਟਦਾ ਹਾਂ। ਸਗਲ-ਸਬੂਤਾ ਹੋ ਕੇ ਫੇਰ ਤੁਰਨ ਲਗਦਾ ਹਾਂ ਤੇ ਫੇਰ ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਖੇਰੂੰ-ਖੇਰੂੰ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਹੋਣ ਨਾ-ਹੋਣ ਦਾ ਚਕ੍ਰ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਮੁੱਕਦਾ ਤੇ ਨਾ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਕੌਣ ਹੈ, ਜੋ ਮੈਨੂੰ ਖੇਡ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਮੈਂ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਸੋਚਦਾ ਹਾਂ, ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਮੇਰਾ ਦਿਲ ਧੜਕਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸੁਫ਼ਨੇ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਹੀ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਫ਼ਰਾਇਡ ਆਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੋਈ ਮੁੜ ਕੇ ਕੁੱਖ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਕੋਈ ਹੋਰ ਗੱਲ ਕਰਦਿਆਂ ਜੌਨ੍ਹ ਬਰਜਰ ਆਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਦੇਸ ਵਾਪਸੀ ਤਾਂ ਵਹਮ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਹਾਲੇ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਕੁਝ ਲਫ਼ਜ਼ਾਂ ਨਾਲ਼ ਮੋਹ ਹੈ ਤੇ ਲਫ਼ਜ਼ **ਮਾਂ ਬੋਲੀ** ਮੇਰੇ ਬਹੁਤ ਨੇੜੇ ਹੈ। ਮੇਰੀ ਕਵਿਤਾ ਗਵਾਹ ਹੈ ਕਿ ਵਾਪਸੀ ਵਹਮ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਮਾਂ ਬੋਲੀ ਮੈਨੂੰ ਅਪਣੀ ਮਾਂ ਦੀ ਕੱਛ ਲਗਦੀ ਹੈ, ਜਿਥੇ ਮੇਰਾ ਕੋਈ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਵਿਗਾੜ ਸਕਦਾ। ਪਰ ਜਿਸ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਬੱਚੇ ਮੇਰੇ ਨਾਲ਼ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਹਨ; ਜਿਸ ਬੋਲੀ ਨਾਲ਼ ਮੇਰਾ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਚਲਦਾ ਹੈ, ਉਹਦਾ ਸਿਰਫ਼ ਇੱਕੋ ਲਫ਼ਜ਼ **ਟੈਲੀਫ਼ੋਨ** ਮੇਰੇ ਬਹੁਤ ਨੇੜੇ ਹੈ। ਇਹ ਜਾਣ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਬੜਾ ਦੁੱਖ ਹੋਇਆ। ਮੇਰੇ ਬੱਚੇ ਮੇਰੇ ਪਿਤਰਾਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਨਹੀਂ ਬੋਲਦੇ, ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਕਹਰ ਹੋਰ ਕੀ ਵਾਪਰਨਾ ਹੈ। ਇਹ ਇਥੇ ਹੋਣ ਦਾ ਡੰਨ ਹੈ, ਜੋ ਮੈਂ ਤਾਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਇਥੇ ਸੁੱਖ ਲਭਣ ਆਇਆ ਸੀ।

ਮਾਂ ਬੋਲੀ ਦੀ ਗੱਲ ਵੀ ਕਿਹੜੀ ਐਨੀ ਸੌਖੀ ਹੈ। ਮੇਰੀਆਂ ਹੁਣ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਯਾਦਾਂ ਬਾਰੇ ਹਨ। ਪਰ ਯਾਦ ਕੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ? ਹੌਲ਼ੀ-ਹੌਲ਼ੀ ਹਿੱਲਦੀ ਜਾਂਦੀ ਤਸਵੀਰ, ਜੋ ਅਪਣੇ ਆਪ ਅੱਖਾਂ ਅੱਗੇ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜਾਂ ਅਸੀਂ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਾਂ। ਹਰ ਸ਼ੈਅ ਯਾਦ ਵਿਚ ਬੱਝੀ ਹੋਈ ਹੈ, ਭਾਸ਼ਾ ਵੀ। ਧ੍ਵਨੀ ਯਾਨੀ ਭਾਸ਼ਕ ਸੰਕੇਤਾਂ ਨਾਲ਼ ਯਾਦ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਜੇ ਮੈਨੂੰ ਅਪਣੀਆਂ ਯਾਦਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਸੁੱਖ ਨਹੀਂ, ਤਾਂ ਮਾਂ ਬੋਲੀ ਦਾ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਕੀ ਆਸਰਾ ਹੈ? ਮੇਰੀ ਕੋਈ ਨਵੀਂ ਕਵਿਤਾ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਬੋਲੀ ਤੋਂ ਪਾਰ ਚਲਿਆ ਜਾਵਾਂ ਤੇ ਮੁਕਤ ਹੋ ਕੇ ਸਦਾ-ਸਦਾ ਲਈ ਚੁੱਪ ਕਰ ਜਾਵਾਂ। ਪਰ ਇੰਜ ਤਾਂ ਹੋਣਾ ਨਹੀਂ। ਯਾਦਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲ ਸਕਦੀ। ਇਥੇ ਵੀ ਮੇਰੀ ਮਰਜ਼ੀ ਨਹੀਂ ਚਲਣੀ।

[ਜੁਲਾਈ 1993 ਵਿਚ ਲੰਡਨ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਚ ਛਪੇ ਮੇਰੇ ਕਾਵਿ-ਸੰਗ੍ਰਹ **Being Here** *ਦੀ ਅੰਤਿਕਾ]*

10

ਛੂਹ

ਨਿ । ਸ਼ਾ । ਨੀ

ਪਰਾਗ ਸ਼ਹਰ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ਕਾ ਦੀ ਜੰਮਣ-ਥਾਂ ਦੇ ਨੇੜੇ ਨੌਜਵਾਨ ਮੁੰਡਾ ਕੁੜੀ ਸਾਜ਼ ਵਜਾਉਂਦੇ ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਪੈਸੇ ਮੰਗ ਰਹੇ ਸਨ। ਪਰ ਉਹ ਮੰਗਤੇ ਨਹੀਂ ਸਨ; ਮੰਗਤਿਆਂ ਵਿਚ ਸਵੈਮਾਣ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਮੁੰਡਾ ਪਿਆਨੋ ਅਕਾਰਡੀਅਨ ਵਜਾਉਂਦਾ ਸੀ ਤੇ ਕੁੜੀ ਵੱਡਾ-ਸਾਰਾ ਭੌਂਪੂ (ਫ਼ਰੈਂਚ ਹੌਰਨ)। ਮੁੰਡੇ ਨੇ ਰੇਲਵਾਈਆਂ ਦੀ ਨੀਲੀ ਵਰਦੀ ਪਾਈ ਹੋਈ ਸੀ ਤੇ ਸਿਰ 'ਤੇ ਕਪੜੇ ਦੀ ਓਸੇ ਰੰਗ ਦੀ ਟੋਪੀ। ਐਨਕਾਂ ਵਾਲ਼ੀ ਕੁੜੀ ਨੇ ਮੱਥੇ 'ਤੇ ਜੂੜਾ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਹੈਰਾਨੀ ਵਾਲ਼ੀ ਗੱਲ ਸੀ ਕਿ ਇਹਦੀਆਂ ਨਾਜ਼ੁਕ ਬਾਹਵਾਂ ਨੇ ਏਨਾ ਵੱਡਾ ਸਾਜ਼ ਕਿਵੇਂ ਚੁੱਕਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਕੋਈ ਸੁਆਣੀ ਅਪਣੇ ਪੰਜ-ਕੁ ਸਾਲ ਦੇ ਪੁਤ ਨਾਲ਼ ਖੜ੍ਹੋ ਕੇ ਸੰਗੀਤ ਸੁਣਨ ਲੱਗੀ। ਬੱਚਾ ਕੁੜੀ ਵਲ ਧਾੱ ਕੇ ਗਿਆ ਤੇ ਹਵਾ ਵਿਚ ਅਪਣੀਆਂ ਉਂਗਲਾਂ ਹਿਲਾਉਣ ਲੱਗਾ। ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਇਕਦਮ ਪਤਾ ਲਗ ਗਿਆ ਕਿ ਬੱਚਾ ਭੌਂਪੂ ਨੂੰ ਛੂਹ ਕੇ ਦੇਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਮੁੰਡਾ ਅੰਨ੍ਹਾ ਸੀ। ਉਹ ਨਿੰਵ ਗਈ ਤੇ ਬੱਚੇ ਨੇ ਪੋਟਾ ਪੋਟਾ ਕਰਕੇ ਸਾਰਾ ਭੌਂਪੂ ਦੇਖਿਆ ਤੇ ਫੇਰ ਸਾਰਾ ਪਿਆਨੋ। ਨੌਜਵਾਨ ਨੇ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਟੌਫ਼ੀ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਕੁੜੀ ਬਿਨਾਂ ਕੁਝ ਆਖਿਆਂ ਕੁਝ ਲੈਣ ਦੌੜ ਗਈ। ਜਦ ਉਹ ਮੁੜੀ, ਤਾਂ ਉਹਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਪਿਆਨੋ ਅਕਾਰਡੀਅਨ ਦਾ ਖਿਡੌਣਾ ਸੀ। ਉਹਨੇ ਬੜੇ ਲਾਡ ਨਾਲ਼ ਇਹ ਖਿਡੌਣਾ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ। ਬੱਚੇ ਨੇ ਕੁਝ ਬੇਸੁਰੀਆਂ ਸੁਰਾਂ ਕੱਢੀਆਂ; ਉਹਦੀ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਮਿਉਂਦੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਜੋ ਪੈਸੇ ਕੁੜੀ ਨੇ ਸਾਰੀ ਦਿਹਾੜੀ ਖੜ੍ਹੋ ਕੇ ਬਣਾਉਣੇ ਸਨ, ਉਸ ਤੋਂ ਕਿਤੇ ਵਧ ਉਹਨੇ ਬੱਚੇ ਵਾਸਤੇ ਖ਼ਰਚ ਦਿੱਤੇ।

'ਆਦਮ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ' ਵਾਲੇ ਮਾਈਕਲਐਂਜਲੋ ਦੇ ਕੰਧ-ਚਿਤ੍ਰ ਵਿਚ ਹੱਥਾਂ ਦੀ ਛੂਹ ਦਾ ਨਜ਼ਾਰਾ ਹੈ। ਰੱਬ ਅਪਣੀ ਛੂਹ ਨਾਲ਼ ਆਦਮ ਵਿਚ ਰੂਹ ਫੂਕ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਛੂਹ ਰੱਬੀ ਵਰ ਹੈ। ਇਨਸਾਨ ਜਦ ਵੀ ਕਿਸੇ ਇਨਸਾਨ ਜਾਂ ਸ਼ੈਅ ਨੂੰ ਅਪਣੱਤ ਨਾਲ਼ ਛੂੰਹਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਓਸੇ ਦੈਵੀ ਛੂਹ ਦਾ ਚਮਤਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ – ਸੱਚੇ ਸੁੱਚੇ ਬੇਗਰਜ਼ ਪਿਆਰ ਦਾ ਚਮਤਕਾਰ।

11

ਫ਼ੂਚਕ ਤੇ ਕਾਫ਼ਕਾ

ਫ਼ੂਚਕ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਜੀਉਣਾ ਦੱਸਿਆ ਸੀ ਤੇ ਕਾਫ਼ਕਾ ਨੇ ਦੁੱਖ ਝੱਲਣਾ। ਫ਼ਾਂਸੀ ਦੇ ਤਖ਼ਤੇ ਤੋਂ ਫ਼ੂਚਕ ਦੀ ਲਿਖੀ ਇਸੇ ਨਾਂ ਦੀ ਕਿਤਾਬ ਨਾਲ਼ ਮੈਂ ਸਕੂਲ ਪਾਸ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਵਾਂ ਵੱਡੇ ਬੰਦਿਆਂ ਦੀ ਜੰਮਣ-ਭੋਇੰ ਪਰਾਗ ਸ਼ਹਰ ਵਿਚ ਕਮਿਉਨਿਸਟਾਂ ਵੇਲੇ ਫ਼ੂਚਕ ਦੀ ਯਾਦਗਾਰ ਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਪਰ ਕਾਫ਼ਕਾ ਦੀ ਨਹੀਂ। ਹੁਣ ਓਥੇ ਕਾਫ਼ਕਾ ਦੀ ਯਾਦਗਾਰ ਬਣ ਗਈ ਹੈ, ਪਰ ਫ਼ੂਚਕ ਦੀ ਅਗਲਿਆਂ ਢਾਹ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਦੇ ਅਨ੍ਹੇਰੇ ਖੂੰਜੇ ਰੁਸ਼ਨਾਣ ਵਾਲ਼ਾ ਲੇਖਕ ਕਾਫ਼ਕਾ ਸਤਾਲਿਨਵਾਦੀਆਂ ਨੂੰ ਜ਼ਹਰ ਲਗਦਾ ਸੀ; ਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਦੀ ਮੁਕਤੀ ਲਈ ਲੜਨ-ਮਰਨ ਵਾਲ਼ੇ ਫ਼ੂਚਕ ਦਾ ਨਾਂ ਹੁਣ ਦੇ ਹਾਕਮ ਸੁਣਨਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦੇ।

ਬੇਰੌਣਕ ਸੜਕ ਕੰਢੇ ਫ਼ੂਚਕ ਦੇ ਮਕਾਨ ਦੀ ਕੰਧ ਵਿਚ ਜਿਹੜਾ ਇਹਦਾ ਬੁੱਤ ਲੱਗਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਉਹ ਹੁਣ ਗ਼ਾਇਬ ਹੈ। ਉਸ ਬੋੜੀ ਥਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਡਰ ਲੱਗਾ; ਜਿਵੇਂ ਬੰਦੇ ਦਾ ਧੜ ਹੋਵੇ, ਪਰ ਸਿਰ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਚੰਗਾ ਹੁੰਦਾ, ਜੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਇਹ ਮੂੰਹ ਚਿੜਾਉਂਦਾ ਵੱਡਾ-ਸਾਰਾ ਆਲ਼ਾ ਵੀ ਢਾਹ ਦਿੱਤਾ ਹੁੰਦਾ।

ਪਰਾਗ ਦੇ ਯਹੂਦੀਆਂ ਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਮੁਹੱਲੇ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ਕਾ ਦੇ ਜੱਦੀ ਘਰ ਵਿਚ ਇਹਦਾ ਸਾਦਾ-ਜਿਹੀ ਯਾਦਗਾਰ ਬਣ ਗਈ ਹੈ। ਬਾਹਰ ਕੰਧ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ਕਾ ਦਾ ਬੁੱਤ ਲੱਗਾ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਕਦੇ ਫ਼ੂਚਕ ਦੇ ਘਰ ਅੱਗੇ ਫ਼ੂਚਕ ਦਾ ਲੱਗਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਅੰਦਰ ਤਸਵੀਰਾਂ, ਨਿਸ਼ਾਨੀਆਂ ਦੇਖਣ ਆਏ ਯਾਤਰੀਆਂ ਨਾਲ਼ ਭਰਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

ਕੀ ਕੋਈ ਐਸਾ ਨਜ਼ਾਮ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਫ਼ੂਚਕ ਦੀ ਯਾਦਗਾਰ ਵੀ ਹੋਏ ਤੇ ਕਾਫ਼ਕਾ ਦੀ ਵੀ। ਇਹ ਇਕ ਦੂਜੇ ਬਾਝੋਂ ਅਧੂਰੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਕ ਦੂਜੇ ਬਿਨਾਂ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਨਹੀਂ। ਮੈਨੂੰ ਦੋਹਵਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ।

12

ਇਤਿਆਦਿ

ਬਦਲਾ – ਸਲਮਾਨ ਰੁਸ਼ਦੀ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਲੱਗੇ ਫ਼ਤਵੇ ਨੂੰ ਕੁਝ ਦਿਨ ਹੀ ਹੋਏ ਸਨ। ਮੈਂ ਇਹਦੀ ਹਮਾਇਤ ਵਿਚ ਲੰਡਨ ਦੇ ਲੇਖਕਾਂ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਦੇ ਦਸਤਖ਼ਤ ਕਰਵਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਅਸਲੀ ਪਰਖ ਮੁਸਲਮਾਨ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀ ਸੀ। ਕਿਸੇ ਐਕਟਰ ਨੇ ਬਿਆਨ 'ਤੇ ਅਪਣਾ ਨਾਂ ਦੇਣੋਂ ਕੋਰੀ ਨਾਂਹ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਮੈਨੂੰ ਬੜਾ ਗ਼ੁੱਸਾ ਆਇਆ। ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਧਮਕਾਉਣ ਹੀ ਲੱਗਾ ਸੀ ਕਿ ਤੂੰ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਸਾਈਨ? ਤੂੰ...। – ਮੇਰੀ ਜੀਭ ਰੁਕ ਗਈ। ਜਿਵੇਂ ਬਾਣੀ ਹੋਈ – ਸਹਨਸ਼ੀਲਤਾ ਵਾਸਤੇ, ਖ਼ਿਆਲਾਂ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਲਈ ਹੀ ਤਾਂ ਤੂੰ ਇਹ ਦਸਤਖ਼ਤ ਕਰਵਾ ਰਿਹੈਂ, ਜੇ ਇਹ ਜਣਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਤਾਂ ਇਹਦੀ ਮਰਜ਼ੀ।

ਇਸ ਨਿੱਕੀ-ਜਿਹੀ ਘਟਨਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੇਰੀ ਸਾਰੀ ਸੋਚਣੀ ਹੀ ਬਦਲ ਗਈ।

ਪਿੱਛੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਉਹ ਐਕਟਰ ਦਰਅਸਲ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹੈ, ਪਰ ਨਾਂ ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਾਲ਼ਾ ਰੱਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਤੇ ਜਿਹੜਾ ਨਾਟਕ ਦੇਖਣ ਗਏ ਅਸੀਂ ਮਿਲੇ ਸੀ, ਉਹ ਮਿਸਰ ਦੇ ਲੇਖਕ ਤੌਫ਼ੀਕ਼ ਅਲ-ਹਕੀਮ ਦਾ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ – *ਮੌਤ ਦਾ ਗੀਤ* । ਮਾਂ ਕਈ ਸਾਲ ਉਡੀਕ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਕਦ ਉਹਦਾ ਪੁਤ ਜਵਾਨ ਹੋਵੇ; ਕਦ ਉਹ ਪਿੰਡ ਆਵੇ ਤੇ ਅਪਣੇ ਪਿਉ ਦੇ ਕਤਲ ਦਾ ਬਦਲਾ ਲਵੇ। ਪੁਤ ਘਰ ਆਇਆ ਮਾਂ ਨੂੰ ਬੜਾ ਸਮਝਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਨਾਲ਼ ਪਿਉ ਨੇ ਤਾਂ ਮੁੜ ਨਹੀਂ ਆਉਣਾ। ਲੋੜ ਤਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਜਹਾਲਤ ਚੋਂ ਕਢਣ ਦੀ ਹੈ। ਆਖ਼ਰ ਸਿਆਸੀ ਮੁਹਿੰਮ 'ਤੇ ਸ਼ਹਰ ਮੁੜਦੇ ਅਪਣੇ ਪੁਤ ਨੂੰ ਮਾਂ ਕਿਸੇ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਕਤਲ ਕਰਵਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।

ਯੋਧੇ – ਵੀਅਤਨਾਮ ਦੀ ਜੰਗ ਵਰ੍ਹੇ ਗੰਢ ਬਣ ਚੁਕੀ ਹੈ। ਵੀਹ ਸਾਲਾਂ ਬਾਅਦ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਨੇ ਰਸਮ ਨਿਭਾਈ। ਕਿਸੇ ਅਖ਼ਬਾਰ ਵਿਚ ਬੜੀ ਵੱਡੀ ਤਸਵੀਰ ਛਪੀ – ਮੋਰ ਵਰਗੀ ਲੰਮੀ ਧੌਣ ਵਾਲ਼ਾ ਵੀਅਤਕਾਂਗ ਗੁਰੀਲਾ ਨਿਢਾਲ਼ ਪਿਆ ਹੈ। ਉਹਦੇ ਢਿਡ ਉੱਤੇ ਟੀਨ ਦਾ ਡੱਬਾ ਬੰਨ੍ਹਿਆ ਹੋਇਆ

ਹੈ। ਉਹਦੇ ਦੁਆਲ਼ੇ ਤਿੰਨ ਅਮਰੀਕੀ ਫ਼ੌਜੀਆਂ ਘੇਰਾ ਵਲ਼ਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਵੀਅਤਨਾਮੀ ਜਾਣਦਾ ਫ਼ੌਜੀ ਦਸਦਾ ਹੈ: ਇਹ ਪਾਣੀ ਮੰਗਦੈ। ਇਹਨੂੰ ਛਪੜੀ ਦਾ ਪਾਣੀ ਪਿਆ ਦਿੰਦੇ ਆਂ।

ਵਿਚਕਾਰਲਾ ਫ਼ੌਜੀ ਆਖਦਾ ਹੈ: ਨਹੀਂ, ਜਿਹੜਾ ਬੰਦਾ ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਅਪਣੀਆਂ ਆਂਦਰਾਂ ਡੱਬੇ ਚ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਲੜ ਸਕਦੈ, ਉਹਨੂੰ ਮੈਂ ਅਪਣੀ ਬੋਤਲ ਦਾ ਪਾਣੀ ਪਿਆਉਂਦਾਂ।

ਪ੍ਰਣਾਮ – ਲੰਡਨ ਦੇ ਬੰਗਾਲੀਆਂ ਦੇ ਮੁਹੱਲੇ ਦੇ ਢਾਬੇ ਵਿਚ ਬੈਠਾ ਮੈਂ ਬੰਗਾਲੀ ਦੋਸਤਾਂ ਨੂੰ ਬੰਗਾਲੀਆਂ ਬਾਰੇ ਲਤੀਫ਼ੇ ਸੁਣਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਦੁਖੀ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ। ਲਾਗਲੇ ਮੇਜ਼ 'ਤੇ ਬੈਠਾ ਕੋਈ ਬੰਦਾ ਮੇਰੀ ਵਲ ਬਿਟ-ਬਿਟ ਦੇਖੀ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਲੰਮੀ ਖਿਚੜੀ ਹੋਈ ਦਾਹੜੀ, ਪਿਛਾਂਹ ਨੂੰ ਵਾਹੇ ਕੇਸ। ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਪੁੱਛਿਆ – ਤੁਸੀਂ ਬੰਗਾਲੀ ਤਾਂ ਨਹੀਂ?

– ਨਹੀਂ।

– ਫੇਰ ਕੌਣ ਹੋ ਤੁਸੀਂ?

– ਮੈਂ ਗਯਾਨਾ ਤੋਂ ਹਾਂ। ਮੇਰਾ ਬਾਬਾ ਇੰਡੀਆ ਤੋਂ ਆਇਆ ਸੀ ਪਿਛਲੀ ਸਦੀ ਚ, ਕਿਤਿਓਂ ਬਨਾਰਸ ਲਾਗਿਓਂ।

– ਹਿੰਦੀ ਆਉਂਦੀ ਐ?

– ਨਹੀਂ, ਇੱਕੋ ਸ਼ਬਦ ਆਉਂਦੈ। – ਉਹ ਦੋਹਵੇਂ ਹੱਥ ਜੋੜ ਕੇ ਬੋਲਿਆ – ਪ੍ਰਣਾਮ!

ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਉਚਰਦਿਆਂ ਹੀ ਉਹਦੀਆਂ ਧਾਹਾਂ ਨਿਕਲ਼ ਗਈਆਂ ਤੇ ਹਟਕੋਰੇ ਭਰਦਾ ਬੋਲਿਆ – ਬੜੇ ਸਾਲਾਂ ਬਾਅਦ ਮੈਂ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਬੋਲਿਐ। ਲਾਹਨਤ ਐ ਮੈਂ ਅਪਣੇ ਵਡੇਰਿਆਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਨਹੀਂ ਬੋਲ ਸਕਦਾ।

•

ਲੇਖਕ ਬਾਰੇ

ਅਮਰਜੀਤ ਚੰਦਨ (ਜਨਮ 1946, ਨੈਰੋਬੀ, ਕੀਨੀਆ) ਸੰਨ 1980 ਤੋਂ ਲੰਡਨ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਹਨੇ ਖੱਬੀ-ਅੱਤਵਾਦੀ ਨਕਸਲੀ ਲਹਰ ਵਿਚ ਸੱਤਰਾਂ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਦੋ ਸਾਲ ਏਕਾਂਤ ਕੈਦ ਕੱਟੀ; ਇਸ ਲਹਰ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਪਰਚੇ *ਦਸਤਾਵੇਜ਼* ਤੇ ਕਾਵਿ-ਸੰਗ੍ਰਹ *ਮਿੱਟੀ ਦਾ ਰੰਗ* ਦਾ ਅਤੇ ਤੀਹ ਤੋਂ ਵਧ ਗ਼ੈਰ-ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤਕ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦਾ ਸੰਪਾਦਨ/ਅਨੁਵਾਦ ਕੀਤਾ। ਪਿਛਲੇ ਸਾਲਾਂ ਦੌਰਾਨ ਛਪੀ ਲੇਖਾਂ ਦੀ ਕਿਤਾਬ *ਫ਼ੈਲਸੂਫ਼ੀਆਂ* ਤੇ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ *ਜੜ੍ਹਾਂ* ਤੇ *ਬੀਜਕ* ਦਾ ਪਾਠਕਾਂ ਨੇ ਭਰਵਾਂ ਹੁੰਗਾਰਾ ਭਰਿਆ। ਇਹਦੀ ਕਵਿਤਾ ਤੇ ਵਾਰਤਕ ਦਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਤੇ ਹੋਰ ਬੋਲੀਆਂ ਵਿਚ ਉਲਥਾ ਛਪ ਚੁੱਕਾ ਹੈ।

ਅਮਰਜੀਤ ਚੰਦਨ ਅੰਦਰ ਪੁਰਾਣਾ ਸਾਰਾ ਪੰਜਾਬ ਵਿਦਮਾਨ ਹੈ। ਇਹਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਨਾਲ ਅਸੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀਧੁਨੀਆਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਇਹਦੀ ਲਿਖਤ ਸਘਨ ਤੇ ਡੂੰਘੀ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਨਵੀਂ ਭਾਸ਼ਾ ਵੀ ਸਿਰਜਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਚ-ਵਿਚ ਪਿੱਛੇ ਵੀ ਤੁਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਨਾਲ ਵੀ। ਇਹਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਆਮ-ਜਿਹੇ ਹਨ, ਪਰ ਇਹਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹਨ। ਇਹ ਆਮ ਗੱਲ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਬਣਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਿਰਜਕ ਹੈ ਤੇ ਵਿਦਵਾਨ ਵੀ। ਚੰਦਨ ਅਜੇਹੀ ਗੱਦ ਰਚ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਖ਼ੂਬੀਆਂ ਦਾ ਹਾਲੇ ਪੰਜਾਬੀ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਅਹਿਸਾਸ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ।

– *ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ ਅਤਰ ਸਿੰਘ*

ਅਮਰਜੀਤ ਚੰਦਨ ਨੂੰ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਵਰਦਾਨ ਮਿਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਫ਼ੈਲਸੂਫ਼ੀਆਂ ਵਾਂਙ *ਨਿਸ਼ਾਨੀ* ਵੀ ਨਵਾਂ ਤਜਰਬਾ ਹੈ। ਚੰਦਨ ਦਿਲ ਤੇ ਦਿਮਾਗ਼, ਕਵਿਤਾ ਤੇ ਵਾਰਤਕ 'ਚ ਕੋਈ ਫ਼ਰਕ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਸੰਜਮ, ਸਾਦਗੀ ਤੇ ਸੁਹਿਰਦਤਾ ਇਹਦੀ ਲਿਖਤ ਦੀ ਕੁੰਜੀ ਹੈ। ਇਹ ਪੜ੍ਹਦਿਆਂ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਸੁੱਧਾ ਅਨੁਭਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

– *ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ ਜੋਸ਼*